

Lise Bjerkan (ur.)

Samo moj život

**Rehabilitacija žrtava trgovine ljudima
u cilju seksualne eksploatacije**

Lise Bjerkan (ur.)

Samo moj život

Rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije

Zajednički izveštaj:

**Viktimološkog društva Srbije, Visoke škole Sør-Trøndelag Univerziteta
(Fakultet za studije u oblasti zdravstvene nege i socijalnog rada, Odeljenje
programa socijalnog rada), i Fafo Instituta za primenjene međunarodne
studije iz Norveške**

Autorke:

Lise Bjerkan

Linda Dyrliid

Vesna Nikolić-Ristanović

Biljana Simeunović-Patić

Prevod sa engleskog jezika:

Biljana Simeunović-Patić

Beograd, 2005

Naslov originala:

Lise Bjerkan (ed.)

A Life of One's Own

**Rehabilitation of Victims of Trafficking
for Sexual Exploitation**

Fafo-report 477

© Fafo, Oslo (Norway), 2005

www. fafo.no

Izdavači:

Viktimološko društvo Srbije

Beograd, Kolarčeva 4

„Prometej“

Beograd, Prve pruge 43

Za izdavače:

Dr Vesna Nikolić-Ristanović

Ing. Borivoje Uščumlić

Idejno rešenje korica:

Fafo Information Office

Fotografija na koricama:

© Bjørn Rørslett/NN/Samfoto

Kompjuterska obrada teksta:

“Spectral”, Beograd

ISBN 86-82363-51-8

Štampa

„Prometej“, Beograd

Tiraž

500

Sadržaj

Predgovor	5
Skraćenice	7
Uvod.....	9
Trgovina ljudima	10
Trgovina ljudima i njene neodređenosti	12
Trgovina ljudima u Srbiji.....	14
Metodološki pristup	16
Etički obziri i poverljivost	18
Rezime i poglavlja.....	20
Zaštita, pomoć i podrška žrtvama trgovine ljudima: aktuelni odgovori	23
Uvod	23
Sistem zaštite i pomoći: opšti pregled.....	27
Identifikacija žrtava trgovine ljudima.....	27
Mehanizam upućivanja i koordinacija zaštite i pomoći	29
Usluge pomoći i podrške	31
„Period oporavka i razmišljanja“ i dozvole boravka.....	36
Zaštita i podrška žrtvama/svedocima	38
Posebne mere zaštite i pomoći deci žrtvama	40
Aktuelna situacija u Srbiji.....	42
Uvod.....	42
Pravni okvir zaštite prava žrtava trgovine ljudima.....	43
Opšti okvir saradnje: Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima	48
Identifikacija i upućivanje.....	49
Saradnja: principi, procedure i zadaci ključnih aktera	59
„Period oporavka i razmišljanja“ i dozvole boravka.....	61
Usluge pomoći i podrške	63
Pomoć, zaštita i podrška deci žrtvama.....	74
Zaključni osvrt.....	75
Ko su žrtve koje smo srele i šta ih je učinilo ranjivim?	79
Uvod.....	79
Starost žrtava.....	79
Poreklo i destinacija	80

Uključenost u prostituciju.....	80
Obrazovanje.....	80
Zaposlenost i ekonomska situacija.....	81
Porodična situacija žrtava.....	83
Strategije preživljavanja i rizik od trgovine ženama – žene u potrazi za rešenjima i namamljivači koji izgledaju kao da ih imaju	89
Pasivne žrtve ili aktivne akterke – preispitivanje pojmova „žrtva“ i „preživela“	93
Zaključak	96
Kroz šta su žrtve prošle i kako su preživele	99
Uvod.....	99
Inventar patnji: Iskustva žrtava sa nasiljem i kontrolom	99
Uticaj viktimizacije na žrtve i njihove potrebe.....	104
Preživeti zaštitnike? Retraumatisacija nasuprot zaštiti i osnaživanju.....	112
Iskustva žrtava sa policijom	113
Žrtve i suđenja	118
Viktimizacija, rod i prevladavanje.....	128
Zaključak	130
Život pod okriljem	133
Biti rehabilitovana	133
Izgradnja poverenja.....	134
Usredsređivanje na individualne potrebe	138
Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji	141
Tranzicija.....	145
Od skloništa ka samostalnosti	146
Izbor zasnovan na informacijama?	149
Preobražaj identiteta.....	152
Uprošćena opažanja i njihove posledice	155
Nošenje sa stigmatizacijom identiteta.....	159
Žrtve ćutanja	163
Potražnja za patnjom	164
Zaključne napomene.....	166
Sadašnji i budući izazovi.....	171
Procedure, dijalog i saradnja.....	171
Zaštita.....	172
Obaveštavanje.....	173
Predvidljivost i kontinuitet	173
Maloletnice	175
Pomoć za stručnjake.....	175
Literatura	177

Predgovor

Ovaj izveštaj je rezultat međunarodne i interdisciplinarne istraživačke saradnje između Viktimološkog društva Srbije, Sør-Trøndelag Univerziteta i Fafo Instituta za primenjene međunarodne studije. Saradnja je pokrenuta u vreme podnošenja molbe za dobijanje sredstava Istraživačkog saveta Norveške, koji je raspisao konkurs za Programe saradnje sa zemljama Centralne i Istočne Evrope. Finansiranje je bilo obezbeđeno tokom leta 2003. godine, a istraživački projekat je startovao tokom poslednjeg kvartala 2003. godine i završen je tokom prvog kvartala 2005. godine. Istraživačkom savetu izražavamo zahvalnost što je vero- vao u naš projekat i podržao ga, obezbeđujući tako istraživačku saradnju koja se pokazala veoma plodonosnom.

Projektni tim činile su četiri istraživačice – dve koje su predstavljale partnere iz Srbije i dve koje su reprezentovale po jednu od navedenih institucija iz Norveške. Profesionalno utemeljenje istraživačica iz Srbije jesu pravo i kriminologija, dok su obe istraživačice iz Norveške socijalne antropološkinje.

Po prirodi stvari, problem trgovine ljudima nosi potencijalni rizik za sve aktere uključene u borbu protiv njega, a u posebnom riziku su svakako osobe koje su bile žrtve trgovine ljudima. Stoga je bezbednost naših ispitanica bila osnovni prioritet tokom sprovođenja istraživanja. Bilo nam je veoma važno da o njoj vodimo računa i u procesu pisanja izveštaja: odlučile smo, zato, da sva imena u izveštaju ili izmenimo ili sasvim izostavimo. Jasno nam je da je većina žrtava trgovine ljudima sa kojima smo se srele tokom istraživanja, podelila sa nama svoja razmišljanja, iskustva, osećanja i sećanja od kojih neka, možda, nikada nisu podelile ni sa bliskim rođacima ili prijateljima. Iz tog razloga, mi smo ne samo zamenile njihova imena pseudonimima, već smo u nekim slučajevima unele neophodne izmene u delove njihovih priča, bez narušavanja sadržaja. Pored toga, izbegavale smo da navodimo zemlje porekla i/ili destinacije ili smo ta imena izmenili.

Tokom planiranja i implementacije ovog istraživanja, imale smo sreću da dođemo do saznanja o uvidima i iskustvu više pojedinaca i organizacija, kao i da dobijemo njihovu praktičnu pomoć. Glavni deo istraživanja realizovan je

u Srbiji, gde smo sprovele intervjuje – u nekim slučajevima ih i ponovile – sa žrtvama trgovine ljudima, predstavnicima lokalnih nevladinih organizacija (NVO), državnih organa i vladinih tela, kao i međunarodnih organizacija, lokalnih ustanova socijalne zaštite i pojedinim ekspertima i stručnjacima. Pored toga, sprovele smo intervjuje sa žrtvama trgovine ljudima, kao i predstavnicima međunarodnih organizacija i NVO u Moldaviji i Italiji.

Želimo da izrazimo zahvalnost svim pojedincima i organizacijama koje su doprinele ovom istraživanju. Iznad svega, duboko smo zahvalne svim ženama koje su, za dobrobit nauke, podelile sa nama svoja iskustva, ponovo preživljavajući, ponekad, veoma bolna sećanja. Stoga se osećamo istovremeno i obaveznim i počastvovanim da sa njima i ostalim čitaocima podelimo svoje rezultate putem ovog izveštaja. Iskreno se nadamo da će ovaj rad, na jedan ili drugi način, doneti pozitivne promene za one koji su najteže pogođeni trgovinom ljudima u cilju seksualne eksploatacije: njenim žrtvama u prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Zahvalnost, takođe, dugujemo i organizacijama i pojedincima u Norveškoj koji su nas hrabрили i pokazali interesovanje za naš rad. Posebnu zahvalnost želimo da uputimo gospođi Moni Diji koja je na samom početku pomogla da se partneri iz Srbije i Norveške međusobno povežu. Povrh svega, želimo da iskažemo zahvalnost svojim kolegicama i kolegama, prijateljicama i prijateljima u Viktimološkom društvu Srbije, Fafo Institutu za primenjene međunarodne studije i Sør-Trøndelag Univerzitetu, za ohrabrivanje, korisne komentare, savete i pomoć koju su nam pružali.

Skraćenice

EU	–	Evropska unija (European Union)
SRJ	–	Savezna Republika Jugoslavija
ICMPD	–	Međunarodni centar za razvoj migracione politike (International Center for Migration Policy Development)
IOM	–	Međunarodna organizacija za migracije (International Organisation for Migration)
NVO	–	Nevladina organizacija
ODIHR	–	Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava (Office for Democratic Institutions and Human Rights)
OEBS	–	Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju
SECI	–	Inicijativa za saradnju u jugoistočnoj Evropi (Southeast European Cooperative Initiative)
UN	–	Ujedinjene nacije
UNDP	–	Razvojni program Ujedinjenih nacija (United Nations Development Programme)
UNHCHR	–	Visoki komesar za ljudska prava Ujedinjenih nacija (UN High Commissioner for Human Rights)
UNICEF	–	Fond za decu Ujedinjenih nacija (United Nations Children's Fund)
USAID	–	Agencija SAD za međunarodni razvoj (U.S. Agency for International Development)

Uvod

Ovim izveštajem predstavljeni su rezultati jednogodišnjeg istraživanja problema rehabilitacije žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije u Srbiji.¹ Naše istraživačke težnje su se, u konkretnom smislu, odnosile na procenu mehanizama i procesa uključenih u *identifikaciju, rehabilitaciju i reintegraciju* žrtava trgovine ljudima. Posebno smo bile zaokupljene težnjom da dođemo do saznanja o tome u kojoj se meri i na koji način tokom ovih procesa izlazi u susret potrebama i očekivanjima samih žrtava. Nastojale smo da proces i tok rehabilitacije istražimo u što je moguće većoj meri – u idealnom smislu, počev od trenutka spasavanja žrtve iz trafikingu-situacije, pa sve do njene reintegracije. Iz tog razloga, svoju studiju smo bazirale na višestapnom prikupljanju podataka na terenu i seriji intervjua koje smo obavljale pretežno u Srbiji, ali i u Moldaviji i Italiji – zemljama koje, respektivno, figuriraju kao zemlja porekla, odnosno zemlja destinacije za žene kojima se trguje kroz ili iz Srbije.

Polazište ove studije bila je potreba za saznanjima o sadržaju i efektima rehabilitacije žrtava trgovine ljudima baziranih na naučnim istraživanjima.² Pojam „rehabilitacije“ tumačimo kao potpomognuti proces oporavka i obučavanja žena i devojčica koje su identifikovane kao žrtve trgovine ljudima, prvenstveno u cilju seksualne eksploatacije. U konkretnom smislu, pomoć u rehabilitaciji žena izloženih ovom obliku trgovine ljudima sadrži određene osnovne usluge, kao što su smeštaj u sigurnu kuću ili sklonište, kao i pomoć u cilju zadovoljenja medicinskih i psiholoških potreba, zaštite prava koja im po zakonu pripadaju itd. Većina programa rehabilitacije uključuje uz to i neke oblike profesionalnog osposobljavanja i/ili edukacije.

Centralna poglavlja ovog izveštaja reflektuju četiri ključne oblasti informacija za kojima se u istraživanju tragalo: a) postojeći odgovori u domenu pomoći, zaštite i podrške žrtvama trgovine ljudima; b) socio-ekonomsko zaleđe žrtava; c) viktimizacija i mehanizmi savlađivanja stresnih situacija tokom i nakon

¹ U prostorni okvir istraživanja nije bila uključena AP Kosovo i Metohija. Iako formalno i dalje deo Republike Srbije, pokrajina se nalazi pod upravom UNMIK-a.

² Različiti akteri uključeni u borbu protiv trgovine ljudima isticali su ovu potrebu. Videti, na primer: Nikolić-Ristanović i dr. 2004; Kelly 2002; IOM 2001.

trafikinga i d) očekivanja i potrebe žrtava, kao i stručnjaka angažovanih na pružanju rehabilitacijske pomoći, tokom procesa rehabilitacije i reintegracije.

Da bi dostigle postavljene ciljeve, istraživačice su intervjuisale žrtve trgovine ljudima, stručnjake angažovane u pružanju pomoći u rehabilitaciji, kao i predstavnike različitih državnih organa, institucija i organizacija uključenih u mehanizam upućivanja, rehabilitaciju i reintegraciju žrtava. Krug ispitanika je obuhvatio predstavnike policije, pravosuđa, centara za socijalni rad, međunarodnih i nevladinih organizacija. Tokom svih sprovedenih intervjua, nastojale smo da dođemo do informacija o konkretnim interakcijama između žrtava trgovine ljudima i različitih aktera uključenih u njihovu identifikaciju, rehabilitaciju i integraciju. Ovakve informacije, ne samo da su omogućile neposredna saznanja o dobroj i manje dobroj praksi viđenoj iz ugla kako žrtava, tako i stručnjaka, već su pružile i dragoceni uvid u percepciju samih stručnjaka svojih sopstvenih dometa – na primer, opaženih prepreka koje stoje na putu njihovim akcijama, a zatim i izazova, kao i mogućnostima koje im stoje na raspolaganju u radu sa žrtvama (ili potencijalnim žrtvama) trgovine ljudima.

Trgovina ljudima

Fenomen trgovine ljudima po prvi put je razmatran na međunarodnom nivou krajem 19-og veka, tokom serije međunarodnih konferencija³ o problemu koji je u to doba nazivan „belim ropstvom“.⁴ Prvi međunarodni ugovor koji se odnosio na suzbijanje trgovine ljudima potpisan je u Parizu 1904. godine (Wijers i Lap-Chew 1997).⁵ U godinama koje su usledile, problem trgovine ljudima privlačio je sve više pažnje i postao je predmet više međunarodnih ugovora. Jedan od njih je i *Konvencija Ujedinjenih nacija o suzbijanju trgovine ljudima i eksploatacije drugih u prostituciji* (1949). Ova konvencija kritikovana je, pored ostalog, zbog izjednačavanja trgovine sa eksploatacijom prostitucije, stavljanja neuporedivo većeg akcenta na kriminalizaciju nego na zaštitu žrtava, kao i zbog nepredviđanja mehanizama implementacije.⁶ U potrebi da se adekvat-

³ Prva međunarodna konferencija o problemu trgovine ljudima održana je u Parizu 1895. godine, druga u Londonu 1899, a treća u Budimpešti 1904. godine (Bindman 1997).

⁴ Neslaganja na međunarodnom nivou o tome da li prostitucija treba biti eliminisana ili ne, razlog je što „do 1949. godine prostitucija nije imenovana kao poseban fenomen već je na nju u međunarodnim ugovorima upućivano kroz koncept „belog ropstva“ i, nakon 1921. godine, kroz „trafiking“ (Bindman 1977:5).

⁵ Konvencija o suzbijanju trgovine belim ropstvom.

⁶ Videti, na primer: Surtees 2000; Stop Violence Against Women (<http://www.stopvaw.org>).

no odgovori zahtevima nastalim usled stalnih promena u dinamici trafikinga, usledilo je donošenje još nekoliko međunarodnih dokumenata. Među najnovijim univerzalnim dokumentima jeste i *Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom* (2000).⁷ U stavu (a) člana 3 Protokola definisana je trgovina ljudima:

„Trgovina ljudskim bićima” znači vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje lica, putem pretnje silom ili upotrebom sile ili drugih oblika prisile, otmice, prevare, obmane, zloupotrebe ovlašćenja ili teškog položaja ili davanja ili primanja novca ili koristi da bi se dobio pristanak lica koje ima kontrolu nad drugim licem, u cilju eksploatacije. Eksploatacija obuhvata, kao minimum, eksploataciju prostitucije drugih lica ili druge oblike seksualne eksploatacije, prinudni rad ili službu, ropstvo ili odnos sličan ropstvu, servitut ili uklanjanje organa;

Stavom (b) člana 3 Protokola, naglašeno je da pristanak žrtve trgovine (ljudima) „na nameravanu eksploataciju iznetu u stavu (a) ovog člana je bez značaja u slučajevima u kojima je korišćena bilo koja mera izneta u stavu (a)”. Dalje, stavom (c) člana 3 naglašeno je da se vrbovanje, prevoženje, prebacivanje, skrivanje i primanje deteta⁸ za svrhe eksploatacije smatra trgovinom ljudskim bićima⁹ čak i ako ne obuhvata bilo koje od sredstava iznetih u stavu (a) ovog člana.

Isticano je mnogo puta do sada da je ovaj Protokol uspeo da, u većoj meri nego što je to bio slučaj sa prethodnim konvencijama, odgovori zahtevima koje proističu iz složenosti koncepta „trgovine ljudima”. Tako, „tema postaje ne samo problem nasilja nad ženama, već problem nasilja i prinude čije su mnoge žrtve žene, ali i muškarci” (Surtees 2000: 110). Protokol je takođe hvaljen i zbog toga što je prepoznao „potrebu za kombinovanim pristupom koji integriše efikasnu prevenciju trgovine ljudima sa gonjenjem učinilaca trgovine ljudima, kao i zaštitom ljudskih prava i pružanjem pomoći žrtvama trgovine” (Ekberg 2002: 40). Uz to, Protokol se ne ograničava na eksploataciju do koje dolazi usled očiglednijih oblika prinude, kao što su upotreba sile i pretnje, već u ovaj pojam uključuje i „zloupotrebu moći ili ranjivosti”. Protokol ne pravi razliku između trgovine unutar zemlje i transnacionalne trgovine ljudima.

Mada Protokol predstavlja važan korak u pravcu razotkrivanja kompleksnih i promenljivih scenarija jednog od najokrutnijih i najunosnijih biznisa⁹ u svetu,

⁷ Ovaj Protokol dopunjuje Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000).

⁸ Stavom (d) člana 3 određeno je da „dete” znači bilo koju osobu mlađu od osamnaest godina.

⁹ Procenjuje se da je, u svetskim razmerama, trgovina ljudima treći kriminalni biznis po unosnosti, svrstan odmah iza trgovine drogom i oružjem.

istraživači su ukazali i na izvesne neodređenosti prisutne u definicijama trgovine ljudima u Protokolu. Ovo se naročito odnosi na to kako se trgovina ljudima diferencira od drugih oblika zloupotreba, kao što su ropstvo, krijumčarenje ljudi i prostitucija (Tyldum i dr., u pripremi).

Trgovina ljudima i njene neodređenosti

Kao što je već napomenuto, pojam trgovine ljudima ima sličnosti sa drugim pojmovima koji se odnose na različite forme eksploatacije ljudi. U nastavku, ukratko će biti razmotreni najvažniji srodni pojmovi: krijumčarenje ljudi, ilegalne migracije, ropstvo i uslovi slični ropstvu i prostitucija.

Krijumčarenje ljudi razlikuje se od trgovine ljudima prevashodno s obzirom na nameru u kojoj se pomaže migracija određenih individua; tako, krijumčarenje podrazumeva pružanje pomoći osobama u ilegalnom prelasku granica [u cilju ostvarivanja materijalne koristi], ali bez namere njihovog eksploatisanja kao takvog.¹⁰ Uz to, krijumčarenje podrazumeva prelazak međudržavne granice. No, krijumčarenje može da preraste u trgovinu ljudima ukoliko „osoba koja svojevolljno migrira, stavivši se u ruke krijumčara, dođe u situaciju zavisnosti od krijumčara i time postane podložna za kasniji trafikung“ (Stop Violence Against Women, Trafficking Training Modules).

Ilegalna migracija obično predstavlja jedinu izglednu formu migracije za osobe koje su osujećene striktnim viznim režimima i/ili nedostatkom finansijskih sredstava. Iako ilegalni migranti, bez obzira na to da li koriste pomoć krijumčara ili ne, mogu biti smatrani osobama u riziku da budu trafikovani, trgovina ljudima ipak „nije automatski pratilac migracija ljudi“ (Surtees 2000: 118).

Ropstvo i uslovi slični ropstvu mogu, ali ne moraju biti u koincidenciji sa trgovinom ljudima: iako žena može biti vrbovana i transportovana korišćenjem prinude, zloupotrebom moći ili ranjivosti, ona ne mora neizostavno završiti u situaciji sličnoj ropstvu. U isto vreme, žena „se može naći u situacijama prinudnog rada/situacijama sličnim ropstvu, a da nije bila trafikovana“ (Wijers i Lap Chew 1997: 37).¹¹

Prostitucija je aktivnost koja se od strane različitih aktera veoma različito percipira. Dok se neki zalažu za prava osoba koje rade u seks-industriji, drugi

¹⁰ Videti, na primer: UN Protokol protiv krijumčarenja migranata kopnom, morem i vazduhom, koji predstavlja dopunu Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Videti takođe: Tyldum i dr. (u pripremi).

¹¹ Više o raspravama o ropstvu i trafikingu, videti, na primer: Bindman (1997); Bales (1999); Surtees (2000) i Tyldum i dr. (u pripremi).

smatraju sve prostitutke žrtvama i zalažu se za ukidanje svih oblika prostitucije. Nekoliko autora raspravljalo je o tome kako ove polarizovane pozicije mogu da se prelivaju i na diskurs o problemu trgovine ljudima.¹²

Elizabeth Kelly (Kelly, 2002) napominje da su debate o definisanju trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije već odnele beskrajno mnogo sati tokom rasprava na međunarodnom nivou. Ona predviđa da će razilaženja u pogledu definicija ostati kamen spoticanja i ubuduće, bez obzira na, po njenom viđenju, prilično široku definiciju iz opcionog Protokola koji dopunjuje UN Konvenciju protiv transnacionalnog organizovanog kriminala. Kelly naglašava da čak i same potpisnice Protokola ponekad imaju različite definicije u svojoj nacionalnoj legislativi pa je stoga, „još manje verovatno da će učesnicima u istraživanju, naročito trafikovanim ženama i deci, biti poznata usaglašena međunarodna definicija, te oni, tako, mogu definisati trgovinu ljudima na veoma različite načine, koji odstupaju kako od Palermo definicije, tako i od definicija iz različitih nacionalnih zakona“ (Kelly 2002: 15).

U ovom se izveštaju nećemo upuštati u temeljno razmatranje Protokola, već ćemo samo apostrofirati značaj konvencija i drugih instrumenata za percepciju i tretman žrtava trgovine ljudima. Kao što je naglasio Gunilla S. Ekberg, nije od vitalne važnosti samo implementirati Protokol već, isto tako, „osigurati da države ne koriste Protokol na nepravilan način, kao izgovor za tretiranje trafikovanih žena kao ilegalnih migranata, koji treba da budu automatski deportovani“ (Ekberg 2002: 41):

Umesto toga, ovaj Protokol treba da upotrebimo tako da vlade držimo odgovornim za implementaciju mera za prevenciju trgovine u cilju eksploatacije prostitucije i osiguramo da žene i deca žrtve trafikinga budu saglasni sa zaštitom i pomoći koji su njihovo pravo (Ekberg 2002: 41).

Veliki broj vlada potpisao je međunarodni anti-trafiking ugovor iz 2000. godine i u procesu je usvajanja ili čak implementacije domaće anti-trafiking legislative i politike. U ovom procesu, kako primećuje Ann D. Jordan (2002), nevladine organizacije i pojedinci koji lobiraju za promene, mogu posebno doprineti implementaciji ovih instrumenata i uticati na razvoj anti-trafiking odgovora utemeljenog na ljudskim pravima. U procesu primene nacionalne legislative u vezi sa trgovinom ljudima, od krucijalne važnosti je način na koji se relevantne odredbe interpretiraju i implementiraju. Od toga može zavisiti i to da li će ili ne neka žena ili dete biti, u konkretnom slučaju, definisani kao žrtve trgovine ljudima. U većini slučajeva, policija je prvi predstavnik državnih organa sa kojom

¹² Videti, na primer: Tyldum i dr. (u pripremi); Vandekerckhove (2003); Kelly (2002).

će žrtva trafikinga doći u kontakt – u zemlji destinacije, tranzita ili porekla. Da bi žena bila prepoznata kao žrtva trgovine ljudima – „što znači, kao neko čija su ljudska prava povređena i kome pripada pravo na zaštitu i pomoć“ (Kelly 2002: 37) – ona treba da opaža i identifikuje samu sebe kao žrtvu trgovine, dok predstavnici vlasti treba da se slože sa ovom ocenom. Ovo nameće nekoliko problematičnih pitanja:

Mnoge žene mogu da se ne deklariraju kao trafikovane osobe bilo zato što su tako instruisane od strane svojih izrabljivača, bilo zato što ne vide sebe kao osobe koje su trafikovane ili, jednostavno, zato što ne razumeju značenje onoga o čemu su pitane (prevodioci nisu uvek u mogućnosti da objasne nijanse u značenju reči). Pored toga, izgleda da službena lica koriste uske definicije trgovine (prisilno regrutovanje) i/ili loše konstruisane i uprošćene upitnike tokom intervjua (Kelly 2002: 37).

Dodatni aspekt koji doprinosi kompleksnosti ovih pitanja jeste i strah žene od izlaganja moralnoj osudi i stigmatizaciji od strane porodice, rođaka i/ili prijatelja. Ovoj dimenziji problema, kao i njenim potencijalnim posledicama, vrat ćemo se u poglavlju pod nazivom: „Život pod okriljem“.¹³

Trgovina ljudima u Srbiji

Prisustvo glomaznih multinacionalnih mirovnih snaga doprinelo je porastu problema seks-trafikinga na Balkanu, uključujući i Srbiju. S obzirom na nešto povoljniju ekonomsku situaciju početkom 1990-ih, Srbija je neko vreme figurirala kao jedna od glavnih zemalja destinacije za trgovinu ljudima iz Istočne Evrope. Kasnije, međutim, Srbija je postala prevashodno zemlja tranzita za trgovinu ljudima u cilju seksualne eksploatacije, kako u zemlje u okruženju u kojima su besneli ratovi donoseći veliko prisustvo vojnih snaga, tako i u zemlje Zapadne Evrope (Nikolić-Ristanović 2002; Nikolić-Ristanović 2003). Poslednjih godina, ona sve više postaje i zemlja porekla. Dakle, Srbija je u današnje vreme uglavnom tranzitna zemlja, ali je uz to i zemlja porekla, kao i zemlja privremene ili krajnje destinacije za žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije.

¹³ S tim u vezi, pažnju naročito obratiti na sekciju pod nazivom: „Uprošćena opažanja i njihove posledice“.

Žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije u Srbiji uglavnom su strankinje, najčešće državljanke Moldavije, Ukrajine i Rumunije. No, jedan broj žrtava jesu i državljanke Srbije; pored transnacionalne trgovine, u Srbiji takođe postoji i intenzivna unutrašnja trgovina ženama. Putevi trgovine ženama pretežno polaze od zemalja bivšeg SSSR-a (Ukrajine i Moldavije), vode preko Rumunije, Bugarske i, nešto ređe, Mađarske, da bi završile u Srbiji i Crnoj Gori. Procenjeno je da se do 500.000 žena iz celog sveta godišnje trafikuje u zemlje Zapadne Evrope (Stiftelsen Kvinnoforum 1999). Podaci Međunarodne organizacije za migracije (IOM) govore da se „120.000 žena i dece trafikuje u zemlje Evropske unije svake godine, uglavnom preko Balkana“ (cit. prema: Limanowska 2002: 4).

Nedavnim istraživanjem trgovine ljudima u Srbiji (Nikolić-Ristanović i dr. 2004) identifikovano je 940 žena koje su postale žrtve trafikinga u/kroz/iz Srbije tokom 2002. i prve polovine 2003. godine. U najnovijem izveštaju Regional Clearing Point-a (RCP) i IOM-a, navedeno je da je *minimalno* 169 strankinja i 45 domaćih državljanke žrtava trgovine ljudima *primilo usluge pomoći u Srbiji* od 2001. do 2004. godine (Surtees 2005).

Prema istraživanju sprovedenom od strane Nikolić-Ristanović i dr. (2004), važni faktori koji doprinose pojavi trgovine ženama u Srbiji obuhvataju: geografski položaj Srbije na raskršću Zapada i Istoka; otvaranje granica prema Istočnoj Evropi nakon završetka hladnog rata; mitovi o Zapadu koji postoje kako u Srbiji tako i u drugim istočnoevropskim zemljama, a koji podstiču žene da traže način da migriraju na Zapad i dosegnu ono što vide kao „bolji život“; ekonomski faktori, naročito siromaštvo i nezaposlenost u zemljama porekla i samoj Srbiji; raširena korupcija; siva ekonomija; opšta nesigurnost u uslovima tranzicije; dezorijentisanost mladih; marginalizovanost nekih socijalnih grupa, prvenstveno romske populacije; seksualno nasilje, nasilje u porodici i poremećaj porodičnih odnosa u širem smislu; nejasne granice između legalnih i ilegalnih aktivnosti i ponašanja i slabo funkcionisanje pravne države.

Ukazom Predsednika Savezne Republike Jugoslavije (SRJ),¹⁴ 2001. godine je proglašen Zakon o potvrđivanju Konvencije Ujedinjenih nacija protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i dopunskih protokola,¹⁵ kojima se SRJ obavezala na implementaciju odgovarajućih zakonskih rešenja kako bi osigurala usaglašenost nacionalne legislative sa međunarodnim standardima predviđenim Konvencijom i dopunskim Protokolom za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom.

¹⁴ Godine 2003. federalna država (SRJ) transformisana je u državnu zajednicu pod nazivom Srbija i Crna Gora.

¹⁵ Objavljen u „Službenom listu SRJ – Međunarodni ugovori“, br. 6/2001.

Partner iz Srbije u ovom projektu, Viktimološko društvo Srbije, od svog osnivanja 1997. godine radilo je na unapređivanju zaštite prava žena i dece žrtava trgovine ljudima. Među njegovim osnovnim aktivnostima vezanim za problem trgovine ljudima bila je izrada predloga izmena i dopuna relevantnih zakona, zalaganje za usvajanje i pravilnu primenu novih zakonskih rešenja, kao i monitoring implementacije postojećih zakonskih rešenja i položaja žrtava kriminaliteta. Amandman na Predlog Zakona o izmenama i dopunama Krivičnog zakona Republike Srbije kojim je trgovina ljudima predviđena kao krivično delo (čl. 111b KZRS), usvojen je 11. aprila 2003. godine (Viktimološko društvo Srbije 2003).

Metodološki pristup

Ovaj izveštaj je baziran na podacima prikupljenim na terenu i intervjuima sprovedenim u Srbiji, Moldaviji i Italiji. Kao što je već rečeno, cilj istraživanja bila je procena mehanizama i procesa uključenih u *identifikaciju, rehabilitaciju i reintegraciju* žrtava trgovine ljudima u/iz Srbije. Pored toga, pokušale smo da istražimo svaki deo i etapu ovih procesa u što je moguće većoj meri, počev od spašavanja žena iz trafikingu-situacije, pa sve do njihove reintegracije. Iz tog razloga, prikupljanje podataka je obavljeno kako u Srbiji, tako i u Moldaviji i Italiji. Da bismo realizovale postavljene ciljeve, intervjuisale smo kako žrtve unutar, tako i one izvan sistema rehabilitacije,¹⁶ zatim, pripadnike policije, socijalne radnike, psihologe, advokate, sudije, tužioce i predstavnike nevladinih i međunarodnih organizacija. Informacije sakupljene iz različitih izvora uključuju priče o očekivanjima, iskustvima i izazovima viđenim iz različitih perspektiva.

Najveći deo obavljenih intervju bio je polustrukturiran, baziran na osnovnim smernicama/temama za razgovor. Prema Kvaleu (1996), polustrukturirani intervju sadrži redosled tema koje treba da budu pokrivene, kao i predložena pitanja. „Ipak, u isto vreme, postoji otvorenost za promenu redosleda i forme pitanja, kako bi se pratili dobijeni odgovori i priča ispitanika“ (Kvale 1996: 124). U nekim slučajevima, obavile smo samo po jedan intervju sa ispitanicima; u nekim slučajevima smo, pak, imale priliku da ispitanike sretne dva ili više puta i prodiskutujemo eventualne nejasnoće ili novonastale promene: takav je upravo bio slučaj i sa grupom žena uključenih u program rehabilitacije za

¹⁶ Među žrtvama koje su intervjuisane u ovom istraživanju, bilo je sedam strankinja (državljanke Ukrajine, Rumunije, Bosne i Hercegovine i Moldavije) i pet državljanke Srbije.

domaće državljanke u Srbiji. Ova prilika za istovremenu izgradnju poverenja kroz brojne susrete i prikupljanje dodatnih informacija u istraživanju, omogućila nam je i bolji uvid u prošli, sadašnji i život koji tek predstoji ovim ženama – u njihova razmišljanja, očekivanja i strepnje. U slučaju žena iz Srbije, nastavak kontakata predlagan je od strane njih samih, dok su uslovi pod kojima su se obavljali, naknadno zajednički određivani od strane ovih žena i osoba koje su im pružale pomoć i podršku. Tokom svih intervjuova koje smo obavile sa žrtvama trgovine ljudima, vodile smo računa o tome da ne dopustimo da intervju sklizne u terapeutsku situaciju sa kojom ne bismo bile u stanju da se nosimo na adekvatan način (Kvale 1996: 125).

Primenom pristupa životnih priča u intervjuima sa žrtvama trgovine ljudima, bile smo u mogućnosti da identifikujemo kritične faze u njihovim životima kada su važne odluke i izbori učinjeni bilo od njih samih, bilo umesto njih. Ovaj pristup nam je, takođe, omogućio da prikupimo informacije o tome da li su i koje su alternative ispitnice smatrale da imaju u trenutku donošenja kritičnih odluka i izbora. John Chr. Knudsen je opisao životnu priču kao „situaciono uslovljen konstrukt, kognitivno uvezivanje elemenata sinhrono odabranih iz prošlosti, sadašnjosti i budućnosti“ (Knudsen 1990: 122). Prema Knudsenu, „ono što se prezentuje od strane subjekta u formi životne priče jeste selektovana informacija; informacija koja varira tokom vremena, zavisno od situacije i strategija organizovanja identiteta *vis-à-vis* različitih krugova značajnih drugih“ (Knudsen 1990: 122). „Tako“, nastavlja Knudsen, „s obzirom na karakter situacione konstruisanosti, životna priča nije priča života, već pre svesna, ili pak, nesvesna strategija predstavljanja sebe, legitimizacija poteza, kontra-poteza i planova za budućnost“ (Knudsen 1990: 122).

Lise Bjerkan (2002) je istakla važnost uzimanja u obzir ideoloških aspekata koji eksplicitno ili implicitno utiču na strukturu i pravac životne priče. U svakom socijalnom miljeu postoje određeni standardi i očekivanja u vezi sa tim kako treba živeti. „Jedan od načina upotpunjavanja kontinuiteta nečije životne priče jeste njeno upodobljavanje idealima usađenim u određene društvene, kulturološke ili religijske norme. Kriterijumi za dobar, pošten i ispravan život variraju od jednog ideološkog okvira do drugog“ (Bjerkan 2002: 198). Štaviše, kako je primetila Marianne Gullestad, iako životna (i)storija nikada nije mikrokozam socio-kulturnog poretka, „životna priča može se razumeti kao niz odgovora na važna socijalna i kulturalna pitanja“ (Gullestad 1996: 309). Kada je u pitanju trgovina ženama u cilju seksualne eksploatacije, evocirani ideali mogu biti usvajani ili održavani posredstvom kampanja koje organizuju organizacije uključene u borbu protiv trafikinga. Na primer, žena koja je bila trafikovana iz jedne od

baltičkih zemalja,¹⁷ upitana je tokom intervjua kako se trafiker ponašao prema njoj; odgovorila je da se on prema njoj nije odnosio sa poštovanjem i da ju je tretirao „kao lutku“. Aluzija ove žene naročito je interesantna u kontekstu velike kampanje sa posterima koji upozoravaju na problem trafikinga, a koji su bili rasprostranjeni u svim baltičkim zemljama tokom perioda koji je neposredno prethodio ovom intervjuu. Poster su, naime, prikazivali ženu okačenu o kuku, uz tekst: „Prodaće te kao lutku“.

Tokom razgovora, ne samo sa žrtvama trgovine ljudima, već i sa predstavnicima nosilaca programa rehabilitacije, imale smo priliku da više puta čujemo iste, prepoznatljive priče iz različitih izvora. Zbir takvih višestrukih prikaza istih događaja u nekim slučajevima nam je omogućio ne samo da steknemo jasniji uvid, već i da potpunije razumemo proces „redigovanja“ nekih od priča koje su nam ispričane.

Etički obziri i poverljivost

Etički obziri bili su primarna briga u ovom istraživanju. Tokom pripreme faze, detaljno smo razmotrile i predvidele mere osiguravanja fizičke i psihološke bezbednosti svih osoba koje su učestvovalе u istraživanju, kao i punog uvažavanja standarda ljudskih i prava deteta tokom čitavog istraživačkog procesa. Pred početak faze prikupljanja podataka, pribavljena je saglasnost svih ispitanika (žrtava, članova porodice žrtava, osoblja službi i organizacija koje pružaju usluge pomoći i podrške, kao i predstavnika različitih aktera uključenih u borbu protiv trgovine ljudima) da učestvuju u istraživanju, nakon što su upoznati sa svim detaljima vezanim za ciljeve istraživanja, način sprovođenja istraživanja, mogućim rizicima i dobiti od učestvovanja u istraživanju, kao i za način na koji će se, prema potrebi, osigurati poverljivost pruženih informacija. Ispitanicima je blagovremeno predloženo pravo da u svakom trenutku povuku svoj pristanak za učestvovanje u istraživanju. U cilju optimalnog osiguranja bezbednosti i privatnosti žrtava kao i drugih ispitanika, sva imena, a po potrebi i svi drugi lični podaci intervjuisanih osoba su ili izmenjeni ili uklonjeni iz ovog izveštaja.

Imajući na umu posebnu vulnerabilnost žrtava trgovine ženama i decom u cilju seksualne eksploatacije, etički obziri vezani za samu intervju-situaciju bili su od

¹⁷ Intervju je sproveden u okviru istraživačkog projekta o prostituciji strankinja i trgovini ženama u Oslu u Norveškoj. Rezultati istraživanja su objavljeni u izveštaju pod nazivom „Crossing Borders“ (Brunovskis i Tyldum 2002).

vrhunske važnosti. Intervjui sa žrtvama su pripremljeni i sprovedeni u potpunom skladu sa smernicama i principima iz *Etičkih i bezbednosnih preporuka Svetske zdravstvene organizacije za intervjuisanje trafikovanih žena* (2003). Inicijalna molba za intervjuisanje je u svakom slučaju bila posredovana od strane uprave i osoblja skloništa, odnosno osoba koje neposredno rade sa žrtvama (na primer, IOM-ove asistentkinje programa reintegracije i osobe zaposlene u skloništu). Ispitanicama su prosleđene relevantne informacije o istraživanju pre nego što su one dale svoj pristanak da učestvuju u njemu; uz to, pružena im je prilika da izaberu vreme i, po mogućnosti, mesto za obavljanje intervjuja. U situaciji koja je neposredno prethodila intervjuu, ispitanicama je precizno i jasno opisan predmet i svrha intervjuja, kao i način na koji će se koristiti informacije koje budu pružile. Saglasnost ispitanica obezbeđen je u usmenoj formi, nakon što su im pružena obaveštenja vezana za dobrovoljnost učestvovanja, izbor da ne odgovore na određena pitanja, stavljanje ograničenja na korišćenje informacija, povlačenje saglasnosti za učestvovanje u svakom trenutku i mogućnost da zahtevaju odlaganje intervjuja za neko drugo vreme. Nastojalo se da se pribavljanju saglasnosti maloletnih žrtava pristupi naročito obazrivo.

Intervjui su sprovedeni u sigurnom i potpuno poverljivom okruženju, nakon procene sigurnosnih rizika i pripreme mera postupanja u slučaju nastupanja opasnosti, zajedno sa IOM-ovim asistentkinjama programa reintegracije i upravom skloništa. Intervjuisanje žrtava koje su bile korisnice „Sigurne kuće” obavljeno je u prostorijama jedne lokalne nevladine organizacije u koje su žene dopraćene od strane IOM-ovog osoblja. Žrtve smeštene u reintegracijsko sklonište otvorenog tipa, odabrale su da budu intervjuisane u prostorijama ovog skloništa.

Na osnovu dogovora sa osobljem IOM-a, simbolični novčani iznos u vidu „džeparca” uručen je svakoj od žrtava nakon sprovedenog prvog intervjuja. Izbegavanje svake povrede, retraumatizacije i emocionalnog iscrpljivanja ispitanica, bilo je primarna briga tokom dizajniranja intervjuja (t.j. smernica za polustrukturirani intervju), postavljanja pitanja i praćenja emocionalnih reakcija u toku razgovora. Istraživačice koje su sprovele intervjuje bile su pripremljene da pitanja postavljaju u podržavajućem maniru, da prate znake uznemirenosti i da se nose sa njom na odgovarajući način, kao i da završe intervju u pozitivnom duhu. Shodno svrsi i ciljevima ove studije, pitanja iz intervjuja su prvenstveno bila orijentisana na sadašnjost (post-trafiking situaciju) i na budućnost, a daleko manje na prošlost. U isto vreme, očekivalo se da će fokusiranje na strategije prevladavanja problema u sadašnjosti umesto na traumu iz prošlosti, u izvesnoj

meri pomoći ispitanicama da osvetle, a eventualno i aktiviraju svoje sopstvene resurse snage i revitalizacije.

Četiri istraživačice iz projektnog tima sprovele su sve intervjue, bilo individualno, bilo u timovima. U nekim slučajevima, pomoć pažljivo odabranih i pripremljenih prevodilaca bila je neophodna. Odabrani prevodioci bile su žene, posebno obučene za rad u službama za podršku žrtvama, kojima su prethodno pružena sva potrebna obaveštenja o fenomenu trgovine ljudima.

Preduzete su i posebne mere osiguravanja anonimnosti i poverljivosti u odnosu na intervjuisane žrtve. Ispitanice su obaveštavane na početku intervjua da se od njih ne očekuje da daju svoja prava imena, nazive rodni gradova/sela, niti zemalja porekla. One su, pored toga, dobile uveravanja da će njihovi lični detalji biti tretirani kao striktno poverljivi i da njihovo identifikovanje kroz bilo kakav pisani ili usmeni materijal koji proistekne iz ovog istraživačkog projekta, neće biti moguće.

Intervjui nisu snimani: beleške tokom intervjua vođene su i potom prevedene na engleski jezik od strane samih istraživačica koje su obavile intervjue. Ove beleške su razmenjene samo između četiri članice projektnog tima. Svi lični detalji ispitanica (lična imena, nazivi njihovih rodnih mesta, radni mesta, imena članova njihove porodice, prijatelja i kolega), kao i nazivi mesta destinacije, zamenjeni su lažnim već u početnoj fazi pripreme ovog izveštaja.

Rezime i poglavlja

Zaštita, pomoć i podrška žrtvama trgovine ljudima: aktuelni odgovori

Poglavlje je usredsređeno na konceptualna i praktična pitanja koja se odnose na postojeće modele i mehanizme zaštite, pomoći i podrške žrtvama trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Pažnja je posebno usmerena na trenutnu situaciju, propise, strukturu, procedure i praksu koja se tiče prepoznavanja (identifikacije), zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima u Srbiji. Pravni okvir zaštite žrtava trgovine ljudima u Srbiji, kao i okvir saradnje i uloge različitih vladinih, nevladinih i međunarodnih aktera i činilaca uključenih u identifikaciju, upućivanje, zaštitu, pomoć i podršku žrtvama trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije, ekstenzivno su opisani.

Ko su žrtve trafikinga i šta ih je učinilo ranjivim?

Poglavlje se bavi najvažnijim karakteristikama žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije i njihovim socijalnim kontekstima, kao i njihovim ličnom inicijativom i veštinama prevladavanja problema i kriza u periodu koji je prethodio viktimizaciji. Težilo se tome da se istovremeno prikaže ljudsko lice i konkretna iskustva žrtava, kao i način na koji su neke njihove zajedničke karakteristike doprinele njihovoj podložnosti za viktimizaciju trgovinom u cilju seksualne eksploatacije. Time, ovo poglavlje predstavlja doprinos oskudnim saznanjima kako o samim žrtvama trgovine ljudima, tako i o njihovim izvornim sposobnostima prevladavanja stresnih i kriznih situacija, kao potencijalima za uključivanje u rehabilitaciju. Pojmovi „žrtva” i „preživela”, diskutovani su u svetlu kako postojećih feminističkih rasprava, tako i rezultata ovog i drugih istraživanja.

Kroz šta su žrtve prošle i kako su preživele

U poglavlju se istražuju različite forme viktimizacije koju su iskusile žrtve trgovine. Važni pojmovi ovog poglavlja jesu viktimizacija, reviktimizacija i sekundarna viktimizacija. Viktimizacija označava proces nanošenja različitih oblika povreda i zloupotrebe ljudskih prava žrtava od strane osoba uključenih u mreže trgovine ljudima. Reviktimizacija uključuje ponovno nanošenje povreda žrtvi od strane istog ili drugih trafikera, na primer, u slučajevima u kojima žrtva ponovo dospeva u ruke trafikera nakon što je bila izbačena. Sekundarna viktimizacija označava proces nanošenja različitih povreda ili zloupotrebu ljudskih prava od strane drugih osoba, od kojih se očekuje da žrtvi pruže pomoć i zaštitu. U ovom poglavlju istražuje se, takođe, kontinuitet kako same viktimizacije, tako i prevladavanja posledica viktimizacije od strane trafikovanih žena; veze između različitih oblika nasilja koje su žrtve pretrpele i nošenja sa posledicama koje je trafficking ostavio na njima. Pored toga, istražuje se i uticaj nekih eksternih aktera, kao što su policija, sudije, tužioci, advokati odbrane i pravni zastupnici žrtava, kako na sekundarnu viktimizaciju i rizik reviktimizacije, tako i na zaštitu i osnaživanje žrtava. U zaključku ovog poglavlja upućuje se na moguće implikacije viktimizacije na aktivnost žena i ulogu koju s tim u vezi igra rod. U objašnjenju veze između viktimizacije i aktiviteta, rezultati ovog istraživanja su diskutovani u svetlu postojećih feminističkih teorija o nasilju nad ženama.

Život pod okriljem

U poglavlju je opisan sadržaj procesa pomoći, rehabilitacije i reintegracije žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Posebno su ispitana iskustva pojedinaca koji igraju određene uloge u ovim procesima, bilo kao korisnici, bilo kao osobe koje pružaju usluge pomoći. Poglavlje počinje diskursom o značenju i glavnim komponentama sadržanim u pojmu „biti rehabilitovana“, onako kako se on opaža iz perspektive žrtava, ali i osoba koje pružaju usluge pomoći. Nadalje, u ovom poglavlju se rasvetljava tranzicija uključena u procese rehabilitacije i, naročito, kretanje od onoga što zovemo „život pod okriljem“ prema samostalnom životu. Ova tranzicija uključuje ne samo konkretno, fizičko premeštanje, već isto tako i promene na planu ličnog identiteta i percepcije sebe i drugih. Poglavlje se završava razmatranjem izazova koji se odnose na reintegraciju, sa naročitom usredsređenošću na dileme vezane za procese širenja prostora dignitetu i ublažavanja stigme.

Zaštita, pomoć i podrška žrtvama trgovine ljudima: aktuelni odgovori

Biljana Simeunović-Patić

Uvod

Uporedo sa savremenim tendencijama u tretiranju fenomena trgovine ljudima prevashodno kao teškog kršenja ljudskih prava, sve više se apostrofira kontinuum kršenja prava žrtava trgovine pre, za vreme i nakon same trafikingsituacije. Trgovina ljudima nije samo kršenje ljudskih prava *per se*: ona je posledica prethodnih i faktor eventualnih naknadnih kršenja prava žrtava.

No, pristup problemu trgovine ljudima iz domena zahteva kontrole migracija i kriminala, generalno je preovladavao sve do nedavno: striktna imigraciona politika i pooštrevanje borbe protiv organizovanog kriminala i krijumčarenja migranata viđene su kao prioriteti država i „rešenje“ za problem trgovine ljudima. Većina žrtava trgovine ljudima širom sveta i danas se deportuje u zemlje porekla, najčešće bez razmatranja pitanja vezanih za njihovu bezbednost. Mnoge od njih ponovo su viktimizirane nakon „spasavanja“ iz trafikingsituacije bivajući hapšene, pritvarane, kažnjene, iskorišćene kao puki izvor informacija i dokaza o organizovanom kriminalu, ili reviktimizirane po povratku u zemlju porekla. Veliki broj žrtava trgovine ljudima ostaje bez mogućnosti da uživa svoja prava, uključujući i pravo da ne budu vraćene u sredinu u kojoj postoji opasnost po njihov fizički integritet i slobodu.

S druge strane, deklarativno opredeljenje za „pristup utemeljen na ljudskim pravima“ ne može samo po sebi voditi značajnom boljitku za žrtve ukoliko se problem trgovine ljudima posmatra izolovano od šireg ekonomskog konteksta migracija, ciljeva i zadataka državnih i drugih aktera, kao i globalnog problema nasilja nad ženama, siromaštva, nejednakosti i diskriminacije koji konstituišu sklop prvobitnih i kasnijih kršenja ljudskih prava žrtava. Jedan od najvećih izazova savremenim naporima u pravcu zaštite prava žrtava trgovine ljudima, posebno žrtava trgovine u cilju seksualne eksploatacije, mogao bi proizaći iz

prakse izdvajanja „problematike zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima“ iz opšteg opsega i okvira zaštite, pomoći i podrške različitim kategorijama posebno ranjivih žrtava. Kao što je Jo Goody nedavno primetila,

Usredsređenost međuvladinih organizacija i vlada na problem trgovine ženama dobrim delom je napredovala zasebno od feminističkih odgovora na nasilje nad ženama... pažnja međunarodne javnosti u odnosu na seks-trafiking podvedena je pod širu zabrinutost nad problemima imigracije, kriminala i nebezbednosti i, kao rezultat toga, udaljila se od bazičnog globalnog problema nasilja nad ženama (Goody 2004: 35).

Specijalizacija „zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima“ može voditi riziku cementiranja fokusa na pitanja „zaštite žrtava/svedoka u krivičnom postupku“ i „repatrijacije“: u takvoj konstelaciji prioriteta „zaštita, pomoć i podrška“ žrtvama trgovine ženama praktično bi mogla biti daleko više na usluzi nosiocima kontrole kriminala i migracija nego samim žrtvama.

Od pristupa utemeljenog na ljudskim pravima u odgovoru na problem trgovine ljudima očekuje se da počiva na međunarodnim standardima ljudskih prava i da bude usmeren na zaštitu svih prava žrtava. Smernicama ICMPD-a upućuje se na to da,

Perspektiva ljudskih prava koja uzima u obzir sva nedeljiva, međuzavisna i međusobno povezana građanska, kulturna, ekonomska, politička i socijalna prava svake individue, treba da bude deo svake strategije, mere i političke smernice koja se odnosi na borbu protiv trgovine ljudima. Nužni elementi pristupa utemeljenog na ljudskim pravima uključuju uvažavanje standarda koji se odnose na ljudska prava i načela nediskriminacije, postavljanje standarda i odgovornost, uključenost rodne perspektive i prepoznavanje ljudskih bića kao subjekata i nosilaca prava... U osnovi, pristup utemeljen na ljudskim pravima naglašava da su ljudska prava i dobrobit žrtava u samoj srži odgovora na trgovinu ljudima i imaju primat nad drugim pitanjima (ICMPD 2004: 10).

Strateški odgovor baziran na pristupu utemeljenom na ljudskim pravima treba da uključi napore u pravcu zaštite prava žrtava trgovine ljudima u zemljama destinacije i porekla, kao i da osigura sprečavanje relokacije žrtava iz jednog konteksta zloupotrebe i zlostavljanja u drugi, odnosno, vraćanje žrtava bez zaštite, pomoći i podrške u okolnosti iz kojih su već jednom pobjegli.

U savremenom društvu, primat ljudskih prava univerzalno je priznat kao osnovni princip svake aktivnosti u domenu borbe protiv trgovine ljudima. Kako

je istaknuto u *Preporuci načela i smernica o ljudskim pravima i trgovini ljudima* Visokog komesara Ujedinjenih nacija za ljudska prava¹,

Ljudska prava trafikovanih osoba treba da budu u središtu svih napora iz domena prevencije, suzbijanja trgovine, kao i zaštite, pomoći i obezbeđivanja obeštećenja za žrtve (paragraf 1). Države su, prema međunarodnom pravu, obavezne da postupaju sa dužnom pažnjom u cilju prevencije trgovine ljudima, istrage i gonjenja učinilaca trgovine ljudima i pomoći i zaštite trafikovanih osoba (paragraf 2). Mere suzbijanja trgovine ljudima treba da budu takve da ne ostvaruju negativni efekat na ljudska prava i dignitet ljudi, posebno osoba koje su trafikovane (paragraf 3).

Obaveza obezbeđivanja zaštite i pomoći trafikovanim osobama drugi je osnovni princip univerzalnog značaja. Prema *Preporuci načela i smernica* Visokog komesara UN za ljudska prava, države treba da:

spreče pritvaranje, optuženje i gonjenje trafikovanih osoba za ilegalni ulazak ili boravak u zemljama tranzita i destinacije ili za uključenost u protivzakonite aktivnosti u meri u kojoj su te aktivnosti direktna posledica situacije u kojoj su se našle kao trafikovane osobe (paragraf 7); zaštite trafikovane osobe od dalje eksploatacije i povreda i osiguraju im pristup servisima koji će im pružiti fizičku zaštitu, medicinsku i psihološku negu, nezavisno od mogućnosti i želje trafikovanih osoba da sarađuju u sudskim postupcima (paragraf 8); osiguraju pravnu i drugu pomoć trafikovanim osobama tokom krivičnog postupka, parnice ili bilo koje druge zakonske akcije protiv osumnjičenih za trgovinu ljudima i da omoguće zaštitu i dozvolu privremenog boravka žrtvama i svedocima tokom sudskih postupaka (paragraf 9); garantuju bezbedan povratak trafikovanih osoba i da obezbede na zakonu zasnovane alternative repatrijaciji u slučajevima u kojima bi ona nosila ozbiljan rizik za bezbednost trafikovanih osoba i/ili članova njihove porodice (paragraf 11).

Evropski standardi zaštite i pomoći ženama i deci žrtvama trgovine radi seksualne eksploatacije sadržani su u većem broju međunarodnih i regionalnih instrumenata, kao i politički obavezujućih dokumenata. Treba reći da je na evropskom nivou snažno promovisan pristup problemu trgovine ljudima utemeljen na ljudskim pravima, kao i važnost obuhvatnog pristupa pitanjima zaštite i pomoći žrtvama. S tim u vezi, jedan od najvažnijih dokumenata svakako je *Preporuka R (2000) 11 o aktivnostima protiv trgovine ljudima radi seksualne*

¹ *Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking*, United Nations High Commissioner for Human Rights, Report to the Economic and Social Council, E/2002/68/Add.1.

eksploatacije Komiteta Ministara Saveta Evrope, koja predstavlja obuhvatni set smernica i principa u zaštiti i rehabilitaciji trafikovanih žena i dece. Ona preporučuje široki spektar pravnih i socijalnih mera zaštite fizičkog i psihičkog integriteta, podrške i pomoći ovim kategorijama žrtava kriminaliteta, posebno uzimajući u obzir njihovu ranjivost.²

Deca koja su žrtve trgovine ljudima uživaju istovremeno prava žrtava kriminaliteta i prava priznata *Konvencijom Ujedinjenih nacija o pravima deteta* iz 1989. godine. „Najbolji interes deteta“ je vodeći princip u procesu donošenja bilo koje odluke koja se tiče deteta žrtve i obezbeđivanju uživanja prava deteta, među kojima su od posebnog značaja: pravo da bude zaštićeno od zanemarivanja i nasilja, pravo na ujedinjenje porodice, ekonomska i socijalna prava, pravo na participaciju i pravo da dobije staratelja. U obezbeđivanju i unapređenju prava dece žrtava trgovine ljudima, razvijanje posebnih mera i procedura zaštite i pomoći deci žrtvama unutar sistema zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima, smatra se nužnim.³

Kroz različite međunarodne i regionalne inicijative, države se danas sve intenzivnije ohrabruju da unaprede svoju nacionalnu legislativu u vezi sa zaštitom žrtava trgovine ljudima, kao i da razviju okvir saradnje i koordinacije za zaštitu i pomoć koji obuhvata sve aktivnosti od identifikacije trafikovanih osoba, obezbeđivanja zaštite i pomoći tokom njihovog oporavka i učešća u sudskim postupcima, pa do povratka i prihvata u zemlji porekla i socijalnog uključivanja. Na jednoj strani, predmet razmatranja jesu zakonske odredbe koje se odnose na: fizičku i psihološku zaštitu žrtava, zaštitu podataka, programe zaštite žrtava i svedoka, pravno zastupanje, savetovanje i pomoć žrtvama koje učestvuju u krivičnim postupcima i drugim sudskim postupcima, naknadu štete i dozvole privremenog/stalnog boravka za žrtve trgovine ljudima. Na drugoj strani, inicijative ka razvijanju okvira saradnje imaju za cilj osiguravanje pravilne identifikacije trafikovanih osoba i obezbeđivanje adekvatne zaštite, podrške i

² U vreme pripreme ovog izveštaja za štampu, 3. maja 2005. godine, Komitet Ministara Saveta Evrope usvojio je Evropsku konvenciju o borbi protiv trgovine ljudima (CETS br. 197, 16. 05. 2005.), kojom se afirmiše usredsređenost na ljudska prava i zaštitu žrtava, eksplicitno uključuje rodna perspektiva i zahteva uspostavljanje balansa između zaštite ljudskih prava žrtava i kriminalnopolitičkih ciljeva. Tako su, kao ciljevi ove Konvencije, pored ostalog naznačeni „zaštita ljudskih prava žrtava trgovine ljudima“, kao i stvaranje „obuhvatnog okvira zaštite i pomoći žrtvama i svedocima, uz garantovanje rodne jednakosti. ...“ (čl. 1. st. 1(a) Konvencije).

³ Prema *Preporuci načela i smernica* Visokog komesara UN za ljudska prava, deca žrtve trgovine ljudima treba da budu identifikovana kao takva. Njihov najbolji interes glavna je briga u svakom trenutku. Deci žrtvama treba da bude obezbeđena odgovarajuća pomoć i zaštita, uz poseban osvrt na njihovu posebnu ranjivost, prava i potrebe (paragraf 10).

pomoći tokom procesa njihovog fizičkog, psihološkog i socijalnog oporavka i (re)integracije. Nacionalni mehanizam upućivanja, danas široko preporučen kao poželjan kooperativni sistem, koncipiran je kao multidisciplinarni i međusektorski pristup koji omogućava optimalnu saradnju između svih relevantnih aktera, uključujući policiju, pravosuđe, sudstvo i druge državne aktere, kao i nevladine organizacije i druge aktere civilnog društva.

Uzimajući u obzir savremene međunarodne standarde i inicijative, moglo bi se reći da komponente jednog obuhvatnog sistema zaštite i pomoći žrtvama, razvijenog unutar ukupnog odgovora društva na problem trgovine ljudima, treba da uključuju, kao minimum: mere za osiguranje pravilne identifikacije trafikovanih osoba; uspostavljen mehanizam upućivanja trafikovanih osoba (na bazi principa dobrovoljnosti i poverljivosti) na specijalizovane službe koje obezbeđuju sklonište, medicinsku, psihološku, socijalnu i pravnu pomoć i podršku; donošenje propisa u vezi sa obezbeđivanjem prava na „period oporavka i razmišljanja“ i dozvole boravka za trafikovane osobe; mere podrške i pomoći tokom repatrijacije i (re)integracije; mere zaštite žrtava i svedoka koji učestvuju u krivičnom postupku i posebne mere zaštite i pomoći deci žrtvama trgovine ljudima.

Sistem zaštite i pomoći: opšti pregled

Identifikacija žrtava trgovine ljudima

Pretpostavka zaštite i sprečavanja naknadnih povreda prava trafikovanih osoba jeste njihova pravilna identifikacija (prepoznavanje). Pravilnom identifikacijom se otvara mogućnost trafikovanim osobama da uživaju fizičku, psihološku i pravnu zaštitu, da koriste niz dostupnih usluga pomoći i podrške, a i istovremeno se sprečava rizik tretiranja trafikovanih osoba kao prestupnika („prostitutki“, „ilegalnih migranata/radnika“, itd.) umesto kao žrtava kriminaliteta. Međutim, danas kao i ranije, identifikacija predstavlja najizazovnije pitanje u zaštiti prava trafikovanih osoba.

Stereotipi o viktimizaciji trgovinom ljudima kao najužasnijem životnom iskustvu žrtve koja vapi za „oslobađanjem iz okova ropstva“ i povratkom kući, bitno su uticali na generalni pristup identifikaciji žrtava tokom proteklih godina. No, budući da je iskustvo pokazalo da, u stvarnosti, najčešće ne postoje jasne razlike u okolnostima u kojima se i pod kojima se otkrivaju žrtve trgovine

na jednoj, i ilegalni migranti/radnici na drugoj strani, samo-identifikacija se izdvojila kao najpoželjniji kriterijum identifikacije u praksi. Na drugoj strani, pak, samo-identifikacija može biti neprihvatljiva za same žrtve iz mnogih razloga, među kojima su dejstvo traume, nepoverenje, strah od deportacije, stigmatizacije, osvete, itd. Pored toga, činjenica je da trafikovane osobe često teže tome da ne vide i ne doživljavaju sebe kao „žrtve“, već kao „radnike-migrante“ koji, jednostavno, nisu imali sreće. Kao što je primećeno u izveštaju organizacije *Anti-Slavery International*,

Ljudi koji migriraju tražeći posao ili bolji život i završe tako što postaju žrtve trgovine, uglavnom su osobe sa inicijativom i hrabrošću da promene svoju situaciju tražeći bolju sudbinu i prilike u migraciji. To nisu ljudi koji će uvek kriviti druge za svoju nevolju i izvesno neće od početka videti sebe kao žrtve. Mnoge trafikovane osobe neće smatrati da su 'oslobođene' iz situacije u kojoj su se našle, već da su 'uhvaćene' od strane nadležnih organa. Nadležni organi se u početku ne vide kao spasioci, već kao ugnjetači (*Anti-Slavery International* 2002: 33).

Prepoznavanje trafikovanih osoba može se vršiti od strane policije, carinika, aktivista nevladinih organizacija, zaposlenih u institucijama socijalnog staranja i zdravstvenim institucijama, inspektora rada, zaposlenih u konzulatima, klijenata prostitutki itd. Do današnjih dana, međutim, najveći broj trafikovanih osoba je identifikovan i upućen na službe pomoći i podrške od strane policije, tokom ciljanih ili rutinskih policijskih racija i akcija spasavanja. Ipak, razvijanje sistema upućivanja i mreža specijalizovanih NVO, kao i posebna edukacija zaposlenih u različitim državnim i drugim službama i organizacijama koje je intenzivirano poslednjih godina, doprinose sve većem opadanju relativnog broja identifikacija izvršenih od strane policije i drugih organa zaduženih za sprovođenje zakona: mobilni timovi socijalnih službi i NVO angažovanih na terenu („outreach“ forma socijalnog rada), uspostavljanje SOS-linija i NVO koje su aktivne u podršci žrtvama i zaštiti žena i dece, igraju veoma važnu ulogu u unapređivanju efikasnosti identifikacije trafikovanih osoba. Na drugoj strani, od policije se danas sve odlučnije zahteva da usvoji proaktivni pristup identifikaciji, uključujući i izgradnju fleksibilnih procedura prilagodljivih promenama strategije i metoda kojima pribegavaju trafikeri (*Stiftelsen Kvinnoforum* 2003: 9). Uzimajući u obzir činjenicu da su žrtve trgovine ljudima veoma retko u prilici da traže pomoć – budući izložene kontroli od strane učinilaca i/ili u strahu da će biti kažnjene (zbog ilegalnog prelaska državne granice, ilegalnog

boravka ili prostitucije), deportovane i stigmatizovane – proaktivni pristup policije čini se neophodnim. Uz to, a imajući u vidu da trafikovane osobe često gaje nepoverenje prema policiji, veoma je važno obezbediti saradnju između policije, socijalnih službi i specijalizovanih nevladinih organizacija već tokom samog procesa identifikacije, u što je moguće ranijoj fazi.

Mehanizam upućivanja i koordinacija zaštite i pomoći

Ideje i aktivnosti vezane za razvoj mehanizama upućivanja nastaju u talasu kojim je započet proces širenja pristupa problemu trgovine ljudima koji je „usredsređen na žrtvu“ i „utemeljen na ljudskim pravima“. Sledstveno tome, pod mehanizmom upućivanja uobičajeno se podrazumeva okvir aktivnosti različitih međunarodnih, nacionalnih, vladinih i nevladinih aktera usmerenih na zaštitu ljudskih prava i rehabilitaciju trafikovanih osoba. Konceptijski, mehanizam upućivanja može se razumeti kao sredstvo kojim se efikasno izbegava reviktimizacija trafikovanih osoba i obezbeđuje zaštita njihovih prava, kao i neophodna pomoć tokom procesa oporavka i (re)integracije.

Savremeni nacionalni mehanizmi upućivanja razvijaju se i oblikuju shodno odredbama relevantnih međunarodnih i nacionalnih instrumenata, kao i usvojenim smernicama i postojećim inicijativama različitih aktera u domenu borbe protiv trgovine ljudima. Određenje nacionalnog mehanizma upućivanja koje je u najširoj upotrebi, jeste definicija koju daje Kancelarija za demokratske institucije i ljudska prava OEBS-a (ODIHR):

„Nacionalni mehanizam upućivanja je okvir saradnje putem kojeg državni akteri [nadležni organi, službe i tela] ispunjavaju svoje obaveze da zaštite i promovišu ljudska prava trafikovanih osoba, koordinišući svoja nastojanja u strateškom partnerstvu sa civilnim društvom. Osnovni ciljevi nacionalnog mehanizma upućivanja jesu da se osigura poštovanje ljudskih prava trafikovanih osoba i da se obezbedi efikasan način za upućivanje žrtava trgovine na službe koje pružaju usluge“ (Kröger i dr. 2004: 15).

Takav mehanizam praktično pokriva čitav niz mera, počev od identifikacije žrtava preko pružanja pomoći, zaštite, podrške, povratka i socijalnog uključivanja žrtava u zemlji porekla, destinacije ili trećoj zemlji, pa do formalizacije saradnje i jasnog definisanja ovlašćenja, uključujući uloge i odgovornost svih uključenih aktera (ICMPD 2004: 39).

Od nacionalnih mehanizama upućivanja prevashodno se očekuje da postanu solidan okvir za zaštitu prava trafikovanih osoba, ali i da poboljšaju izgled kolateralnog pozitivnog učinka na efikasnost kontrole kriminala. Ukoliko je dosledno zasnovan na primatu zaštite ljudskih prava, sistem upućivanja treba da je dovoljno fleksibilan da može da odgovori adekvatno na različite individualne potrebe trafikovanih osoba, u najvećoj mogućoj meri. Obuhvatne mere zaštite i pomoći uključuju saradnju i razmenu između različitih aktera unutar nacionalnog mehanizma upućivanja, kao i između aktera u zemljama destinacije i porekla. U cilju sprečavanja konfuzije i osiguravanja kontinuum zaštite i pomoći, neophodno je usaglasiti preciznu podelu zadataka i odgovornosti, kao i standardizovati procedure i pravila saradnje između svih aktera uključenih u borbu protiv trgovine ljudima, koji se međusobno, u određenoj meri, mogu razlikovati s obzirom na svoja ovlašćenja, zadatke i interese.⁴

Razvijanje i formalizacija saradnje polazni je korak ka osiguravanju afirmacije i zaštite prava trafikovanih osoba kao žrtava kriminaliteta, imajući posebno u vidu zadatke nadležnih organa zaduženih za kontrolu kriminala i migracija na jednoj strani, i često formalno ilegalni status trafikovanih osoba u zemljama destinacije, na drugoj. Sporazum o saradnji koji predviđa da osoba za koju se pretpostavi da bi mogla biti žrtva trgovine ljudima treba da bude upućena na odogovarajuće službe pomoći i podrške, može osigurati da se žrtve trgovine ljudima ne nađu u zatvoru i da budu u mogućnosti da iniciraju sudske postupke i zahtevaju vršenje zakonskih radnji kojima se obezbeđuje zaštita njihovih prava (Kröger i dr. 2004: 17-18). Pretpostavlja se da donošenje formalnih sporazuma o dužnostima i odgovornosti svih uključenih aktera, može osigurati sistematsku i sveobuhvatnu zaštitu, pomoć i podršku žrtvama trgovine ljudima.

U praksi, saradnja se često formalizuje putem interne direktive prema kojoj se osobe za koje se pretpostavlja da bi mogle biti žrtve trgovine ljudima upućuju od strane policije službama kojima rukovode nevladine organizacije i koje pružaju pomoć, podršku i zaštitu, ili putem pisanih sporazuma, kao što su, na primer, memorandumi o sporazumevanju, za koje se veruje da predstavljaju najdelotvorniji izbor (Kröger i dr. 2004: 65). Direktiva može da sadrži mere koje se odnose na: sprečavanje deportacije potencijalnih žrtava trgovine ljudima; izdavanje dozvole boravka tokom „perioda za razmišljanje“ i dozvole privremenog boravka; upućivanje na službe podrške i pomoći nevladinih

⁴ Npr., prioritetni interes državnih organa zaduženih za kontrolu kriminala jeste otkrivanje, procesuiranje i kažnjavanje trafikera, dok je interes NVO zaštita i osnaživanje žrtava. U stvarnosti, nije retkost da ovi interesi dođu u konflikt.

organizacija; koordinaciju mera policijske zaštite sa uslugama koje pružaju NVO i pravila koja se odnose na usluge podrške i pomoći koje se pružaju od strane nevladinih organizacija (videti: Kröger i dr. 2004: 66). Na drugoj strani, memorandum o sporazumevanju obezbeđuje još jasniju kooperacionu i proceduralnu strukturu, kao i jasno određene rokove, prava i obaveze svih uključenih aktera. Memorandumi o sporazumevanju između policije i službi koje obezbeđuju zaštitu i pomoć žrtvama, danas postoje u velikom broju evropskih zemalja (Kröger i dr. 2004: 66).

U skladu sa preporukama Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR) i drugih regionalnih aktera u domenu borbe protiv trgovine ljudima, nosioci razvoja, koordinacije, monitoringa i evaluacije nacionalnih akcionih planova, programa i nacionalnih mehanizama za upućivanje, trebalo bi da budu koordinator i multidisciplinarni i međusektorski tim sa svojim radnim grupama (videti: Kröger i dr. 2004: 48-52). Nacionalni koordinator je odgovoran za jačanje saradnje između vladinih i nevladinih aktera, kao i za predlaganje i/ili koordinaciju neophodnih koraka u pravcu unapređenja pravnog, regulatornog i operacionalnog okvira zaštite i pomoći trafikovanim osobama i efikasnijeg funkcionisanja nacionalnog mehanizma upućivanja (Kröger i dr. 2004: 49).

Usluge pomoći i podrške

Uslugama pomoći i podrške se, po pravilu, teži da se odgovori na niz različitih potreba trafikovanih osoba kako u zemlji destinacije, tako i u zemlji porekla. Fizička i psihološka zaštita, hitna medicinska nega i urgentna socijalna podrška i pomoć, samo su prvi koraci na putu dugotrajnog procesa oporavka.

Među prvim i neodložnim potrebama trafikovanih osoba u zemlji destinacije svakako su bezbedan smeštaj, potpuno informisanje, pomoć i savetovanje u vezi sa statusom, pravima i relevantnim zakonskim procedurama, uključujući i one koje se tiču imigracionih pitanja. Pored toga, trafikovane osobe najčešće imaju potrebu za različitim specijalizovanim uslugama koje uključuju: medicinsku negu, psihološku pomoć i podršku tokom procesa oporavka i pripreme za repatrijaciju, savetovanje i pravnu pomoć tokom krivičnog postupka protiv učinilaca, kao i psihološku i socijalnu podršku i pomoć tokom procesa (re)integracije.

Pristup specijalizovanim uslugama poput medicinskih intervencija i nege, psihološke pomoći i pravnog savetovanja i pomoći, jeste pravo žrtve predviđeno dopunskim Protokolom za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom (2000)⁵ uz Konvenciju Ujedinjenih nacija protiv

transnacionalnog organizovanog kriminala, kao univerzalnim instrumentom. Prema članu 6. Protokola, žrtve imaju pravo na pristup ekstenzivnim merama podrške i pomoći u zemljama porekla, tranzita i destinacije, uključujući pravo na smeštaj, pristup informacijama o svojim pravima, medicinsku negu, usluge prevođenja, pravnu pomoć, obrazovanje/radno osposobljavanje i pristup mogućnostima za zaposlenje. Specijalizovane usluge pomoći i podrške trafikovanim osobama generalno se najčešće obezbeđuju ili posređuju od strane lokalnih nevladinih ili međunarodnih organizacija.

Skloništa

Skloništa se uobičajeno smatraju najpogodnijom solucijom za efikasno i blagovremeno zadovoljenje različitih potreba trafikovanih žena i dece. Smatra se, naime, da su skloništa pravo mesto na kome se obezbeđuje zaštita, nudi prilika žrtvi da na miru sagleda situaciju u kojoj se nalazi i razmotri svoje buduće korake i obezbeđuje pristup različitim uslugama koje pruža posebno edukovano i trenirano osoblje tokom procesa oporavka, rehabilitacije i (re)integracije žrtava. Usled straha od zatvaranja i kažnjavanja, trenutne deportacije i eventualnog iskustva u vezi sa korumpiranošću policije i zloupotrebe od strane državnih organa, žrtve trgovine ljudima obično gaje nepoverenje prema državnim organima i vladinim institucijama. Kao rezultat toga, nevladine organizacije se smatraju najpodobnijim za obezbeđivanje usluge skloništa za žrtve trgovine ljudima. Usluge skloništa za žrtve trgovine ljudima se, stoga, danas najčešće pružaju od strane nevladinih organizacija, a finansiraju od strane vlade ili različitih međunarodnih organizacija.

Fizička bezbednost obično je najpreča potreba žrtava trgovine ljudima i odgovornost aktera unutar sistema zaštite i pomoći. Skloništa za smeštaj žrtava kojima još uvek preči opasnost od učinilaca, organizuju se tako da odgovore zahtevima visokih bezbednosnih standarda i obezbeđuju se alarmima i policijskom stražom, dok se njihova lokacija drži u strogoj tajnosti. Poseban izazov svakako predstavlja balansiranje donekle interferirajućih mera osiguranja fizičke bezbednosti žrtava (koje ponekad uključuju i dugotrajno ograničenje slobode kretanja i socijalnih kontakata) na jednoj strani, i onih potreba žrtava čije zadovoljenje predstavlja nezaobilazne korake na putu njihovog oporavka i rehabilitacije, na drugoj. Uvažavanje razlika u potrebama žrtava u smislu zaštite, podrške i pomoći podstaklo je razvijanje fleksibilnijeg pristupa i razučivanje tipova skloništa: od

⁵ Protokol za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom (2000) koji dopunjuje Konvenciju UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala (2000), UN GA Res. A/55/383, stupio je na snagu decembra 2003. godine.

savetovališta, preko skloništa za pružanje hitne nege i tajnih skloništa, do domova za žrtve uključene u programe reintegracije i socijalne pomoći i podrške.⁶

Medicinska i psihološka pomoć

Većina žena koje su bile žrtve trgovine u cilju seksualne eksploatacije nosi iskustvo i fizičkog i psihičkog zlostavljanja sa posledicama fizičkih povreda i dugotrajnih psiholoških problema. Žrtve ove kategorije obično su pogođene visokim rizikom infekcija (reproduktivnog trakta i dr.), često pate od posledica fizičkog/seksualnog nasilja, zavisnosti od alkohola i droga, neželjene trudnoće i psiholoških trauma.

Žrtve trgovine po pravilu imaju potrebu za hitnom medicinskom i psihološkom pomoći neposredno nakon izlaska iz trafficking-situacije. No, pored toga, potreba za medicinskom negom i psihološkom pomoći i podrškom uglavnom postoji tokom čitavog procesa oporavka, koji obično otpočinje u zemlji destinacije i nastavlja se u zemlji porekla, i koji može trajati i godinama. S obzirom na to, medicinska i psihološka pomoć treba da budu ne samo hitne i pristupačne, već i obuhvatne i dovoljno fleksibilne da adekvatno odgovore individualnim potrebama koje određuju njihove oblike i trajanje tokom dugotrajnog procesa oporavka. U sadašnjosti, medicinska nega i psihološka pomoć žrtvama trgovine najčešće se ili finansira od strane država ili se obezbeđuje preko Međunarodne organizacije za migracije (IOM) koja organizuje i plaća troškove medicinskih pregleda, intervencija i lečenja trafikovanih osoba uključenih u IOM-ov program reintegracije, na osnovu ugovora koje sklapa sa lekarima specijalistima, bolnicama i nevladinim organizacijama.

Pravna pomoć, savetovanje i pomoć u proceduri pribavljanja isprava

Žrtvama trgovine ljudima često su potrebni pravna pomoć, informacije i saveti povodom niza različitih pitanja. Na prvom mestu, njima su potrebna podrobna obaveštenja o statusu i pravima u zemlji destinacije i porekla, kao i sve relevantne informacije u vezi sa propisima o izdavanju dozvola boravka i, eventualno, procedurom traženja azila u određenoj zemlji destinacije. Takođe, potrebne

⁶ Primera radi, italijanska NVO „On the Road” nudi različite oblike smeštaja: skloništa za hitne intervencije i negu predviđene za kratkotrajni boravak, skloništa za prvu pomoć u procesu oporavka u kojima žrtve mogu boraviti 2-3 meseca i autonomne kuće za žrtve koje su uključene u proces integracije (videti: Stiftelsen Kvinnoforum 2003: 11).

su im informacije o različitim zakonskim procedurama i njihovim mogućim ishodima, pogodnostima i rizicima skopčanim sa svedočenjem u krivičnom postupku, informisanje o pravu na naknadu štete i kompenzaciju, kao i pomoć u proceduri za njihovo ostvarivanje, zatim, informacije o proceduri repatrijacije, kao i pristupačnim merama i programima zaštite žrtava i svedoka u zemljama destinacije i porekla. Žrtvama koje učestvuju u krivičnom postupku ili parnici protiv trafikera potrebni su pravni saveti i usluge pravnog zastupanja. Konačno, mnogim žrtvama trgovine potrebna je pomoć radi pribavljanja novih dokumenata kako bi mogle da se vrate u zemlju porekla ili podnesu zahtev za dozvolu privremenog boravka u zemlji destinacije.

Advokati angažovani od strane nevladinih ili međunarodnih organizacija igraju važnu ulogu u informisanju, savetovanju i pravnom zastupanju žrtava, kao i u snižavanju njihove sekundarne viktimizacije tokom sudskih postupaka, dok se u mnogim zemljama pomoć u pribavljanju dokumenata u najvećem delu obezbeđuje od strane Međunarodne organizacije za migracije.

Pomoć u repatrijaciji i (re)integraciji

Uobičajeno je da jedan broj žrtava trgovine ljudima želi da se vrati kući što je moguće pre nakon izbavljenja, dok druge žele da ostanu u zemlji/mestu destinacije, uglavnom zbog straha od stigme koja se vezuje za prostituciju i odbacivanja od strane porodice i sredine, straha od osвете učinilaca ili usled očekivanja boljih životnih perspektiva za sebe i članove svoje porodice u zemlji destinacije. Ipak, do vraćanja trafikovanih osoba u zemlju porekla dolazi u najvećem broju slučajeva, bilo odmah nakon njihovog otkrivanja, ili po isteku perioda za razmišljanje ili dozvole privremenog boravka u zemlji destinacije.

Repatrijacija trafikovanih osoba generalno uključuje niz složenih pitanja: pravne, regulatorne i bezbednosne aspekte, finansiranje repatrijacije, informisanje trafikovanih osoba o postojećim službama koje nude neposrednu pomoć i programe reintegracije u zemlji porekla, pripremanje trafikovane osobe za povratak, njihovu pratnju za vreme putovanja i njihov prihvata u zemlji porekla, zaštitu žrtava od stigmatizacije, itd. U mnogim zemljama članicama OEBS-a, najveći deo pomoći prilikom repatrijacije žena žrtava trgovine ljudima nudi i sprovodi IOM. Programi repatrijacije IOM-a baziraju se na dobrovoljnom povratku: program se nudi ženama koje su od strane IOM-ovih eksperata procenjene kao žrtve trgovine ljudima i koje su voljne da se vrate u zemlju porekla. IOM posreduje u pribavljanju putnih isprava i drugih neophodnih dokumenata, organizuje povratak i obezbeđuje sredstva za njegovu realizaciju, obezbeđuje pratnju tokom puta i doček

trafikovanih žena u zemlji porekla, prevozi ih do krajnje destinacije i obezbeđuje im simboličnu finansijsku podršku nakon repatrijacije. Uglavnom u saradnji sa brojnim nevladinim organizacijama i drugim lokalnim akterima, IOM obezbeđuje fondove i upravlja skloništima, posređuje u obezbeđivanju medicinske, psihološke i socijalne pomoći tokom procesa oporavka i pripreme za repatrijaciju i sprovodi programe reintegracije koji se nude repatriranim ženama.

Pristupačnost i obim pomoći u (re)integraciji, međutim, varira od zemlje do zemlje. Generalno, upadljiv je nedostatak pomoći koja ima za cilj socijalno uključivanje trafikovanih žena u zemljama destinacije. Na drugoj strani, u onim zemljama Evrope koje uobičajeno figuriraju kao zemlje porekla kod trgovine ženama (na primer, zemlje Jugoistočne i Istočne Evrope), pomoć se pretežno nudi od strane IOM-a i brojnih nevladinih organizacija koje sprovode programe reintegracije, a koja uglavnom uključuje kratkoročni i srednjeročni (najčešće do jedne godine) smeštaj u skloništa uz obezbeđivanje medicinske, psihološke, pravne i socijalne pomoći (koja katkad podrazumeva finansijsku pomoć, pomoć i podršku u školovanju, profesionalnom osposobljavanju i zaposlenju). Posmatrano u širem kontekstu, volja trafikovane žene da se vrati kući, različiti aspekti povratka i propisi u vezi sa periodom za razmišljanje i izdavanjem dozvole boravka, mogu uticati na tip, domet i efikasnost programa reintegracije. Sadašnja nastojanja, inicijative i programi usredsređeni na (re)integraciju trafikovanih osoba, mogu se oceniti kao generalno nedovoljni i slabo razvijeni. Čak i postojeći programi opterećeni su problemima finansiranja, slabom uključenošću i neadekvatnim stepenom saradnje relevantnih aktera, nedostatkom sistematičnosti, fleksibilnosti i evaluacije. Nedovoljno razvijeni regionalni standardi u pogledu imigracione politike, identifikacije, upućivanja, repatrijacije, regulisanja boravka i sistematske regionalne saradnje međunarodnih, vladinih i nevladinih aktera uključenih u zaštitu i pomoć, nepovoljno utiču i na postojeća skromna nastojanja u domenu reintegracije.

Problemi vezani za bezbednost repatriranih trafikovanih osoba i generalno nizak nivo pomoći tokom njihove reintegracije u zemljama porekla izuzetno su uznemirujući, posebno imajući u vidu razmere rizika reviktimizacije nakon repatrijacije. Osvrćući se na rezultate globalne studije o ženama žrtvama trgovine radi seksualne eksploatacije, koji su otkrili da nezaposlenost, psihološki i zdravstveni problemi, dugovi, stigmatizacija i odbacivanje od strane društva pogađaju polovinu repatriranih žena (Wijers i Lap-Chew 1997), eksperti ODIHR-a s pravom naglašavaju značaj traganja za mogućim alternativama repatrijaciji, kao što bi, na primer, bili izdavanje dozvola trajnog boravka ili pružanje mogućnosti žrtvama da odu u bezbednu treću zemlju (Kröger i dr. 2004: 81).

Uspeh u socijalnom uključivanju trafikovanih žena u velikoj meri zavisi ne samo od postojanja i kvaliteta programa socijalne pomoći i podrške u zemljama porekla i destinacije, već i od regulative i politike izdavanja dozvola boravka u zemljama destinacije. Nesumnjivo je da trafikovane osobe koje su deportovane, kao i one koje nisu dobile pomoć, niti su imale priliku da na miru sagledaju svoj status i razmotre postojeće rizike i buduće korake, imaju slabije ukupne izgleda da budu uspešno reintegrisane. Uvažavanje navedenog, uz (daleko značajnije) činjenice iz dosadašnjeg iskustva koje govore da su žrtve koje su deportovane po kratkom postupku, po pravilu bile daleko ređe spremne da svedoče protiv trafikera, rezultiralo je nizom međunarodnih i drugih inicijativa usmerenih na obezbeđivanje perioda za razmišljanje i dozvola boravka trafikovanim osobama.

„Period oporavka i razmišljanja“ i dozvole boravka

Aktuelno, u mnogim zemljama Evrope, trafikovane osobe koje ne žele da se odmah vrate u zemlju porekla zbog postojanja opasnosti po bezbednost ili drugih razloga, mogu ostati u zemlji destinacije do isteka „perioda za razmišljanje“, na osnovu dobijene dozvole za privremeni/trajni boravak ili ukoliko postoji praksa „tolerisanja boravka“ ove kategorije žrtava tokom određenog vremenskog perioda. Period oporavka i razmišljanja (eng. reflection period) jeste vremenski period koji se obezbeđuje osobi za koju se pretpostavlja da je viktimizirana trgovinom ljudima, kako bi se odmorila, oslobodila uticaja trafikera, sagledala svoju trenutnu situaciju i razmotrila buduće korake, uključujući i odluku o svedočenju protiv učinilaca. Tokom perioda za razmišljanje, potencijalne žrtve trgovine ljudima zaštićene su od krivičnog i prekršajnog gonjenja i deportacije, a obezbeđene su im usluge podrške i pomoći koje obično uključuju sklonište, medicinsku negu, psihološko savetovanje, kao i pravnu pomoć.⁷

Dozvola boravka žrtvi pruža daleko više od perioda za razmišljanje, budući da pokriva vremenski period tokom koga ona može započeti proces prevladavanja traume izazvane viktimizacijom traffickingom, bez dodatnih uznemiravanja koje

⁷ Mogućnost uživanja „perioda oporavka i razmišljanja“ postoji u mnogim evropskim zemljama tipične destinacije, u trajanju od jednog do nekoliko meseci. Direktivom Saveta EU br. 2004/81/EC predviđena je i obaveza omogućavanja „perioda za razmišljanje“, ali je regulisanje njegovog trajanja prepušteno zemljama članicama (vid. čl. 6 st. 1 Direktive).

nosi proces repatrijacije. Istovremeno, žrtva dobija i mogućnost da pokrene parnicu protiv trafikera.

Mnogo puta do sada je isticano da opšti principi i standardi u zaštiti ljudskih prava⁸ nalažu izdavanje dozvola za privremeni boravak svim trafikovanim osobama, nezavisno od njihove odluke u pogledu saradnje sa državnim organima zaduženim za kontrolu kriminala ili odluke da učestvuju u krivičnim postupcima protiv trafikera. Usvajanje pristupa utemeljenog na ljudskim pravima, upućuje na to da bi odluka o dozvoli boravka trebalo da počiva prvenstveno na oceni postojanja viktimizacije teškim povredama i zlostavljanjem u zemlji destinacije, odnosno, rizika trpljenja daljih povreda nakon povratka kući (Anti-Slavery International 2002: 45). No, prema najvećem broju postojećih propisa o izdavanju dozvola boravka trafikovanim osobama, odluka o izdavanju dozvole prvenstveno se temelji na proceni o doprinosu žrtve uspehu zakonskih akcija protiv trafikera i, tek u manjoj meri, na proceni bezbednosnih rizika i potreba žrtava u smislu njihove rehabilitacije. U nekim evropskim zemljama, žrtvama koje su doprinele uspešnom vođenju krivičnog postupka protiv učinilaca i kojima su već izdate dozvole privremenog boravka, omogućeno je da podnesu molbu za dozvolu daljeg boravka na humanitarnoj osnovi.⁹ U mnogim drugim zemljama, pak, žrtve se, ubrzo nakon završetka krivičnog postupka, suočavaju sa deportacijom/nevoljnim povratkom. Mada se u nekim od tipičnih zemalja destinacije (npr. u Belgiji i Holandiji) nudi mogućnost izdavanja dozvole trajnog boravka za žrtve trgovine ljudima na humanitarnoj osnovi, to se u praksi dešava veoma retko (videti: Anti-Slavery International 2002: 45). Generalno, u nacionalnoj legislativi evropskih zemalja preovlađuju rešenja sa „nagradnim odredbama“ kojima se uslovljava izdavanje dozvola za boravak trafikovanim osobama. Nedavno usvojena *Direktiva Saveta EU 2004/81/EC o izdavanju dozvole boravka državljanima trećih zemalja koji su žrtve trgovine ljudima ili su bili izloženi aktivnosti kojom se olakšava ilegalna imigracija, a koji sarađuju sa nadležnim organima*¹⁰ reafirmisala

⁸ Uključujući, pored ostalog, i humanitarni princip nevraćanja (uzdržavanje od proterivanja, vraćanja, izručenja) kada postoji dovoljno razloga za uverenje da bi vraćena osoba mogla biti izložena torturi ili osveti.

⁹ Na primer, u Nemačkoj, Italiji, Holandiji, Španiji itd. izdavanje dozvole za boravak nakon završetka krivičnog postupka u Belgiji zavisi od njegovog ishoda. Ukoliko je postupak protiv trafikera uspeo, žrtvi se period dozvoljenog boravka produžava. U suprotnom, takve šanse se smanjuju (Videti: Kleij 2003: 19).

¹⁰ *EU Council Directive (2004/81/EC) on the residence permit issued to third-country nationals who are victims of trafficking in human beings or who have been the subject of*

je „sistem nagrađivanja“, favorizujući ciljeve kontrole kriminala i migracija u odnosu na zaštitu prava trafikovanih osoba.¹¹

Zaštita i podrška žrtvama/svedocima

Žrtve trgovine ljudima koje odluče da sarađuju sa državnim organima zaduženim za kontrolu kriminala i/ili da svedoče u krivičnim postupcima imaju potrebu i mogućnost da uživaju širi opseg mera zaštite i podrške nego što je to obično slučaj sa trafikovanim osobama uopšte. Te dodatne mere upravljene su na osiguravanje fizičke bezbednosti, psihološke zaštite i neophodne pravne pomoći i savetovanja žrtava pre, za vreme i nakon krivičnog postupka.

Dužnost država da obezbede zaštitu žrtavama trgovine ljudima koje učestvuju u krivičnom postupku predviđena je u više međunarodnih dokumenata.¹² Na univerzalnom nivou, države su *Konvencijom UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala* (2000) obavezane da pruže efikasnu zaštitu svedoka u krivičnom postupku od eventualne odmazde ili zastrašivanja, a po potrebi i zaštitu članova njihove porodice ili drugih bliskih lica (čl. 24 st. 1). Mere zaštite mogu obuhvatati: utvrđivanje procedure za fizičku zaštitu (uključujući i relokaciju), neotkrivanje ili ograničenja u otkrivanju informacija o identitetu i mestu gde se lica pod zaštitom nalaze i donošenje pravila o dokaznom postupku koja dozvoljavaju da svedočenje bude obavljeno na način koji osigurava bezbednost svedoka – korišćenjem komunikacione tehnologije kao što su video linkovi ili druga adekvatna sredstva (st. 2). Stavom 1 člana 25. Konvencije, države su obavezane da preduzmu „odgovarajuće mere u okviru svojih mogućnosti“ radi

an action to facilitate illegal immigration, who cooperate with the competent authorities. EU Document 2004/81/EC, od 29. aprila 2004. godine, OJ L 261. Države EU obavezne su da usklade svoju nacionalnu legislativu sa odredbama Direktive do 6. avgusta 2006. godine.

¹¹ Naime, prema odredbama Direktive, nakon isteka perioda za razmišljanje (ili ranije), trafikovanim osobama koje pokažu „jasnu nameru da sarađuju“ (i ispunjavaju dodatne uslove predviđene u čl. 8), može se izdati obnovljiva dozvola boravka „u najkraćem trajanju od 6 meseci“. Državama članicama je ostavljena mogućnost da usvoje ili zadrže rešenja koja su pogodnija za lica na koja se Direktiva odnosi (čl. 4).

¹² Videti: *Konvencija UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala*, 2000, (čl. 24-25) i dopunski Anti-trafiking Protokol (čl. 6); *Združena akcija Saveta EU o borbi protiv trgovine ljudima i seksualne eksploatacije dece*, 1997 (97/154/JHA), OJ L 63; *Okvirna odluka Saveta EU o položaju žrtava u krivičnom postupku*, 2001 (2001/220/JHA), OJ L 82, (čl. 8); *Evropska konvencija o obeštećivanju žrtava krivičnih dela nasilja*, 1983, ETS br. 116, itd.

pružanja pomoći i zaštite žrtvama, naročito u slučajevima pretnji odmazdom ili zastrašivanja. Članom 6. dopunskog Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, detaljnije su razrađene takve „odgovarajuće mere“ koje su države obavezne da preduzimaju kako bi pružile fizičku bezbednost žrtvama trgovine ljudima dok se nalaze na njihovoj teritoriji. Pored ostalog, države su obavezne da zaštite privatnost i identitet žrtava, ali „u odgovarajućim slučajevima“ i „u meri u kojoj je to moguće na osnovu domaćih zakonskih propisa“. Države imaju obavezu da osiguraju da domaći pravni sistem sadrži mere kojima će se žrtvama pružiti mogućnost dobijanja obeštećenja na ime pretrpljene štete. Države su, takođe, obavezne da preduzmu potrebne mere kako bi se žrtvama „u odgovarajućim slučajevima“, pružila obaveštenja o relevantnim sudskim i administrativnim postupcima, kao i pomoć koja će omogućiti da njihova stanovišta i interesi budu izneseni i razmotreni u odgovarajućim fazama krivičnog postupka. Prilikom primene odredaba člana 6. Protokola, države će naročito uzimati u obzir starost, pol i posebne potrebe žrtava. Imajući u vidu u izvesnoj meri ograničeni domašaj mnogih od navedenih, kao i drugih obaveza predviđenih međunarodnim instrumentima (budući da su mnoge od takvih obaveza redukovane na „odgovarajuće slučajeve“, i sl.), opseg, domet i trajanje zaštite žrtava/svedoka uglavnom varira od zemlje do zemlje, zaviseći kako od nacionalnog pravnog sistema, tako i od međunarodnih, regionalnih i nacionalnih inicijativa za implementaciju odgovarajućih međunarodnih standarda¹³ i preporuka koje se odnose na zaštitu žrtava kriminaliteta i zaštitu posebno ranjivih kategorija žrtava i svedoka.

Zaštita žrtava kao svedoka ostvaruje se njihovim uključivanjem u programe zaštite (koji mogu obuhvatati izolaciju, relokaciju i promenu identiteta) ili, daleko češće, preduzimanjem niza mera fizičke i psihološke zaštite pre, za vreme i nakon sudskog postupka. Pored policijskog obezbeđenja, pružanja adekvatne krivičnopravne zaštite žrtava i svedoka od zastrašivanja, punog poštovanja prava i digniteta žrtava, usvajanje rodno-osetljivog pristupa od strane policije, tužilaca i sudija, postoji i niz drugih mere zaštite žrtava/svedoka u sudskom postupku koje se danas primenjuju u mnogim zemljama, a koje uključuju: zaštitu identiteta žrtava/svedoka; zatvorena saslušanja; korišćenje izjava svedoka ili

¹³ Videti pored ostalog: *Deklaracija o osnovnim principima pravičnosti prema žrtvama krivičnih dela i zloupotrebe moći*, 1985, GS Res. 40/34; *Preporuke Ministarskog komiteta Saveta Evrope*: R (85) 11 o položaju žrtava u okviru krivičnog zakona i postupka, R (2000) 11 u vezi sa borbom protiv trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije, R (2001) 16 o zaštiti dece od seksualne eksploatacije, R (97) 13 o zastrašivanju svedoka i pravima odbrane, itd.

audio/video snimaka umesto neposrednog pojavljivanja svedoka u sudnici; korišćenje vizuelne/audio zaštite svedoka tokom saslušanja; svedočenje putem video-konferencijske veze; obezbeđivanje pravnog zastupanja žrtava; privremeno udaljenje optuženih sa pretresa; ograničenja prisustva javnosti na pretresu itd. U dodatne mere upravljene na zaštitu žrtava i svedoka spadaju, pored ostalog: senzitivizacija i edukacija policije; obaveštavanje žrtava o terminu izlaska učinioca iz zatvora; obezbeđivanje informacija žrtvama/svedocima o tome šta mogu očekivati kada se pojave u sudnici; obezbeđivanje posebnih čekaonica kako bi se izbegao kontakt žrtava koje se pripremaju da svedoče sa optuženima, njihovom rodbinom i prijateljima; omogućavanje da osobe koje žrtvama pružaju podršku (npr. savetodavci u koje žrtve imaju poverenja) mogu da budu uz njih u sudnici. Nakon završetka krivičnog postupka, mere zaštite mogu obuhvatiti relokaciju, promenu identiteta, nastavak fizičke i/ili psihološke zaštite, kao i mere obezbeđivanja repatrijacije bez rizika po bezbednost žrtava/svedoka i članova njihove porodice.

Mere podrške i pomoći žrtvama/svedocima obuhvataju, pored ostalog: pružanje emotivne podrške; pružanje informacija koje žrtvama pomažu da razumeju krivičnopravni sistem; obezbeđivanje potrebnih pravnih saveta i pomoći žrtvi u što ranijoj fazi, kako bi se obezbedila njena puna informisanost o mogućnostima vezanim za ostvarivanje prava na naknadu štete i kompenzaciju; informisanje o napredovanju sudskih postupaka od interesa za žrtvu, itd. Podršku i pomoć žrtvama trgovine ljudima koje učestvuju u sudskim postupcima uglavnom pružaju savetodavci skloništa za žrtve trgovine, nevladine organizacije aktivne na pružanju podrške i pomoći žrtvama kriminaliteta, ženama i deci žrtvama trgovine ljudima i ženama žrtvama nasilja, kao i službe i centri specijalizovani za podršku žrtvama i svedocima.

Posebne mere zaštite i pomoći deci žrtvama

Prema postojećim međunarodnim standardima,¹⁴ deca koja su žrtve trgovine ljudima uživaju pravo na posebne mere zaštite i pomoći, dok se usvajanje posebnih sistematskih rešenja i posebnih programa za zaštitu i podršku deci-žrtvama naročito preporučuje.¹⁵

¹⁴ Videti: *Konvencija o pravima deteta*, 1989, UN GA Res. A/44/25; *Preporuka načela i smernica o ljudskim pravima i trgovini ljudima* Visokog komesara UN za ljudska prava, 2002 i UNICEF-ove *Smernice za zaštitu prava dece-žrtava trgovine ljudima u jugoistočnoj Evropi*, 2003.

¹⁵ *Preporuka načela i smernica o ljudskim pravima i trgovini ljudima* Visokog komesara UN za ljudska prava, op.cit., Smernica 8.

Procedure u vezi sa identifikacijom žrtava trgovine ljudima treba da su takve da omoguće najbržu moguću identifikaciju dece žrtava. S tim u vezi, neophodno je uspostavljanje mera za proaktivnu identifikaciju, uključujući i aktivnu razmenu informacija između službi i pojedinaca (nadležnih organa zaduženih za kontrolu kriminala, zdravstvenih i obrazovnih službi, službi socijalnog staranja i nevladinih organizacija). Pored odgovarajućeg smeštaja, medicinske nege, psihološke i pravne pomoći, deci žrtvama trgovine ljudima neophodno je što pre obezbediti privremenog staratelja, kao i obuhvatnu pomoć vezanu za obrazovanje i uključivanje u školovanje.

Uzimajući u obzir povišenu ranjivost dece, smernicom 8 *Preporuke načela i smernica o ljudskim pravima i trgovini ljudima* Visokog komesara UN za ljudska prava zahteva se da se: deca žrtve tretiraju odvojeno od odraslih trafikovanih osoba kako u zakonskom smislu, tako i s obzirom na procedure, programe i intervencije; preduzimaju koraci ka identifikovanju i lociranju članova porodice i obezbedi pomoć u ponovnom spajanju deteta sa porodicom onda kada se oceni da je to u najboljem interesu deteta; sačine odgovarajući aranžmani za brigu o detetu bazirani na poštovanju njegovih prava i dostojanstva, u svakom slučaju u kome povratak deteta u porodicu nije moguć ili nije u njegovom najboljem interesu; osigura uvažavanje prava deteta – kadroga da formira sopstvene poglede – da ih slobodno izrazi u svim stvarima koje ga se tiču, a naročito u pogledu odluke o njenom/njegovom vraćanju u porodicu; predvide mere neophodne za zaštitu prava i interesa dece žrtava u svim fazama krivičnog postupka protiv optuženih i postupka za naknadu štete; obezbedi zaštita privatnosti i identiteta dece žrtava i osigura preduzimanje mera sprečavanja otkrivanja informacija koje mogu voditi njihovom identifikovanju; i sprovedu odgovarajući treninzi (naročito u oblasti pravne i psihološke edukacije) za osobe koje rade sa decom žrtvama trgovine ljudima.

Repatrijacija dece žrtava trgovine ljudima posebno je zahtevan zadatak. Međunarodni standardi upućuju na obavezu pažljivog ispitivanja porodične situacije deteta, kao i razmatranje drugih faktora od uticaja na razvoj deteta i rizika koje repatrijacija može nositi za dete, pre donošenja odluke o repatrijaciji. Procena najboljeg interesa deteta od presudnog je uticaja na odluku o repatrijaciji. Ta procena treba da bude učinjena u sklopu poštovanja svih prava deteta garantovanih *Konvencijom o pravima deteta*, posebno vodeći računa o pravu na participaciju, pravu na porodično ujedinjenje i ekonomska i socijalna prava. Privremeni staratelj treba da prati dete žrtvu trgovine ljudima tokom čitavog procesa repatrijacije, kao i sve dok roditelji ili postavljeni staratelji u zemlji porekla ne preuzmu dalje staranje nad detetom.

Aktuelna situacija u Srbiji

Uvod

Zaštita, pomoć i podrška trafikovanim osobama u Srbiji, aktuelno su u procesu dinamičnog razvoja. Taj proces je započet nekoliko godina unazad, iniciran prevashodno od strane lokalnih nevladinih organizacija i međunarodnih organizacija aktivnih u oblasti zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima. Uporedo sa uspostavljanjem i razvojem usluga podrške, pomoći i zaštite od strane lokalnih nevladinih i međunarodnih organizacija, tokom poslednjih pet godina su pokrenute inicijative ka uspostavljanju okvira saradnje ključnih aktera (državnih organa i nevladinih organizacija) i implementaciji novih zakonskih rešenja u skladu sa međunarodnim standardima zaštite i pomoći trafikovanim osobama.

Nakon niza godina zanemarivanja problema trgovine ljudima, političke promene 2000. godine označile su i promenu u stavu vlasti u Republici Srbiji prema ovom problemu: nove vlasti pokazale su, naime, daleko više volje da se suoče sa problemom trgovine ljudima i sarađuju sa međunarodnom zajednicom u njegovom rešavanju. Promena u stavu Vlade Republike Srbije postala je naročito vidljiva nakon aprila 2001. godine, kada je održan međunarodni okrugli sto o trgovini ljudima organizovan od strane Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori u saradnji sa ODIHR-om i Radnom grupom za borbu protiv trgovine ljudima Pakta za stabilnost Jugoistočne Evrope, koji je u Beogradu okupio predstavnike državnih organa, kao i predstavnike nevladinih i relevantnih međunarodnih organizacija. Tom prilikom su svi akteri upoznati sa značajem multidisciplinarnog pristupa problemu, dok su predstavnici Vlade Savezne Republike Jugoslavije upoznati sa važnošću razvoja i implementacije nacionalnog plana akcije, shodno preporukama Radne grupe Pakta za stabilnost. Pomoćnik ministra iz Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova, nakon toga formira Inicijativni odbor za borbu protiv trgovine ljudskim bićima, sastavljen od predstavnika saveznih i republičkih ministarstava, nevladinih organizacija, međunarodnih organizacija i medija. Na sastanku Inicijativnog odbora maja 2001. godine, oformljen je Nacionalni (jugoslovenski) tim za borbu protiv trgovine ljudima sa svoje četiri radne grupe, u čiji su sastav ušli predstavnici državnih organa, NVO i međunarodnih organizacija. Zadaci radnih grupa Nacionalnog tima uključili su: prevenciju i podizanje svesti o problemu trgovine ljudima; pomoć i zaštitu žrtava; jačanje snaga za sprovođenje zakona i pitanja izmena i dopuna zakona, kao i prikupljanje podataka, istraživanje i evaluaciju.

Aktivnosti koje su usledile na planu zaštite i pomoći trafikovanim osobama u Srbiji, uglavnom su sprovedene kroz različite projekte predložene i implementirane od strane nevladinih, vladinih i međunarodnih organizacija. U 2002. godini je, tako, otvoreno sklonište za žrtve trgovine ženama kojim rukovodi IOM u saradnji sa lokalnom NVO, dok je u isto vreme, OEBS u saradnji sa Jugoslovenskim timom, započeo rad na nacrtu smernica za nacionalni mehanizam upućivanja u SRJ. No, shodno političkim promenama koje su usledile unutar Savezne Republike Jugoslavije i formiranju državne zajednice Srbije i Crne Gore početkom 2003. godine, aktivnosti i inicijative koje su započete na saveznom nivou, nastavljene su da se razvijaju na republičkom nivou unutar formiranih nacionalnih timova za borbu protiv trgovine ljudima u republikama Srbiji i Crnoj Gori.

Pravni okvir zaštite prava žrtava trgovine ljudima

Tokom poslednjih godina, pravni okvir zaštite prava trafikovanih osoba u Srbiji prolazi kroz proces promena. Nakon ratifikacije *Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala* i dopunskog Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom 2001. godine, intenzivirane su inicijative u pravcu odgovarajućih zakonskih promena, uključujući i one relevantne za zaštitu i pomoć žrtvama trgovine ljudima.

Nevladina organizacija Viktimološko društvo Srbije, koja je 1998. godine započela rad na izradi nacрта zakonskih promena u vezi sa trgovinom ljudima, početkom 2003. godine je završila predlog izmena legislative u Republici Srbiji. Zajedno sa ostalim članovima Nacionalnog tima za borbu protiv trgovine ljudima, Viktimološko društvo Srbije je lobiralo za prihvatanje predloženih amandmana od strane Parlamenta Republike Srbije. Ovi naponi su urodili plodom i rezultirali promenom *Krivičnog zakona Republike Srbije*¹⁶, 11. aprila 2003. godine, uvođenjem člana 111b kojim je inkriminisana trgovina ljudima i koji je u skladu sa definicijom trgovine ljudskim bićima iz UN Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom. U narednom periodu, usledilo je jačanje inicijativa u pravcu daljih promena legislative i implementacije mera koje proističu iz obaveza koje je država preuzela ratifikacijom UN Konvencije protiv transnacionalnog organizovanog kriminala

¹⁶ „Službeni glasnik SRS“, br. 26/77; 28/77; 43/77; 20/79; 24/84; 39/86; 51/87; 6/89; 42/89 i 21/90 i „Službeni glasnik RS“, br. 16/90; 26/91; 75/91; 9/92; 49/92; 51/92; 23/93; 67/93; 47/94; 17/95; 44/98; 10/02; 11/02, 80/02 i 39/03.

i pratećih protokola. Uprkos činjenici da u Srbiji još uvek ne postoji obuhvatni sistem zaštite žrtava i svedoka u krivičnom postupku,¹⁷ niti program zaštite svedoka, neke od skorašnjih zakonskih promena mogu se, u opštem smislu, razumeti kao korak napred u zaštiti prava trafikovanih osoba, prvenstveno onih koje učestvuju u krivičnom postupku u svojstvu svedoka ili oštećenog.

Prema odredbama *Zakonika o krivičnom postupku*,¹⁸ žrtve krivičnih dela koje učestvuju u krivičnom postupku u svojstvu oštećenog, uživaju pravo da predlažu dokaze, postavljaju pitanja optuženom, svedocima i veštacima, da iznose primedbe i objašnjenja, da razmatraju spise i razgledaju predmete koji služe kao dokaz (čl. 60 ZKP), kao i da podnesu predlog za ostvarivanje imovinskopravnog zahteva (čl. 202 ZKP). U slučaju da javni tužilac ne preduzme gonjenje za krivično delo za koje se goni po službenoj dužnosti ili odustane od optužnice, oštećeni ima pravo da u određenom roku preduzme odnosno nastavi gonjenje u svojstvu oštećenog kao tužioca (čl. 61 ZKP), uživajući ista prava koja ima javni tužilac, osim onih koja javnom tužiocu pripadaju kao državnom organu (čl. 64 st. 1 ZKP). Svoja proceduralna prava oštećeni i oštećeni kao tužilac mogu vršiti preko punomoćnika (čl. 66 st. 1 ZKP). Jedno od novijih zakonskih rešenja jeste uspostavljanje dužnosti suda da zaštiti oštećene i svedoke od uvrede, pretnje i svakog drugog napada (čl. 109 st. 1 ZKP): učesnika u postupku ili drugo lice koje pred sudom vređa svedoka ili oštećenog, preti mu ili ugrožava bezbednost sud će opomenuti ili novčano kazniti, dok će u slučaju nasilja ili ozbiljne pretnje obavestiti tužioca radi preduzimanja krivičnog gonjenja (čl. 109 st. 2 ZKP). Zakonik predviđa i mogućnost policijske zaštite svedoka i oštećenog: preduzimanje posebnih mera zaštite svedoka i oštećenog, od organa unutrašnjih poslova može zahtevati predsednik suda ili javni tužilac na predlog istražnog sudije ili predsednika veća (čl. 109 st. 3 ZKP).

Zakonik o krivičnom postupku sadrži i nekoliko odredbi čijom se primenom može umanjiti rizik sekundarne viktimizacije oštećenih, odnosno svedoka u krivičnom postupku (više o tome u: Nikolić-Ristanović i dr. 2002: 17-18). Reč je, najpre, o odredbama kojima se štiti privatnost oštećenih tokom istrage i glavnog pretresa. Tako, ukoliko to zahtevaju razlozi zaštite ličnog ili porodičnog života oštećenog, službeno lice koje preduzima istražnu radnju dužno je da naredi licima koja sasluša ili koja prisustvuju istražnim radnjama ili razgledaju spise istrage, da čuvaju kao tajnu određene činjenice ili podatke koje su tom prilikom saznala i ukaže im da odavanje tajne predstavlja krivično delo (čl. 261 ZKP), dok sud iz

¹⁷ Očekuje se da će se Predlog Zakona o zaštiti učesnika u krivičnom postupku uskoro naći u skupštinskoj proceduri, a da primena Zakona eventualno otpočne 2005. godine.

¹⁸ „Službeni list SRJ“, br. 70/2001, 68/2002 i „Službeni glasnik RS“, br. 58/04.

istih razloga može (u svako doba, od otvaranja zasedanja pa do završetka glavnog pretresa) isključiti javnost sa čitavog ili dela glavnog pretresa (čl. 292 ZKP). Pored toga, lice koje se sasluša kao svedok nije dužno da odgovori na pojedina pitanja ako je verovatno da bi time izložilo sebe ili članove svoje porodice i srodnike teškoj sramoti, znatnoj materijalnoj šteti ili krivičnom gonjenju (čl. 100 ZKP). Konačno, Zakonik nalaže posebnu obazrivost prilikom saslušanja maloletnog lica, naročito ako je ono oštećeno krivičnim delom, kako bi se izbegli štetni uticaji na psihičko stanje maloletnika, kao i to da se, ukoliko je to potrebno, saslušanje maloletnih lica obavi uz pomoć pedagoga ili drugog stručnog lica (čl. 102 st. 4 ZKP).

Pored navedenih odredbi koje se generalno odnose na zaštitu oštećenih i svedoka, *Zakonik o krivičnom postupku* sadrži i nekoliko posebnih odredbi primenljivih u postupcima koji se vode protiv učinilaca krivičnih dela organizovanog kriminala,¹⁹ a koje, posredno ili neposredno, mogu biti relevantne za zaštitu žrtava trgovine ljudima kao oštećenih i svedoka. Izmenama i dopunama Zakonika iz decembra 2002. godine, uveden je institut svedoka saradnika koji je, u najkraćem, pod uslovima predviđenim u stavu 1 člana 504d ZKP, primenljiv na pripadnike kriminalne organizacije protiv kojih je podneta krivična prijava ili se vodi krivični postupak za delo organizovanog kriminala, a koji su spremni da sarađuju sa organima gonjenja i budu saslušani kao svedoci u krivičnom postupku protiv ostalih pripadnika kriminalne organizacije; svedocima saradnicima koji ispune svoju obavezu da svedoče, govore istinu i ništa ne prećute (čl. 504d st. 1 i 2 u v. čl. 102 st. 2 ZKP), zakonom se garantuje da neće biti gonjeni za krivično delo organizovanog kriminala za koji se vodi postupak (čl. 504z st. 1 ZKP). Moglo bi se očekivati da ova novela u praksi ishodi prebacivanjem težišta „izvora dokaza“ sa žrtava trgovine ljudima na same pripadnike organizovanih kriminalnih grupa, umanjujući tako i rizik sekundarne viktimizacije žrtava.²⁰

¹⁹ Ove odredbe su sadržane u glavi XXIXa: „Posebne odredbe o postupku za krivična dela organizovanog kriminala“, dodate članom 10. *Zakona o izmenama i dopunama ZKP-a* („Sl. list SRJ“ br. 68/02), iz decembra 2002. godine.

²⁰ Pored instituta svedoka saradnika, Posebnim odredbama o postupku za krivična dela organizovanog kriminala ZKP-a predviđen je i niz mera kojima se, uopšte uzev, može prebaciti težište sa iskaza žrtava na druge izvore dokaza o učinjenim krivičnim delima i učiniocima. Tako, ako se krivično delo organizovanog kriminala na drugi način ne bi moglo otkriti, dokazati ili sprečiti, ili bi to bilo povezano sa znatnim teškoćama, na zahtev javnog tužioca istražni sudija može prema licu za koje postoje osnovi sumnje da priprema krivično delo organizovanog kriminala odobriti, pored ostalih, primenu sledećih mera: optička snimanja, nadzor i snimanje telefonskih i drugih razgovora ili komunikacija drugim tehničkim sredstvima (čl. 232 st. 1 ZKP), pružanje simulovanih poslovnih usluga, sklapanje simulovanih pravnih poslova i angažovanje prikrivenih islednika (čl. 504lj st. 1 ZKP).

Slično važi i za novinu koja se odnosi na mogućnost da se iskazi i obaveštenja koje je javni tužilac prikupio u prekrivičnom postupku mogu koristiti kao dokaz u krivičnom postupku za krivična dela organizovanog kriminala (čl. 504j ZKP), a koja se može posmatrati kao rešenje koje generalno doprinosi umanjivanju rizika sekundarne viktimizacije žrtava tokom svedočenja na glavnom pretresu. Najzad, članom 504p ZKP-a predviđena je mogućnost obezbeđivanja posebne zaštite određenom svedoku, svedoku saradniku i članovima njihove uže porodice koju određuje javni tužilac (čl. 504p ZKP), mada vrste i oblici takve posebne zaštite nisu precizirane u Zakoniku.

*Zakon o organizaciji i nadležnosti državnih organa u suzbijanju organizovanog kriminala*²¹ iz 2002. godine uvodi neke dodatne mogućnosti u smislu zaštite žrtava i svedoka od retraumatizacije i sekundarne viktimizacije tokom krivičnog postupka.²² Naime, radi se o predviđenoj mogućnosti saslušanja svedoka ili oštećenog putem video-konferencijske veze, ukoliko nije moguće obezbediti njihovo prisustvo na glavnom pretresu (čl. 15lj st. 1 ZONDOSOK), kao i mogućnosti da sud, na obrazložen predlog zainteresovanih lica, odluči o zaštiti ličnih podataka svedoka ili oštećenog (čl. 15m ZONDOSOK).

Odredbama *Zakona o prekršajima*²³ predviđa se postupak i nadležnost organa koji rešavaju prekršaje, kao i sistem sankcija za prekršaje predviđene propisima Republike Srbije. Po pravilu, žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije posebno su ugrožene rizikom da budu kažnjene novčanom ili kaznom zatvora za prekršaje predviđene *Zakonom o javnom redu i miru* i *Zakonom o kretanju i boravku stranaca*. Prekršajno kažnjavanje stranaca povlači i fakultativno ili obligatorno izricanje zaštitne mere udaljenja stranaca sa teritorije Srbije i Crne Gore: prema pozitivnim zakonskim propisima, stranac-žrtva trgovine ljudima nije izuzet u pogledu obaveznog izricanja zaštitne mere udaljenja na osnovu *Zakona o kretanju i boravku stranaca* ukoliko je na nedozvoljen način došao u zemlju a nije mu priznat status izbeglice odnosno, nije mu priznato pravo azila, ili je o sebi dao netačne podatke ili se poslužio lažnom ispravom, dok odobrenje privremenog boravka u takvim slučajevima prema zakonu nije

²¹ „Službeni glasnik RS“, br. 42/02, 27/03, 39/03, 67/03 i 29/04.

²² Prema članu 2 ZONDOSOK-a, organizovani kriminal predstavlja vršenje krivičnih dela za koja je predviđena kazna zatvora od četiri godine ili teža kazna, od strane organizovane kriminalne grupe, odnosno druge organizovane grupe ili njenih pripadnika. Ovim zakonom su uvedeni posebni organi za suzbijanje organizovanog kriminala, uključujući i Specijalno tužilaštvo, Službu za suzbijanje organizovanog kriminala MUP-a i Posebno odeljenje Okružnog suda u Beogradu koji je nadležan kao prvostepeni za teritoriju Republike Srbije.

²³ „Službeni glasnik SRS“, br. 44/89 i „Službeni glasnik RS“ br. 21/90, 11/92, 6/93, 20/93, 53/93, 67/93, 28/94, 16/97, 37/97, 36/98, 44/98, 65/01 i 55/04.

moguće. Međutim, *Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima* doneta od strane Ministra unutrašnjih poslova Republike Srbije jula 2004. godine, predviđa odobravanje privremenog boravka iz humanitarnih razloga stranim državljanima za koje je procenjeno da im treba pružiti zaštitu i tretman kao žrtvama trgovine ljudima, i to u trajanju od inicijalnih tri meseca (period oporavka i razmišljanja), a zatim i u trajanju od šest, odnosno, dvanaest meseci, pod određenim uslovima.²⁴ Instrukcija, pored ostalog, sadrži i „klauzulu nekažnjavanja“ žrtava trgovine ljudima.²⁵ Ovaj akt se može smatrati nagoveštajem odgovarajućih zakonskih promena koje bi se mogle očekivati u skoroj budućnosti.

Pravo na naknadu štete, žrtve krivičnih dela u Srbiji mogu ostvariti u samom krivičnom postupku i, daleko češće, u parničnom postupku. Žrtve krivičnih dela mogu ostvariti naknadu štete samo od učinilaca, budući da ne postoje fondovi za obeštećenje žrtava kriminala i mogućnosti dobijanja kompenzacije od države.²⁶ Generalno, žrtve krivičnih dela uživaju pravo na naknadu materijalne i nematerijalne štete (za pretrpljeni strah, fizičke i duševne bolove). Obeštećenje žrtava u krivičnom postupku moguće je ostvariti podnošenjem predloga za ostvarivanje imovinskopravnog zahteva od strane oštećenih, najkasnije do završetka glavnog pretresa pred prvostepenim sudom. No, imovinskopravni zahtev

²⁴ U preambuli Instrukcije Ministra unutrašnjih poslova RS, navedeno je da se ona donosi na osnovu čl. 101 *Zakona o kretanju i boravku stranaca* („Sl. list SFRJ”, br. 56/80, 53/85, 30/89, 26/90 i 53/91 i „Sl. list SRJ”, br. 24/94, 28/96 i 68/2002) i obaveza preuzetih potpisivanjem Konvencije UN protiv transnacionalnog organizovanog kriminala i Protokola za prevenciju, suzbijanje i kažnjavanje trgovine ljudskim bićima, naročito ženama i decom, „Izjave o obavezama” potpisane na Trećem regionalnom ministarskom forumu Pakta za stabilnost u Tirani 11.12.2002. god., „Izjave o zaštiti žrtava-svedoka” potpisane na Četvrtom regionalnom ministarskom forumu Pakta za stabilnost u Sofiji 10.12.2003. god., i Preporuke Visokog komesara UN za ljudska prava „Principi o ljudskim pravima i trgovini ljudima”.

²⁵ Prema st. 5. Instrukcije, „Ukoliko je žrtva trgovine ljudima ušla u zemlju na nedozvoljen način ili boravi na nezakonit način, nadležni organ je dužan da pre pokretanja postupka utvrdi činjenice i okolnosti koje isključuju ili umanjuju krivičnu ili prekršajnu odgovornost žrtava trgovine ljudima (utvrđivanje elemenata sile, pretnje i prinude, odnosno krajnje nužde ili nužne odbrane)”.

²⁶ Nedavno je u Osnovni krivični zakon („Službeni list SFRJ”, br. 44/76, 36/77, 34/84, 74/87, 57/89, 3/90, 38/90, 45/90, 54/90, „Službeni list SRJ”, br. 35/92, 16/93, 31/93, 37/93, 24/94, 61/01 i „Službeni glasnik RS”, br. 39/03) ponovo uvedena kazna konfiskacije imovine, odnosno, oduzimanja imovine osuđenom licu bez naknade u granicama propisanim zakonom (čl. 39a st. 1 OKZ), koja se može izreći onda kada je učiniocu krivičnog dela sa elementom organizovanog kriminala izrečena kazna zatvora od najmanje četiri godine (uopšte uzev, ova odredba bi se mogla primeniti i u određenim slučajevima osude za trgovinu ljudima u postupku za krivična dela organizovanog kriminala).

raspraviće se u krivičnom postupku samo ako se time ne bi znatno odugovlačio postupak, a sud je ovlašćen da oštećenog uputi na parnicu ukoliko oceni da bi se krivični postupak znatno odugovlačio raspravljanjem imovinskopravnog zahteva, ako podaci krivičnog postupka ne pružaju pouzdan osnov ni za potpuno niti delimično presuđenje, kao i kada donese presudu kojom se okrivljeni oslobađa od optužbe ili kojom se optužba odbija, ili kada rešenjem obustavi krivični postupak. Po pravilu, žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije koje podnesu predlog za ostvarivanje imovinskopravnog zahteva u krivičnom postupku, bivaju upućene na parnicu. Imajući u vidu uobičajene troškove i trajanje parničnih postupaka, kao i činjenicu da mnoge od žrtava nemaju dovoljno finansijskih sredstava, te da strani državljani po pravilu nisu u mogućnosti da neposredno prate tok parnica, jasno je da se pravo na naknadu štete žrtvama trgovine ljudima u Srbiji, u ovom trenutku, može smatrati ugroženim.

Opšti okvir saradnje: Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima

Opšti okvir za saradnju različitih aktera uključenih u zaštitu trafikovanih osoba u Srbiji jeste *Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima*. Republički tim je počeo sa radom 2002. godine, neposredno nastavljajući rad jugoslovenskog Nacionalnog tima, formiranog maja 2001. godine od predstavnika brojnih aktera vladinog i civilnog sektora angažovanih u borbi protiv trgovine ljudima. Slično kao i u drugim zemljama u jugoistočnoj Evropi, formiranje Nacionalnog tima bilo je inicirano i ohrabrivano od strane Radne grupe za borbu protiv trgovine ljudima Pakta za stabilnost.

Izrada nacionalnog plana akcije za borbu protiv trgovine ljudima jedan je od osnovnih zadataka nacionalnog tima. Nacionalni koordinator, koji je na vrhu organizacione i operacione strukture tima, koordinira različitim aktivnostima iz domena reforme legislative, istraživanja, prevencije i pomoći i podrške trafikovanim osobama. Saradnja između različitih aktera uključenih u nacionalni tim je ključna: u cilju izgradnje i jačanja međusobnog poverenja i razmene znanja, ideja i odgovornosti unutar radnih grupa i čitavog tima, članovi se podstiču da rade zajedno na razvijanju standarda i principa na putu konačnog dostizanja mehanizma postupanja i saradnje baziranog na standardizovanim procedurama.

Nacionalni tim u Republici Srbiji sastavljen je od predstavnika različitih ministarstava, nevladinih i međunarodnih organizacija. Predstavnici državnih organa uključenih u rad tima jesu: Ministarstvo spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Nacionalni biro INTERPOL-a u Beogradu, Vrhovni sud Republike Srbije, Republičko javno tužilaštvo, Ministarstvo finansija Republike Srbije (Uprava za sprečavanje pranja novca), Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike Republike Srbije, Ministarstvo pravde Republike Srbije, Ministarstvo zdravlja Republike Srbije i Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije. Među domaćim nevladinim organizacijama uključenih u rad Tima jesu: Astra, Viktimološko društvo Srbije, Savetovalište protiv nasilja u porodici, Beosupport, Centar za prava deteta, Anti-trafiking centar i Atina, a uključene su i međunarodne organizacije: OEBS, IOM, UNICEF, Save the Children UK i Christian Children's Fund.

Nacionalni tim je podeljen u četiri radne grupe sa posebnim zadacima i odgovornostima koje pokrivaju sledeće oblasti: 1) prevenciju i edukaciju; 2) pomoć i zaštitu žrtava; 3) borbu protiv trgovine decom i 4) jačanje snaga za sprovođenje zakona. Radnom grupom za pomoć i zaštitu žrtava koordinira predstavnik Ministarstva rada, zapošljavanja i socijalne politike, a sastav ove grupe čine predstavnici Ministarstva spoljnih poslova Srbije i Crne Gore, Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Srbije, Ministarstva zdravlja Republike Srbije, zatim, predstavnici nevladinih organizacija: Savetovalište protiv nasilja u porodici, Viktimološko društvo Srbije, Astra i Atina, dok su međunarodne organizacije OEBS i IOM uključene u svojstvu posmatrača.

Identifikacija i upućivanje

Osvrt na prošlost: Izazovi u proteklim godinama

Tokom prethodnih godina, identifikacija trafikovanih žena u Srbiji, kako domaćih državljanke tako i strankinja, bila je prilično neefikasna: procenjuje se, naime, da je broj žena žrtava trgovine ljudima koje nisu identifikovane i upućene na usluge pomoći i podrške deset puta veći od broja onih koje su identifikovane kao žrtve i kojima je pružena pomoć (Counter-Trafficking Regional Clearing Point 2003: 189). Udaljenje stranih državljanke, upućivanje strankinja bez isprava u prihvatilište za strance, kao i prekršajno kažnjavanje, bili su uobičajeni odgovori u periodu pre 2001. godine. Domaće državljanke – žrtve

trgovine u cilju seksualne eksploatacije, obično su bile u riziku da budu kažnjene za prekršaj iz *Zakona o javnom redu i miru* (za odavanje prostituciji).²⁷

Ovakva praksa je u određenoj meri promenjena nakon postizanja dogovora između Saveznog ministarstva unutrašnjih poslova i Misije IOM-a u Beogradu 2001. godine, koji je predviđao da Ministarstvo, u slučaju sumnje na trgovinu ljudima, o tome obavesti IOM neposredno nakon obavljenog ispitivanja žrtve u Prihvatilištu za strance. U takvim slučajevima, ovlašćeni službenik IOM-a bi posetio Prihvatilište, obavio razgovor na osnovu koga bi utvrdio da li je određena osoba „žrtva trgovine ljudima“ i, ukoliko jeste, pružio joj informacije o programu pomoći i podrške za žrtve koje prihvate dobrovoljni povratak u zemlju porekla. Od 2001. godine, IOM deluje kao jedan od glavnih aktera u identifikaciji strankinja-žrtava trgovine ljudima u Srbiji. No, ukupna situacija, za većinu žrtava trgovine ljudima nije postala značajno bolja. Pored činjenice da je identifikacija koju je vršio IOM praktično bila vezana za želju trafikovanih osoba da uđu u proces repatrijacije, identifikovane su mogle biti samo one žene koje su se našle u Prihvatilištu za strance: ili, drugim rečima, žene koje su od strane policije bile zatečene bez validnih putnih isprava. Sve u svemu, nakon otvaranja IOM-ovog skloništa za žene žrtve trgovine ljudima u Beogradu februara 2002. godine, žene koje su prihvatile IOM-ov program repatrijacije upućivane su u njega, gde im je bila obezbeđena medicinska, psihološka pomoć i druge usluge.²⁸ No, teško je utvrditi koliko je žrtava trgovine u tom periodu ostalo neidentifikovano od strane policije, kao i koliko je njih odbilo da se uključi u IOM-ov program repatrijacije.

Ključni akteri u identifikaciji i upućivanju trafikovanih žena su, dakle, na samom početku ove decenije u Srbiji bili policija i IOM, mada je uz to bilo i pojedinačnih slučajeva identifikacije od strane lokalnih NVO i drugih aktera. Identifikacija se uobičajeno odvijala *ad hoc* i zavisila je od spremnosti žrtve da se samo-identifikuje, kao i od obaveštenosti, veštine i „iskustva“ uključenih stručnjaka. Uopšte uzev, žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije najčešće su identifikovane tokom rutinskih ili ciljanih policijskih racija, kao i od strane službenika IOM-a u Prihvatilištu za strance, ili u drugim zemljama. Samo u nekoliko slučajeva, žrtve su identifikovane na graničnom prelazu pri ulasku ili

²⁷ *Zakon o javnom redu i miru* („Službeni glasnik RS“, br. 51/92, 53/93, 67/93, 48/94) predviđa kažnjavanje do 30 dana zatvora osoba koje se odaju prostituciji (čl. 14 st. 1).

²⁸ Treba, međutim, napomenuti da su IOM-ove asistentkinje programa intervjuisane u ovom istraživanju, navele da su i neke od trafikovanih žena koje su odbile uključjenje u program povratka smeštene u sklonište gde su im pružene specijalizovane usluge podrške i pomoći.

izlasku iz zemlje, od strane saobraćajne policijske patrole ili službenika konzularnih predstavništava. Državljanke Srbije koje su kao žrtve trgovine identifikovane u drugim zemljama (Italiji, Makedoniji, Bosni i Hercegovini, itd.), uglavnom su dobijale pomoć od strane IOM-a, kako u repatrijaciji, tako i kroz programe reintegracije po povratku u Srbiju.

Počev od 2001. godine, domaće nevladine i međunarodne organizacije sve intenzivnije razmatraju i potenciraju ozbiljnost problema neefikasnosti identifikacije žena i dece žrtava trgovine ljudima u Srbiji. Organizuju se brojne kampanje podizanja svesti i treninzi za stručnjake u cilju jačanja efikasnosti u identifikaciji trafikovanih osoba. Okolnost da je Srbija, kao jedna od zemalja u jugoistočnoj Evropi koje su u procesu društvene tranzicije i teže regionalnim integracijama, na izvesan način pritešnjena da brzo i pozitivno odgovori zahtevima politički obavezujućih univerzalnih i regionalnih dokumenata, kao i na različite međunarodne inicijative, doprinela je tome da se uspostavi značajni nivo saradnje između državnih organa i nevladinih organizacija i to, kako u domenu zaštite i pomoći trafikovanim ženama i deci, tako i u domenu njihove identifikacije. U godinama koje su usledile, Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima, uključujući njegove radne grupe i brojne članove, igrao je važnu ulogu u izmeni pristupa i prakse u identifikaciji, zaštiti, podršci i pomoći trafikovanim osobama.

Novije inicijative ka promeni prakse

Treninzi

Kao što je već rečeno, od 2001. godine pa nadalje, u Srbiji su organizovane brojne kampanje za podizanje svesti, seminari, okrugli stolovi, konferencije i treninzi za policiju, tužioce, sudije za prekršaje, sudije, socijalne radnike, predstavnike NVO i druge stručnjake, i to od strane Ministarstva za socijalna pitanja, Sekretarijata za zapošljavanje i rodnu ravnopravnost AP Vojvodina, domaćih nevladinih organizacija²⁹ i različitih međunarodnih i inostranih nevladinih organizacija i vladinih tela.³⁰ Ipak, rezultati istraživanja sprovedenog od

²⁹ NVO Astra, Viktimološko društvo Srbije, Incest Trauma Centar, Beosupport, itd.

³⁰ OEBS, Savet Evrope, UNDP, USAID, ICMPD, Radna grupa za borbu protiv trgovine ljudima Pakta za stabilnost, IOM, Lefö, Admira, La Strada, Hans Zeidel Fondacija, Ministarstvo unutrašnjih poslova Grčke, itd. Jedan od skorijih i najvećih treninga za profesionalce jeste trening za zaposlene u ustanovama socijalne zaštite organizovan od strane Ministarstva za socijalna pitanja Republike Srbije uz finansijsku pomoć OEBS-a i UNDP-a. Četiri dvoipodnevna seminara organizovana od juna do novembra 2003. godine, uključila su oko 120 profesionalaca

strane Viktimološkog društva Srbije 2003. godine pokazali su da je svega 35.8% intervjuisanih stručnjaka zaposlenih policiji, tužilaštvima, sudovima, ustanovama socijalne zaštite i NVO širom Srbije, pohađalo neki oblik edukacije (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 194). Istraživanjem je identifikovana i profesionalna i regionalna disproporcija u pogledu uključenosti stručnjaka u treninge. Primera radi, predstavnici NVO, zaposleni u Ministarstvu za socijalna pitanja i, naročito, Ministarstvu unutrašnjih poslova Republike Srbije, pohađali su, u proseku, daleko veći broj treninga u odnosu na predstavnike ostalih profesionalnih kategorija obuhvaćenih istraživanjem (tužilaca, sudija, sudija za prekršaje, itd.).³¹ Takođe, došlo se do saznanja da su stručnjaci iz Beograda (unutar svih profesionalnih kategorija) pohađali znatno veći broj različitih oblika edukacije nego njihove kolege iz unutrašnjosti. Blizu polovine ispitanika iz Beograda – nasuprot četvrtine ispitanika iz drugih mesta u Srbiji – pohađalo je neki oblik edukacije, dok su osobe zaposlene u višim strukturama republičkih ministarstava za unutrašnje poslove i socijalna pitanja pohađale veći broj treninga od svojih kolega zaposlenih u OUP-ovima i centrima za socijalni rad (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 195-196). Problem ravnomerne dostupnosti edukacije identifikovan ovim istraživanjem svakako je ozbiljan, naročito ukoliko se u obzir uzme i rezultat da većina stručnjaka iz mesta koja se nalaze u, ili u blizini pograničnih područja (na primer, iz Apatina, Sombora, Požarevca i Novog Pazara), nisu nikada pohađali nijedan oblik edukacije (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 195).

Promena u pristupu

Tokom poslednjih pet godina, praksa u identifikaciji i upućivanju trafikovanih osoba u Srbiji je transformisana u priličnoj meri, što naročito važi u pogledu žena žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije.

Najupečatljivije promene u tom smislu dogodile su se tokom poslednjeg dvogodišnjeg perioda. Sledeći smernice Radne grupe za borbu protiv trgovine ljudima Pakta za stabilnost, Republički tim je snažno promovisao važnost saradnje između državnih organa, nevladinih i međunarodnih organizacija

iz 46 centara za socijalni rad širom Srbije, svih ustanova za brigu o deci bez roditeljskog staranja i Centra za vaspitanje dece i omladine u Beogradu. Jedan od osnovnih ciljeva je bila edukacija profesionalaca o problemima trgovine ljudima, kao i iniciranje formiranja mini kooperativnih timova na lokalnom nivou sastavljenih od predstavnika centara za socijalni rad, policije i nevladinih organizacija.

³¹ Na primer, intervjuisani predstavnici NVO, kao i predstavnici ministarstava za socijalna pitanja i unutrašnje poslove, pohađali su između četiri i nekoliko desetina seminara i treninga.

u svim oblastima vezanim za problem trgovine ljudima, uključujući i pitanja zaštite trafikovanih osoba. Rad na nacrtu standardizovanih procedura vezanih za identifikaciju, kao i mehanizma za upućivanje, takođe je intenziviran. Oktobra 2002. godine, na inicijativu Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori, kreirana je posebna struktura za upućivanje, pod nazivom: „Centar za koordinaciju i savetovanje“. Ovo telo je zamišljeno kao središnja tačka saradnje, odnosno, srž nacionalnog mehanizma za upućivanje u Srbiji. Ovaj korak je usledio nakon identifikovanja ključnih aktera koji po prirodi stvari mogu doći u kontakt sa potencijalnim žrtvama trgovine ljudima, i njihovog ohrabrivanja da se povežu i izgrade okvir međusobne saradnje. Zajedno sa radnom grupom za pomoć i zaštitu žrtava Nacionalnog tima za borbu protiv trgovine ljudima, Misija OEBS-a je svojevremeno razvila „Smernice za nacionalni mehanizam za upućivanje i preuzimanje brige o osobama koje su žrtve trgovine ljudskim bićima u SR Jugoslaviji“³² i sastavila nacrt Memoranduma o sporazumevanju. Kao centralni element strukture za upućivanje zamišljen je „mobilni tim“, odgovoran za identifikaciju, procenu potreba i upućivanje trafikovanih osoba, sastavljen od jednog predstavnika državnih organa i dva predstavnika nevladinih organizacija Astra i Savetovalište protiv nasilja u porodici (Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima, 2001: 12). Uprkos činjenici da ova inicijalna struktura nije sasvim uspešno implementirana sve do proleća 2004. godine, identifikacija i upućivanje od strane NVO čiji su predstavnici ušli u sastav mobilnog tima započeta je neformalno već od kraja 2002. godine, mada bez preciznih i formalizovanih procedura.³³

U isto vreme, brojne aktivnosti međunarodnih i domaćih nevladinih organizacija usmerenih na podizanje svesti, senzitivizaciju i edukaciju policije, tužilaca, sudija, sudija za prekršaje i zaposlenih u ustanovama socijalne zaštite doprinele su, u izvesnoj meri, poboljšanju ukupnih izgleda za uspešnu identifikaciju kako stranih, tako i domaćih državljanki žrtava trgovine ljudima tokom poslednjih nekoliko godina. Identifikacija i upućivanje na NVO specijalizovane za pružanje usluga trafikovanim ženama se, poslednjih meseci, počinje da obavlja i od strane sudija, tužilaca, sudija za prekršaje i advokata. Pored toga, od 2002. godine

³² Videti: Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima (2001) *Aktivnosti jugoslovenskog tima u borbi protiv trgovine ljudima u 2001/2002*, s. 12-15.

³³ Npr., odmah po prijemu informacije o tome da se neka trafikovana osoba nalazi u određenoj zemlji, NVO Astra bi kontaktirala policiju, kao i specijalizovane NVO u zemlji destinacije. Prema podacima dobijenim od predstavnica Astre, rezultat tih akcija jeste identifikacija 45 žrtava tokom poslednjih godina, među kojima i sedam maloletnica. Trideset od tako identifikovanih žrtava bile su državljanke Srbije, dok su ostale bile strankinje (pretežno Moldavke).

funkcioniše *SOS Info telefon* NVO Astra, putem koga je identifikovano više žena žrtava trgovine ljudima, uključujući i žrtve unutrašnje trgovine. Različite anti-trafiking medijske kampanje i druge aktivnosti NVO, takođe su nesumnjivo doprinele da problem trgovine ljudima u Srbiji postane vidljiviji.

Fleksibilnost u pristupu identifikaciji trafikovanih osoba ipak se čini ključnim pitanjem. Opšte je zapažanje da se trgovina ženama u cilju seksualne eksploatacije u poslednje vreme obavlja korišćenjem drugačijih metoda nego ranije, što je čini još manje vidljivom i duboko skrivenom pod maskom prividne legalnosti: primera radi, na jednoj strani, sve je više žrtava koje poseduju validne isprave, dok se na drugoj, sve više žrtava drži i eksploatiše u privatnim stanovima i izolovanim mestima podalje od gradova (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 169). Postaje jasno da se proaktivni i fleksibilni pristup u identifikaciji nameću kao jedini izbor sa izgledom na uspeh. S tim u vezi, treba reći da su Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije i drugi državni organi snažno podsticani od strane Radne grupe za borbu protiv trgovine ljudima Pakta za stabilnost da, u procesu identifikacije trafikovanih osoba, usvoje proaktivan, fleksibilan i pristup senzitivn prema žrtvi. Čak i u odsustvu sveobuhvatnog nacionalnog plana akcije³⁴ u Srbiji, pristup glavnih aktera – naročito policije – nedavno je počeo da se menja od pretežno reaktivnog, ka preovlađujuće proaktivnom (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 167).

U Programu rada Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima predstavljenog oktobra 2002. godine, pored ostalog je navedeno i sledeće:

Potrebno je obučiti državne službenike koji rade na sprovođenju zakona i koji prilikom redovnih radnih obaveza mogu imati kontakta sa žrtvama trgovine ljudskim bićima ili direktno rade sa žrtvama, kao što su radnici diplomatsko-konzularnih predstavništva, policija, radnici centara za socijalni rad, sudije, tužioci, radnici pravosuđa i ustanova za izdržavanje kazni, da budu sposobni da prepoznaju metode i postupke koje koriste lica koja se bave trgovinom ljudskim bićima, odnosno da budu osposobljeni da na osnovu razgovora i zapažanja prepoznaju žrtvu i znaju na koji način da takvoj osobi pruže pomoć i odgovarajuću zaštitu (Nacionalni koordinator za borbu protiv trgovine ljudskim bićima, 2002: 3)

S obzirom na činjenicu da je nacionalni koordinator u isto vreme i zamenik načelnika Uprave pogranične policije, za strance i upravne poslove MUP-a Republike Srbije, inicijative koje su pokretane s vrha Republičkog tima nailazile su na najvidljiviji odziv državnih organa upravo u Ministarstvu unutrašnjih poslova. U ovom ministarstvu, preduzete su određene strukturalne promene tokom 2002. godine,

³⁴ U vreme štampanja ove knjige, Nacionalni plan akcije još uvek se nalazio u fazi pripreme.

u okviru kojih su oformljeni specijalni policijski timovi za borbu protiv trgovine ljudima na republičkom i nivou Sekretarijata, sastavljeni od predstavnika različitih uprava i odeljenja: za pogranične poslove, strance i upravne poslove, za borbu protiv organizovanog kriminala, za javni red i mir, kriminalističke i saobraćajne policije. Do 2004. godine, više od 400 pripadnika specijalnih policijskih timova pohađalo je specijalnu edukaciju koja je uključivala i pitanja identifikacije trafikovanih osoba.

Sadašnja praksa u identifikaciji i upućivanju: mehanizam i ključni akteri

Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima i Mobilni tim

Kao što je ranije rečeno, inicijalna struktura upućivanja kreirana krajem 2002. godine u skladu sa OEBS-ovim smernicama za nacionalni mehanizam, nije implementirana uspešno. No, decembra 2003. godine, prema suštinski istom konceptu, oformljeno je novo telo za upućivanje pod nazivom: „Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima“ (u daljem tekstu: Služba).

Kao ishod zajedničkih napora Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori i Ministarstva za socijalna pitanja (sada: Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike), Služba je ustanovljena kao telo ovog ministarstva i počela je sa radom 1. marta 2004. godine. U administrativnom smislu, Služba je deo Centra za vaspitanje dece i omladine u Beogradu i smeštena je u prostorijama ove ustanove; no, Služba funkcioniše nezavisno od Centra, unutar strukture Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku. U ovom trenutku, Služba je zajednički finansirana od strane Misije OEBS-a i Ministarstva, ali je planirano da nakon isteka prve, pilot faze implementacije, Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike potpuno preuzme na sebe obavezu finansiranja Službe.³⁵

Služba je ovlašćena da prva stupa u kontakt sa žrtvama nakon primljenog obaveštenja o njihovom otkrivanju od strane policije ili drugih aktera. Ona obavlja identifikaciju, procenu potreba, upućivanje, obezbeđuje dalju pomoć i nadgleda zaštitu prava trafikovanih osoba. Najvažniji zadaci Službe uključuju: primanje obaveštenja u vezi sa trafikovanim osobama od svih drugih aktera; odlazak na teren i dovođenje trafikovanih osoba; upućivanje žrtava na usluge

³⁵ Kao što je navođeno od strane predstavnika Misije OEBS-a tokom javne promocije Službe juna 2004. godine, ustanovljenje Službe služi i kao probni projekat za koncept nacionalnog mehanizma upućivanja razvijenog od strane OEBS-ove Kancelarije za demokratske institucije i ljudska prava (ODIHR).

pomoći i podrške; staranje o tome da žrtva bude pravovremeno i potpuno informisana o svojim pravima; izbegavanje sekundarne viktimizacije; pružanje pomoći pri svim administrativnim procedurama; koordinaciju pomoći tokom pravnih procedura; prevoz žrtava; sakupljanje podataka o raspoloživim službama i organizacijama koje pružaju pomoć i nadgledanje reintegracije žrtava u Srbiji. Ključno zaduženje Službe jeste da osigura pravilnu identifikaciju trafikovanih osoba i da ih neposredno nakon toga uputi na službe i organizacije koje pružaju pomoć. Zaštita, pomoć i podrška pružaju se svim trafikovanim osobama, kako domaćim tako i stranim državljanima, nezavisno od toga da li su oni i formalno prepoznati kao žrtve krivičnog dela od strane državnih organa i bez obzira na njihovu volju da budu repatrirani ili da sarađuju sa državnim organima zaduženim za otkrivanje i gonjenje učinilaca krivičnih dela. Jedini uslovi koji treba da budu ispunjeni kako bi trafikovana osoba dobila pomoć i podršku jesu njena saglasnost, i pozitivna identifikacija od strane Mobilnog tima – posebnog savetodavnog tela Službe, sastavljenog od šefa Službe i dva predstavnika NVO. Mobilni tim je ovlašćen da u svakom konkretnom slučaju odredi da li se određena osoba može identifikovati kao „žrtva trgovine ljudima“.

Uspostavljanje Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima označilo je i početak procesa konačne standardizacije i formalizacije procedura identifikacije i upućivanja. Taj proces još uvek je u toku: Memorandum o sporazumevanju između ključnih aktera (Službe, Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku, predstavnika relevantnih NVO, IOM-a i OEBS-a) tek treba da bude potpisan i moglo bi se očekivati da će i tekuća praksa uticati na finalizaciju njegovih odredbi.

Procedura upućivanja, dakle, započinje kada šef Službe primi obaveštenje o otkrivanju potencijalne žrtve trgovine ljudima. Po prijemu obaveštenja, šef Službe ili njegov pomoćnik, odlazi na teren kako bi preuzeo dalju brigu o potencijalnoj žrtvi i doveo je u prostorije Službe, gde Mobilni tim vrši identifikaciju i procenu potreba u najkraćem mogućem roku. U slučaju pozitivne identifikacije, Mobilni tim kreira individualni plan zaštite i pomoći, birajući najbolja moguća rešenja u konkretnom slučaju. Nakon toga, žrtva trgovine ljudima se upućuje u sklonište (ili drugi smeštaj ukoliko je to neophodno iz razloga bezbednosti) i/ili na druge specijalizovane usluge pomoći i podrške. Ukoliko je žrtva strani državljanin/ka, Služba u roku od sedam dana podnosi zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni boravak nadležnom Sekretarijatu MUP-a Republike Srbije.

Najnovije promene koje su nastupile u međuvremenu, nakon nekoliko meseci prakse Službe, odnose se na sastav Mobilnog tima. Naime, novembra 2004. godine je odlučeno (nakon obavljenih konsultacija između Ministarstva za rad, zapošljavanje i

socijalnu politiku i OEBS-a) da nadalje, Mobilni tim ne treba da ima fiksnu strukturu. Tim će u budućnosti biti otvoren za nevladine organizacije i stručnjake (na primer, psihologe, psihijatre, itd.), a sastav tima će se određivati shodno specifičnim potrebama u konkretnom slučaju. Novi članovi učestvovaće u radu Mobilnog tima formiranog *ad hoc*, što bi trebalo da obezbedi optimalnu identifikaciju, procenu potreba, upućivanje žrtava i spremnost članova tima da se okupe i reaguju u najkraćem mogućem roku.

Uloga policije i drugih važnih aktera u identifikaciji i upućivanju

Inicijalno prepoznavanje trafikovanih osoba u Srbiji danas, uglavnom su u prilici da vrše zaposleni u policiji, sudije za prekršaje, tužioci, sudije, službenici konzularnih predstavništava, advokati, nevladine i međunarodne organizacije, medicinsko osoblje, zaposleni u obrazovnim i ustanovama socijalne zaštite i osobe koje rade na SOS telefonima i službama za pomoć i podršku žrtvama.³⁶ Od svih ovih aktera očekuje se da, u slučaju da dođu u kontakt sa potencijalnom žrtvom trgovine ljudima, o tome bez odlaganja obaveste Službu za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima. Upućivanje se, dakle, obavlja posredstvom Službe, dok je njen Mobilni tim jedini ovlašćen da obavi identifikaciju trafikovanih osoba, bilo da je reč o domaćim ili stranim državljanima. Uspostavljanjem Službe se, tako, završava prethodna *ad hoc* praksa upućivanja bazirana pretežno na neformalnim mrežama i nestandardizovanim procedurama.

Nesumnjivo je da će i ubuduće, policija, po prirodi stvari, biti jedan od glavnih aktera inicijalnog prepoznavanja trafikovanih osoba. Može se i nadalje očekivati da će najviše inicijalnih obaveštenja stizati od policije: po pravilu, Služba će biti aktivirana posredstvom specijalnog tima MUP-a Republike Srbije za borbu protiv trgovine ljudima, koji će je obaveštavati o svakom pojedinačnom slučaju otkrivenom u bilo kom mestu u zemlji.³⁷

Od drugog ključnog aktera, Međunarodne organizacija za migracije, takođe se očekuje da Službu obavesti o svakoj osobi sa kojom dođe u kontakt, a za koju postoji mogućnost da je viktimizirana trgovinom ljudima, što bi praktično

³⁶ Na primer, NVO Astra već nekoliko godina unazad vodi SOS *info telefon* za žrtve trgovine ljudima putem koga je identifikovano više žrtava trgovine ženama i decom. Aprila 2003. godine, NVO Viktimološko društvo Srbije uspostavilo je službu podrške žrtvama VDS *Info i podrška žrtvama*, koja pruža emocionalnu podršku i neophodna obaveštenja žrtvama krivičnih dela i upućuje ih na specijalizovane službe i organizacije koje pružaju pomoć.

³⁷ Ubrzo nakon uspostavljanja, Služba je sklopila dogovor sa Ministarstvom unutrašnjih poslova da njeni predstavnici periodično (dvaput mesečno) posećuju Prihvatište za strance kako bi predupredili eventualno zadržavanje, odnosno, deportaciju žrtava trgovine ljudima koje nisu prepoznate od strane policije.

značilo i pre nego što se takva osoba eventualno uključi u programe repatrijacije ili reintegracije koje realizuje ova organizacija.

Slično, od svih nevladinih organizacija, uključujući i one koje su u mogućnosti da pruže podršku i pomoć žrtvama trgovine ljudima, očekuje se da Službu obaveste o svakom pojedinačnom slučaju odmah nakon inicijalnog prepoznavanja trafikovanih osoba.

Za sada se čini da novouspostavljena struktura funkcioniše uspešno, a da se procedure ustaljuju i standardizuju. Tako, po pravilu, odmah po dobijanju obaveštenja od policije ili drugih aktera o mogućoj žrtvi trgovine ljudima, Služba kontaktira nadležni Centar za socijalni rad (ukoliko je žrtva domaći državljanin/ka), organ unutrašnjih poslova u mestu u kome je žrtva pronađena, kao i sklonište, obaveštavajući ga o mogućem prispeću nove korisnice. Ukoliko je žrtva domaći državljanin/ka, Centar za socijalni rad bi trebalo da u što kraćem roku proceni situaciju i kapacitete u porodici žrtve, a potom i opcije i mogućnosti koje se tiču njihove (re)integracije. Uloga i uključenost centara za socijalni rad posebno su važni u slučaju maloletnih žrtava trgovine ljudima.

Svoja prva iskustva u radu vezanom za identifikaciju žrtava, koordinator Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima opisao je na sledeći način:

Bez obzira na to od koga primimo informaciju, reagujemo na isti način. Identifikacija je prvi korak: po prijemu obaveštenja, tri člana Mobilnog tima odlaze na teren kako bi izvršili procenu i doneli odluku vezanu za identifikaciju. Do sada, najviše poziva smo primili od policije. Kada policija završi svoj deo posla, zove nas. Mobilni tim je taj koji vrši identifikaciju žrtava. Ako procenimo da je u pitanju viktimizacija trgovinom ljudima, policija se suzdržava od podnošenja prijave i radnji koje bi vodile kažnjavanju devojaka za eventualne prekršaje... Mobilni tim uvek ima na umu da većina žrtava odbija da prijavi viktimizaciju tokom prvog razgovora. Njima je potrebno neko vreme da se stabilizuju pre nego što odluče da govore o viktimizaciji. Naš prvi posao, kada je u pitanju identifikacija žrtava stranog državljanstva, bio je slučaj tri strankinje pronađene bez validnih dokumenata. Policija se suzdržala od pokretanja bilo kakve procedure koja bi vodila prekršajnom kažnjavanju ovih devojaka, a mi smo bili obavešteni o tom slučaju od samog početka... Policija je obično ta koja ima prvi kontakt sa žrtvama. Upravo zato, Služba teži da razvije što je moguće tešnju koordinaciju sa policijom.

Služba aktuelno raspolaže sredstvima neophodnim za plaćanje usluga pomoći i podrške za žrtve u mestima u kojima su pronađene, dok čekaju da

budu prebačene u sklonište u Beogradu. S tim u vezi, Služba trenutno radi na razvoju baze podataka o službama i organizacijama koje širom zemlje pružaju različite oblike pomoći, kako bi se one mogle kontaktirati u najkraćem roku, a svakoj žrtvi usluge pružile blagovremeno i shodno svim njihovim konkretnim potrebama.

Saradnja: principi, procedure i zadaci ključnih aktera

Očekuje se da *Memorandum o sporazumevanju*, koji bi trebalo da bude potpisan od strane Ministarstva unutrašnjih poslova, Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku, predstavnika relevantnih NVO, IOM-a i OEBS-a, konačno formalizuje procedure koje se odnose na identifikaciju i upućivanje, kao i da detaljno precizira zadatke svakog od potpisnika.

Prema Nacrtu Memoranduma,³⁸ usaglašeni „principi“ koji se odnose na identifikaciju i pomoć žrtvama trgovine ljudima jesu: ključna uloga Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima (čl. 3.1-3.2), interesi žrtava (čl. 3.10-3.13) i poverljivost i privatnost (čl. 3.14-3.17).

Nacrtom je predviđeno da će se Ministarstvo unutrašnjih poslova „uzdržavati od represivnih mera (uključujući lišavanja slobode u Padinskoj Skeli) protiv onih lica koja su počinila krivična ili prekršajna dela kao žrtve trgovine (npr. ilegalan prelazak granice, boravak, prostitucija, zaposlenje, posedovanje i korišćenje falsifikovanih dokumenata i sl.)“ (čl. 4.1.3).

Ministarstvo unutrašnjih poslova će obavestiti Službu o svakom otkrivanju potencijalnih žrtava blagovremeno (čl. 4.1.1(i,ii)) i dopustiti prisustvo predstavnika Službe za vreme procedura preduzetih od strane MUP-a (čl. 4.1.1(iii)). Ministarstvo će preuzeti odgovornost za bezbednost žrtava, kao i bezbednost onih koji žrtvama pružaju pomoć. Pružanje obezbeđenja odnosiće se na sve faze u procesu pružanja pomoći žrtvama i učešća žrtava u različitim vrstama sudskih procesa u Republici (čl. 4.1.6(i)). Ministarstvo će se povezati se sa svojim kolegama u određenim zemljama u slučaju da učešće žrtve u sudskim postupcima u Republici može dovesti do rizika za bezbednost porodice žrtve u zemlji porekla, kako bi sprečili ovaj rizik (čl. 4.1.6(ii)). Posebno je značajno to da će Ministarstvo unutrašnjih poslova „osigurati da se udaljenje žrtve iz

³⁸ *Memorandum o Sporazumevanju* (Nacrt).

Republike ne dogodi dok MUP nije procenio da je povratak bezbedan“ (čl. 4.1.6(iii)). Ministarstvo će „razraditi bezbedonosne mere u saradnji sa Službom (Mobilnim timom) za svaki slučaj ponaosob kao i kraj pružanja obezbeđenja“ (čl. 4.1.7). Ministarstvo unutrašnjih poslova neće inicirati proceduru udaljenja sa teritorije Republike, ako bi udaljenje bilo u zemlju gde bi se žrtva suočila sa rizikom da bude predmet torture, nehumanog ili degradirajućeg ophođenja, ili gde bi njen život i sloboda mogli biti ugroženi, ili gde bi se žrtvi pretilo pre, za vreme ili posle sudskih procesa, ili ako bi žrtvin ili život članova njene porodice bio u opasnosti po njenom povratku (čl. 4.1.14(i, ii)).

Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima „prima informacije od strana potpisnica ili bilo kog drugog lica (domaćeg ili stranog porekla) u vezi sa potencijalnim žrtvama, a Mobilni tim odlučuje o najprimerenijoj akciji“ (čl. 4.3.2(i)). Kroz Mobilni tim, ona odlučuje da li će osoba biti kvalifikovana kao žrtva i obaveštava sve relevantne strane potpisnice ili druga odgovarajuća lica o svojoj odluci (čl.4.3.2(ii)). Odluke Mobilnog tima moraju biti donesene brzo i na bazi konsenzusa (čl. 4.3.8(3)). Veoma je značajno to što je predviđeno da Služba ima zadatak da razradi smernice za identifikaciju žrtava „u okviru šest meseci po početku rada koordinatora“ (čl. 4.3.2(ix)). Služba se predviđa kao jedina ovlašćena da upućuje žrtve u sklonište (čl. 4.4.3) i odgovorna je za prevoz žrtava (čl. 4.3.2(viii)). Služba je obavezna da obaveštava MUP ili druga relevantna lica o tome da li je žrtva odlučila da sarađuje sa vlastima u sudskim procesima protiv osumnjičenih učinilaca ili da podigne privatnu tužbu, kao i o razvoju bezbedonosne situacije u vezi sa Službom, skloništem, osobljem ili žrtvama (čl. 4.3.6(ii)). Služba se, takođe, obavezuje da sakuplja, obrađuje i svakodnevno upotpunjava bazu podataka za celu Republiku o dostupnim socijalnim uslugama koje su od značaja za pomoć žrtvama. Šef službe (koordinator), odnosno njegov pomoćnik, treba da bude dostupan 24 sata dnevno, sedam dana u nedelji (čl. 4.3.10).

Iz odredbi Nacrta Memoranduma sledi da će se komunikacija između skloništa i drugih aktera, u najvećem broju slučajeva, obavljati preko Službe: tako, primera radi, svaka promena bezbedonosne situacije u skloništu „biće odmah prijavljena Službi“ (čl. 4.4.7) koja je, opet, zadužena da o takvim promenama obaveštava MUP.

Nacrtom je naročito naglašena obaveza zaštite privatnosti žrtava: eksplicitno je predviđeno da mediji ne mogu imati pristupa skloništu, niti ličnim podacima i identitetu žrtava (čl. 4.4.8), dok je osoblje skloništa obavezano da čuva tajnost podataka u vezi sa skloništem i žrtvama (čl. 4.4.9).

Bez obzira na to što Memorandum još uvek nije potpisan, izgleda da njegovi budući potpisnici već postupaju shodno većini predviđenih zadataka i procedura. No, treba napomenuti i to da, nezavisno od Memoranduma i saradnje koja će njime biti formalizovana između strana potpisnica, Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima očigledno teži da razvije što fleksibilniji pristup u obezbeđivanju usluga za svoje korisnike, što uključuje i zaključivanje niza bilateralnih sporazuma ili ugovora sa nevladinim organizacijama, medicinskim ustanovama i drugim službama i organizacijama koje pružaju različite usluge. Služba planira da bilateralnu saradnju inicira, dogovara i ugovara zavisno od konkretne procene potreba žrtava, što upućuje na to da će se o saradnji, ukoliko je to potrebno, odlučivati *ad hoc*, te da će se posebno ugovarati pružanje specijalizovanih usluga određenim korisnicima, odnosno pružanje određenog tipa usluge od strane specijalizovanih službi tokom određenog vremenskog perioda.

„Period oporavka i razmišljanja“ i dozvole boravka

Sve do nedavno, stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima nije bilo omogućeno da traže i dobiju dozvolu za privremeni boravak u Srbiji radi „oporavka i razmišljanja“, učešća u sudskim postupcima ili zbog postojanja opasnosti da bi povratkom u zemlju porekla bila ugrožena njihova bezbednost. No, Ministarstvo unutrašnjih poslova Republike Srbije je već i pre 2004. godine počelo sa neformalnom i *ad hoc* praksom „tolerisanja boravka“ žrtvama trgovine ljudima, a 5. jula 2004. godine, od strane Ministra unutrašnjih poslova konačno je doneta *Instrukcija o uslovima za odobrenje privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima*, shodno obavezama preuzetim potpisivanjem „Deklaracije o obavezama“ na Trećem regionalnom ministarskom forumu Pakta za stabilnost, u Tirani, 11. decembra 2002. godine.

Instrukcija predviđa odobravanje trafikovanim osobama privremenog boravka iz humanitarnih razloga u trajanju od tri meseca [period oporavka i razmišljanja], u cilju pružanja zaštite i pomoći u oporavku i povratku u zemlju porekla (st. 2). Za dobijanje privremenog boravka u trajanju od tri meseca, kvalifikuju se svi strani državljani za koje Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima proceni da im treba pružiti zaštitu i tretman kao žrtvama trgovine ljudima (st. 1). Po isteku dozvole boravka u trajanju od tri meseca, žrtvama se, pod određenim

uslovima, može izdati nova dozvola privremenog boravka, u trajanju od šest ili dvanaest meseci. Naime, „žrtvi trgovine ljudima može se odobriti privremeni boravak u trajanju od šest meseci ukoliko sarađuje sa organima vlasti u otkrivanju krivičnih dela i izvršilaca“ (st. 3), dok se „žrtvi trgovine ljudima može odobriti i privremeni boravak u trajanju od jedne godine ukoliko aktivno učestvuje u sudskom postupku kao svedok ili oštećeni, kao i u slučaju kada to zahtevaju razlozi njene lične bezbednosti“ (st. 4). Privremeni boravak odobren stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima, može se produžiti ukoliko i dalje postoje razlozi za njegovo odobravanje navedeni u st. 3 i 4 Instrukcije.

Prema odredbama Uputstva o proceduri odobrenja privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima,³⁹ ovlašćeni radnici Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima dužni su da u roku od sedam dana od smeštaja stranog državljanina u sklonište, podnesu Zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni boravak nadležnom Sekretarijatu unutrašnjih poslova MUP-a Republike Srbije. Zahtev za izdavanje odobrenja za privremeni boravak stranim državljanima mora biti svojeručno potpisan od strane žrtve trgovine ljudima. Procedura za izdavanje odobrenja privremenog boravka traje tri dana od dana podnošenja zahteva. Uputstvom je predviđeno da će u tom periodu, posebno obučeni radnici MUP-a Srbije za borbu protiv trgovine ljudima obaviti razgovor sa žrtvom, nastojeći da se izbegne sekundarna viktimizacija žrtve.

Iako relevantne zakonske promene tek treba da uslede, regulisanje mogućnosti, uslova i procedure za odobrenje privremenog boravka žrtvama trgovine ljudima od strane Ministarstva unutrašnjih poslova, svakako predstavlja veliki korak napred. Tokom poslednjih meseci, tromesečni period oporavka i razmišljanja postao je sastavni deo odgovora države na obavezu zaštite prava trafikovanih osoba i nesumnjivo ostvario snažan uticaj na čitav mehanizam upućivanja stranih državljana žrtava trgovine ljudima. Odredbe koje se odnose na trajanje perioda oporavka i razmišljanja, kao i mogućnost odobrenja privremenog boravka ukoliko to zahtevaju razlozi lične bezbednosti žrtava (kada dobijanje odobrenja nije uslovljeno saradnjom sa državnim organima), mogu se oceniti kao progresivne, ukoliko se porede sa relevantnim propisima koji su na snazi u većini ostalih evropskih zemalja, posebno tradicionalnih zemalja destinacije.

³⁹ Uputstvo o proceduri odobrenja privremenog boravka stranim državljanima žrtvama trgovine ljudima, doneto od strane Zamenika načelnika Uprave pogranične policije, za strance i upravne poslove 20.09.2004. godine, Republika Srbija, Ministarstvo unutrašnjih poslova, Uprava pogranične policije, za strance i upravne poslove (z.p.b. 26-1658/04).

Usluge pomoći i podrške

Skloništa i specijalizovane usluge

„Sigurna kuća“

Tajno sklonište locirano na području Beograda kojim upravlja NVO Savetovalište protiv nasilja u porodici⁴⁰ u saradnji sa Međunarodnom organizacijom za migracije, do nedavno je bilo jedino sklonište za žene žrtve trgovine ljudima u Srbiji. Ovo Sklonište je počelo sa radom početkom 2002. godine, sledeći odredbe *Pravilnika ponašanja u skloništu za žene koje su žrtve trgovine ljudima u Beogradu*,⁴¹ koji je 2001. godine sačinio multidisciplinarni tim pod vođstvom Misije OEBS-a u SRJ.

Pravilnikom ponašanja određeni su svrha i principi skloništa, regulisana su pitanja upravljanja skloništem, bezbednosna pitanja, procedura ulaska korisnica u sklonište i usluge koje se obezbeđuju žrtvama, i precizirane su ciljne grupe korisnica.⁴² Kao što je navedeno u ovom dokumentu, osnovna svrha skloništa jeste da omogući sigurno mesto za žene žrtve trgovine ljudima, uključujući odgovarajući i siguran smeštaj, pristup svim relevantnim zdravstvenim i socijalnim

⁴⁰ Pre otvaranja skloništa za žene žrtve trgovine ljudima, NVO Savetovalište protiv nasilja u porodici godinama je vodila sklonište za žene žrtve nasilja u porodici. Tokom inicijalne faze uspostavljanja skloništa za žene žrtve trgovine ljudima u Srbiji, osoblje skloništa je pohađalo trening organizovan od strane austrijske NVO Lefö, specijalizovane u obezbeđivanju usluga skloništa, pomoći i podrške žrtvama trgovine ljudima.

⁴¹ Pravilnik ponašanja u skloništu za žene koje su žrtve trgovine ljudima u Beogradu, u: Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima (2001) *Aktivnosti jugoslovenskog tima u borbi protiv trgovine...*, op. cit., s. 23-26.

⁴² Potpisivanje Memoranduma o sporazumevanju između partnera u implementaciji skloništa (IOM-a i NVO Savetovalište protiv nasilja u porodici), kao i Pismo namere (između partnera u implementaciji skloništa i Saveznog i Republičkog Ministarstva unutrašnjih poslova) planirano je od samog početka. Očekivano je da se Pismom namere standardizuju sledeće procedure: pristup zatvorima i kaznenim zavodima, podrška policije za vreme hitnih slučajeva u skloništu, policijska pratnja pri bilo kom zvaničnom izlasku, osiguravanje upućivanje žena iz pritvora (od strane policije) na službe koje pružaju zaštitu žrtava, osiguravanje bezbednosti skloništa, osoblja i korisnika i izdavanje dozvole kraćeg privremenog boravka za žrtve (Videti: „Projekat osnivanja skloništa za žene žrtve trgovine ljudima u Beogradu“, u ibidem, s. 16-22). U međuvremenu, izrađen je nacrt Memoranduma o sporazumevanju između svih ključnih aktera zaštite, pomoći i podrške žrtvama, koji je pored ostalog uključio i sva navedena pitanja.

službama, savetovanje na maternjem jeziku i mogućnost za obrazovanje i obuku. Kao ciljne grupe kojima je sklonište namenjeno označene su:

- ♦ Strankinje koje su žrtve trgovine ljudima u SRJ u cilju seksualne eksploatacije;
- ♦ Strankinje koje su žrtve trgovine ljudima u SRJ u cilju drugih oblika eksploatacije (prinudan brak, rad u kući i dr.);
- ♦ Žene državljanke SRJ koje su žrtve trgovine ljudima i koje se vraćaju u zemlju porekla;
- ♦ Žene državljanke SRJ koje su žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije.⁴³

Kao što je eksplicitno navedeno u Pravilniku, želja žene da se vrati u zemlju porekla nije preduslov za ulazak u sklonište. Adresa skloništa je određena kao strogo poverljiva informacija. Odbor za konsultacije sastavljen od članova Mobilnog tima i Misije OEBS-a zadužen je da nadgleda implementaciju projekta skloništa i tekuće aktivnosti u njemu.

Sklonište može da primi oko 15 osoba. Do decembra 2004. godine, u njemu je bilo smešteno 144 žena i dece: 111 stranih i 35 domaćih državljanke, uključujući i tri maloletnice. Prosečno vreme boravka u skloništu iznosilo je oko mesec dana. U početku, planirano je da sklonište bude tranzitno (sa periodom boravka od jednog do dva meseca). Međutim, mnoge žrtve, uključujući i strankinje, boravile su u skloništu i znatno duže, ponekad i mesecima, uprkos činjenici da su skoro sve bile uključene u IOM-ov program repatrijacije i da su mnoge izrazile želju da se vrate u zemlju porekla što je moguće pre. Jedan od glavnih razloga relativno dugog boravka žrtava leži u trajanju administrativne procedure oko izdavanja putnih isprava, ali bi uz to moglo biti reči i o nekim drugim razlozima. Naime, neki izvori ukazuju na to da je policija pokazivala tendenciju odugovlačenja procedure izdavanja izlaznih viza, kako bi prikupila što više dokaza od žrtava (*Counter-Trafficking Regional Clearing Point* 2003: 201). Imajući na umu da su strankinje po pravilu lišene mogućnosti da se slobodno kreću izvan skloništa (kako zbog ilegalnog statusa, tako i iz razloga bezbednosti), pitanje je u kojoj im je meri ova „usluga“ (nevoljni dugotrajni boravak u skloništu) zaista bila od pomoći. Na drugoj strani, prosečno

⁴³ „Pravilnik ponašanja u skloništu za žene koje su žrtve trgovine ljudima u Beogradu“, op. cit., s. 24.

trajanje boravka domaćih državljanki u skloništu variralo je shodno potrebama korisnica, krećući se u velikom rasponu od nekoliko dana do dve i po godine.

Osoblje skloništa čini pet osoba: dve socijalne radnice, medicinska sestra, specijalni pedagog i osoba zadužena za nabavku. Advokati, psihoterapeuti i prevodioci (pretežno za ruski i rumunski jezik), sklonište posećuju po potrebi. Osoblje radi u smenama: obično, jedna savetodavka ostaje u skloništu tokom noći. Savetodavke imaju zadatak da organizuju dnevne aktivnosti u skloništu, vode računa o bezbednosnim pitanjima i organizuju grupna savetovanja i rekreacione aktivnosti sa svim korisnicama. Pored toga, one imaju obavezu da preuzmu posebnu brigu o korisnicama kojima su određene kao mentorke.

Usluge koje se u skloništu pružaju ženama uključuju:

- ✦ Savetovanje;
- ✦ Medicinski pregled i negu;
- ✦ Psihološko savetovanje;
- ✦ Edukativne radionice;
- ✦ Pravno savetovanje, pomoć i pomoć u administrativnim procedurama;
- ✦ Prevođenje;
- ✦ Rekreacione aktivnosti, kao što su: gledanje televizijskog programa, filmova, čitanje, društvene igre, kreativne radionice, učenje jezika i dr.

Od svake novopridošle korisnice očekuje se da prihvati kućni red skloništa sa kojim biva odmah upoznata, a koji, pored ostalog, uključuje periodičnu obavezu održavanja higijene prostorija i kuvanja, zatim pravila u vezi sa ulaskom i izlaskom iz prostorija skloništa i restrikcije u telefonskim komunikacijama. Nakon dolaska u sklonište, svaka nova korisnica se ostavlja u potpunom miru prvih dva-tri dana, kako bi se stabilizovala. U toj fazi, ona se upoznaje samo sa kućnim redom i potpisuje ugovor sa skloništem. Prvi intervju (koji obično traje između 20 i 45 minuta), obavlja se tek nakon nekoliko dana stabilizacije. Odmah zatim, svaka korisnica se upućuje na jednu od socijalnih radnica u skloništu, koja će joj, kao mentorka, biti posebno posvećena.

Savetovanje i edukativne radionice

U svom radu, savetodavke se pridržavaju „neophodnih kriterijuma u radu sa ženama koje odsednu u skloništu“,⁴⁴ a koji uključuju: sigurnost i zaštitu (žena treba da se oseća sigurnom); poverenje i anonimnost; savetovanje se vrši samo ako su žene sa tim saglasne, savetodavka treba da bude osoba u koju žena može imati poverenja; zadatak savetodavke je da sluša ženu i da je savetuje; savetodavke moraju da poštuju odluke koje trafikovana žena donese i cilj savetovanja i podrške jeste osnaživanje.

Savetodavke u skloništu prepoznaju osnaživanje kao strategiju koja vodi tome da žene preuzmu kontrolu nad svojim životom i da uživaju pravo da same donose odluke koje se tiču njih samih. Ciljevi savetovanja, stoga, jesu: psihološka stabilizacija; suočavanje sa procesom koji je doveo do traumatizacije; obezbeđivanje informacija o zdravstvenim pitanjima i o pristupačnim medicinskim uslugama; planiranje budućeg života (shodno postojećim resursima) i postizanje novih sposobnosti i veština. Od savetodavki se generalno očekuje da u radu sa ženama pokažu brigu, predusretljivost i razumevanje, kao i da slede principe strpljivosti, poštovanja distance, poverenja, zainteresovanosti i raspoloživosti za korisnice.

Edukativne radionice organizuju se jednom ili dva puta nedeljno i obično traju između 30 i 45 minuta. One uključuju:

- ✦ Zdravstveno-higijensku edukaciju (informisanje o bolestima zavisnosti, polnim bolestima i njihovoj prenosivosti);
- ✦ Razmenu informacija (o običajima i kulturološkim specifičnostima zemalja porekla žena, iskustvima u zemljama destinacije, o problemu trgovine ljudima, skloništima i uslugama pomoći u zemljama porekla);
- ✦ Učenje stranih jezika (engleski, srpski itd, shodno interesovanjima korisnica);
- ✦ Obuku za rad na kompjuteru (korišćenje interneta i programa Word, Excel, itd.);
- ✦ Kurseve krojenja i šivenja.

⁴⁴ Lista kriterijuma, ciljeva i principa u savetodavnom radu, dobijena je prilikom susreta sa savetodavkama iz skloništa.

Kreativne radionice (koje ne podrazumevaju obavezno grupni rad) uključuju crtanje, slikanje, izradu figura od gline, itd. One se organizuju u zavisnosti od želja i interesovanja korisnica.

Medicinski pregledi i nega

Medicinski pregledi se nude ženama ubrzo po njihovom dolasku u sklonište. Po pravilu, mnoge od njih traže rutinske medicinske preglede. Osnovni lekarski pregledi obavljaju se u samom skloništu.

Na osnovu ugovora između IOM-a i/ili skloništa i privatnih medicinskih ustanova, ginekološki pregledi se obično obavljaju od strane specijalista privatnih klinika. Gotovo svim ženama u skloništu potreban je više ili manje obiman ginekološki tretman. Testiranje na seksualno prenosive bolesti se obično nudi korisnicama (izuzev testa na HIV), a većina žena traži ovakva testiranja nakon kojih, po potrebi, prima medicinsku negu.

Ukoliko postoji potreba, žene se upućuju na dalje preglede i tretman u specijalističke medicinske ustanove. Međutim, protokoli za slučajeve hospitalizacije žena koje borave u skloništu ne postoje. Nekoliko hospitalizacija koje su bile neophodne radi hirurške intervencije ili duševnih poremećaja obavljen je *ad hoc*. Problem manjka finansijskih sredstava generalno može da ugrozi pristup trafikovanih žena specijalističkim medicinskim uslugama, i to kako strankinja, tako i domaćih državljanke koje pri sebi nemaju validnu zdravstvenu knjižicu, neophodnu za pristup specijalističkim medicinskim uslugama u državnim medicinskim institucijama. Imajući na umu da pristup medicinskim uslugama pokrivenih zdravstvenim osiguranjem zavisi od prethodne registracije u medicinskoj ustanovi u mestu prebivališta – koja ponekad ne može biti obavljena bez izlaganja žena bezbednosnom riziku – medicinska nega domaćih državljanke koje borave u skloništu u Beogradu, obično zahteva dodatne troškove za njihovo lečenje u privatnim medicinskim ustanovama.

Psihološko savetovanje

Psihološka pomoć ženama u skloništu pruža se od strane kliničke psihološkinje, uglavnom kroz individualni i grupni rad, baziran na procenama po obavljenim inicijalnim dijagnostičkim intervjuima. Naime, ubrzo po dolasku žene u sklonište, psihološkinja sa njom obavlja prvi razgovor. Nakon završetka faze adaptacije i inicijalne faze oporavka, psihološkinja obavlja dijagnostičke inter-

vjue, psihološka testiranja, procene individualnih potreba i bira najbolju formu rada sa korisnicom.

Do sada, psihoterapija se pokazala neophodnom u svega nekoliko slučajeva. U slučaju potrebe psihijatrijskog tretmana, sklonište posećuje i psihijatar kako bi obavio pregled, pružio psihijatrijsku negu ili uputio korisnicu u medicinsku ustanovu, ukoliko je to neophodno. Psihijatrijska nega i tretman (zbog duševnih poremećaja, zavisnosti od alkohola/droga) su, međutim, prema dosadašnjem iskustvu, bili potrebni veoma retko.

Pravna pomoć i pomoć u administrativnim procedurama

Pored pomoći u administrativnim procedurama vezanim za pribavljanje isprava neophodnih za povratak kući, korisnicama u skloništu se pružaju neophodna obaveštenja koja se odnose na njihov status u Republici, odnosno kao žrtava krivičnog dela u vezi sa trgovinom ljudima, kao i pravno zastupanje za žrtve koje učestvuju u sudskim postupcima protiv učinilaca. Dok je u dosadašnjoj praksi, IOM bio glavni akter u pružanju pomoći vezane za administrativne procedure izdavanja isprava neophodnih za povratak u zemlju porekla,⁴⁵ advokati angažovani od strane uprave skloništa obezbeđivali su savetovanje u vezi pravnih pitanja, kao i pravnu pomoć.

Jednom nedeljno, advokatkinja dolazi u sklonište i organizuje informativne sesije, kada pruža objašnjenja o relevantnim pravnim pitanjima i odgovara na pitanja korisnica. Advokatkinja im, uz to, pruža neophodne opšte informacije u pisanoj formi. Po pravilu, gotovo sve korisnice skloništa biraju da učestvuju u navedenim informativnim sesijama. Žrtve koje su do sada učestvovalе u krivičnim postupcima protiv učinilaca, imale su obezbeđenu pravnu pomoć, odnosno punomoćnika.

Kao što je ranije rečeno, žrtve krivičnih dela u Srbiji imaju mogućnost da podnesu predlog za rešavanje imovinskopravnog zahteva u krivičnom postupku protiv učinilaca. Žene koje su boravile u skloništu i učestvovalе u krivičnom postupku protiv učinilaca, podnosile su takav predlog preko punomoćnika obezbeđenog od strane uprave skloništa. Do sada, međutim, nijedna od žrtava nije uspela da ostvari pravo na naknadu štete unutar krivičnog postupka (izuzev u samo jednom slučaju u kome se kao oštećena pojavila domaća državljanka, a imovinskopravni zahtev dosuđen delimično). Drugim rečima, žrtve su po pravilu

⁴⁵ Proces izdavanja putnih isprava obično traje od nekoliko do mesec dana, u zavisnosti od toga da li žena ima pri sebi bilo kakvu ličnu ispravu i/ili da li zemlja iz koje potiče ima diplomatsko predstavništvo u Srbiji i Crnoj Gori.

upućivane na parnični postupak, često prilično skup i dugotrajan. Imajući u vidu veoma tešku ekonomsku situaciju žrtava, kao i činjenicu da su strankinje u prethodnoj praksi morale da napuste Srbiju mnogo pre nego što je parnični postupak i mogao biti pokrenut, pitanje stepena ugroženosti prava žrtava trgovine ljudima na naknadu štete, makar u dosadašnjem periodu, neminovno se nameće. Može se, istina, očekivati da će Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima u budućnosti doprineti zaštiti prava žrtava u sudskim postupcima, kako s obzirom na predviđenu obavezu Službe da koordinira pomoć žrtvama u svim postupcima u kojima one učestvuju kao svedoci ili oštećeni, tako i s obzirom na eksplicitno iskazanu ambiciju Službe da uspostavi praksu obezbeđivanja besplatne pravne pomoći žrtvama trgovine ljudima u krivičnim i parničnim postupcima.

„Privremena kuća”

Od 1. juna 2004. godine, sprovodi se novi jednogodišnji program reintegracije za domaće državljanke žrtve trgovine ljudima. Program je uključio uspostavljanje novog (reintegracijskog) skloništa otvorenog tipa – *Privremene kuće*. Uz finansijsku podršku vlade SAD, program sprovodi IOM u saradnji sa lokalnom NVO koja upravlja skloništem i neposredno realizuje program. Na samom početku, u program su uključene četiri devojke (dve punoletne i dve maloletne), koje su preseljene iz „Sigurne kuće” u „Privremenu kuću.” Do kraja godine, u program su sukcesivno uključene još tri domaće državljanke.

„Privremena kuća” je stambena jedinica locirana na području Beograda, kapaciteta do pet osoba. Osoblje skloništa čine dve koordinatorke (koje u isto vreme rade kao savetodavke) iz NVO Atina, koje ga posećuju svakodnevno i koje su na usluzi korisnicama u svako doba. Kuća ima svega nekoliko osnovnih pravila ponašanja, koja su međusobno dogovorena od strane osoblja i korisnica na samom početku. Zabrane se odnose na korišćenje droga i alkohola u skloništu i otkrivanje adrese, telefonskog broja i drugih poverljivih informacija nepozvanim licima. Kršenje ovih osnovnih pravila može voditi isključivanju iz skloništa, ali ne i iz samog programa reintegracije. No, devojke u isto vreme, nisu pod stalnim, 24-satnim nadzorom savetodavki.

Pristup medicinskim uslugama korisnice ostvaruju unutar opšteg sistema zdravstvenog osiguranja. Psihološka pomoć i podrška pružaju se kroz individualni i grupni rad, zavisno od potreba i želja korisnica. Po pravilu, psihološkinja posećuje sklonište jednom nedeljno, kao i pravnica koja korisnicama pruža

sva potrebna obaveštenja u vezi sa njihovim statusom, pravima i položajem u eventualnim sudskim postupcima. Pored toga, pravica im pruža obaveštenja i savete i o drugim pravnim pitanjima, ukoliko se pojave zahtevi u tom pravcu. Najčešće, korisnice traže informacije u vezi sa svojom aktuelnom porodičnom situacijom (npr., zanima ih koje dužnosti imaju razvedeni roditelji prema svojoj deci, kako se pokreće procedura za dobijanje socijalne pomoći, itd.).

Korisnice su generalno obavezne da se uključe u školovanje ili profesionalnu obuku koju same odaberu. Uz to, omogućeno im je da pohađaju kurseve jezika, kao i druge kurseve po sopstvenom izboru. U formi edukativnih radionica, korisnice se obučavaju u osnovnim veštinama rada na računaru, informišu se o tome kako se konkuriše za posao, kako se piše molba za prijem u radni odnos i sastavlja CV, pomaže im se da osveste sopstvene profesionalne želje i mogućnosti, itd.

U okviru ovog programa reintegracije, za svaku korisnicu kreira se individualni program baziran na njenim specifičnim potrebama, željama i očekivanjima. U isto vreme, savetodavke teže da uključe i alternativne pristupe edukaciji i integraciji: na primer, one ohrabruju devojke da se uključe u različite aktivnosti nevladinih organizacija u domenu edukacije i podrške. U planu je i realizacija „radionica za ekonomsko osnaživanje“, koje bi bile realizovane u saradnji sa drugim nevladinim organizacijama: reč je o programu koji bi se realizovao kroz dvodnevne seminare, a koji je, u osnovi, veoma sličan programima ekonomskog osnaživanja koji već funkcionišu kao preventivni. Od ovog programa se očekuje da pomogne korisnicama da, osnažujući sopstveni identitet, prepoznaju sopstvene aspiracije i potrebe, kao i način na koji je moguće da ih ostvare.

U planu je da se korisnicama, po završetku školovanja ili profesionalnog osposobljavanja, pruži podrška i pomoć u traženju zaposlenja. Programom integracije predviđen je i tromesečni period supervizije korisnica nakon što napuste sklonište: posebno savetodavno telo će, naime, procenjivati uspešnost njihove reintegracije, a ukoliko se to proceni kao potrebno, devojka će biti ponuđeno da se vrati u sklonište i borave u njemu još neko vreme.

Pomoć pri repatrijaciji i reintegraciji

Aktuelno, najveći deo pomoći u reintegraciji žena i dece žrtava trgovine ljudima, kako domaćim državljanima tako i strankinjama, obezbeđuje Međunarodna organizacija za migracije. Najčešće, ova pomoć obuhvata pomoć koja se pruža pre i tokom procesa repatrijacije, a zatim i uključivanje u IOM-ove programe reintegracije u zemljama porekla. U Srbiji, u ovom trenutku, ne postoje poseb-

ni programi socijalnog uključivanja za žene i decu žrtve trgovine ljudima koji su strani državljani.

Repatrijacija i reintegracija stranih državljanke koje su identifikovane kao žrtve trgovine ljudima u Srbiji

Žene i deca strani državljani koji su kao žrtve trgovine ljudima identifikovani u Srbiji i žele da se vrate u zemlju porekla, po pravilu se upućuju na Međunarodnu organizaciju za migracije. IOM-ov paket pomoći pri repatrijaciji obuhvata pomoć tokom priprema za povratak (sklonište uz obezbeđivanje medicinske, psihološke i pravne pomoći), zatim, transfer u zemlju porekla i pomoć nakon povratka (pratnja do krajnje destinacije, finansijska pomoć i uključivanje u programe rehabilitacije i reintegracije).

IOM-ovim programom repatrijacije žrtava identifikovanih u Srbiji, u najvećem broju slučajeva bile su obuhvaćene žene i deca iz Moldavije, Rumunije i Ukrajine.⁴⁶ Žrtve su pre povratka bile smeštene u sklonište i za sve njih je bio obezbeđen uobičajeni paket usluga. U proseku, žene i deca stranci boravili su u skloništu u Srbiji četiri do pet nedelja pre repatrijacije. Shodno onome što su istakle IOM-ove asistentkinje programa, žrtve obično ostaju u skloništu onoliko dugo koliko je to neophodno kako bi se fizički i psihološki pripremile za povratak. U tom periodu, IOM pribavlja neophodne isprave i obaveštava svoju misiju u zemlji porekla, kako bi se izvršile potrebne pripreme za eventualno uključivanje žrtve u program reintegracije po povratku. Kada dođe vreme za povratak, žrtve se prate do aerodroma, kao i tokom puta. Osoblje IOM-a u zemlji porekla dočekuje žrtvu na aerodromu i prati je do konačne destinacije, ukoliko se ona sa tim složi.

Ranije pomenuti Nacrt Memoranduma o sporazumevanju predviđa nekoliko novih procedura i zadataka u vezi sa reintegracijom trafikovanih osoba, kako domaćih, tako i stranih državljana: predviđa se, pored ostalog, da IOM pruža neophodna obaveštenja Službi za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima kako bi se blagovremeno napravila procena uslova u koje bi žrtva bila vraćena (čl. 4.5.2). Držeći da se „procena uslova“ ne odnosi samo na pitanja bezbednosti, ova odredba bi se mogla smatrati naznakom budućeg razvoja koji bi težio osiguravanju kontinuiteta mera zaštite, pomoći i, konačno, reintegracije žrtava.

⁴⁶ Do sredine 2003. godine, IOM je pružio pomoć u dobrovoljnom povratku 124 žena i dece stranih državljana koji su kao žrtve identifikovane u Srbiji. Moldavske državljanke dominirale su u strukturi (48%), a sledile su ih rumunske državljanke (30%) i državljanke Ukrajine (16%) (Counter-Trafficking Regional Clearing Point 2003: 198).

Aktuelno, Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima namerava da razvije praksu pribavljanja povratnih informacija od službi i organizacija na koje se žrtve upućuju nakon repatrijacije, a koja je započeta prvom follow-up aktivnošću u vezi sa jednom repatriranom državljankom Ukrajine. Razvoj prakse praćenja žrtava Služba planira da osloni na tesnu saradnju sa IOM-om, nevladinim i drugim organizacijama i službama koje pružaju pomoć u zemljama porekla.

Služba takođe planira da standardizuje praksu blagovremenog pružanja svih neophodnih informacija žrtvama o postojećim programima reintegracije u zemljama porekla. Planira se da se potpisivanjem sporazuma između Službe i IOM-a obezbedi da IOM pruži pomoć pri repatrijaciji nezavisno od toga koji će od postojećih programa reintegracije žrtva odabrati u zemlji porekla: tako će, u budućnosti, žrtve imati priliku i dovoljno vremena da odaberu neki od programa reintegracije koje nude različite organizacije i službe u zemlji porekla, a u koji će se uključiti po povratku.

Treba, takođe, napomenuti i to da postoji vidljiva tendencija Službe da u budućnosti preuzme punu odgovornost za repatrijaciju žrtava, što bi moglo da doprinese osiguravanju pristupa žrtava svim uslugama pre i tokom procesa repatrijacije, nezavisno od pristupačnosti IOM-ovog i drugih programa repatrijacije. Služba, s tim u vezi, već ima određena iskustva, stečena pružanjem usluge repatrijacije u nekoliko slučajeva krajem 2004. godine.

Repatrijacija i reintegracija domaćih državljanke žrtava trgovine ljudima

Žene i devojčice državljanke Srbije koje su trafikovane u inostranstvo, vraćale su se u zemlju na različite načine: deportacijom iz zemlje destinacije, kroz IOM-ov program repatrijacije ili same. Mnoge od njih imale su sasvim malo ili nimalo informacija o uslugama pomoći i postojećim programima reintegracije koji su u Srbiji na raspolaganju žrtvama trgovine ljudima. Domaće državljanke koje čekaju da budu deportovane ili se same pripremaju za povratak u zemlju mogu dobiti informacije o skloništima, uslugama pomoći i programima reintegracije u Srbiji samo ukoliko su u prilici da dođu u kontakt sa specijalizovanim nevladinim organizacijama u zemljama destinacije koje sarađuju sa specijalizovanim NVO u Srbiji. Na drugoj strani, domaće državljanke koje se u zemlju vraćaju kroz IOM-ov program repatrijacije, obično dobijaju osnovne informacije o skloništu, uslugama i programu reintegracije u Srbiji od strane misija IOM-a u zemljama destinacije.

Žene i djevojčice koje su se u proteklom periodu u zemlju vratile bez pomoći IOM-a, mogle su biti obaviještene i upućene na usluge pomoći i podrške od strane policije, advokata, nevladinih organizacija ili drugih aktera, pod uslovom da su od strane njih bile prepoznate kao žrtve trgovine ljudima. Žene i djevojčice repatriirane od strane IOM-a, obično su dočekivane na aerodromu, nakon čega su im nuđeni sklonište, specijalizovane usluge i pomoć u reintegraciji. Prema dosadašnjem iskustvu, stopa odbijanja IOM-ovih programa reintegracije od strane žrtava, veoma je niska.

Žene i djevojčice koje odluče da se uključe u IOM-ov program reintegracije, po pravilu borave u skloništu. Budući da u tajnom skloništu boravak nije vremenski ograničen, žene i djevojčice mogu ostati u njemu praktično sve dotle dok su im potrebne usluge pomoći i podrške. One koje odluče da odu kući, imaju priliku da se ponovo vrate u sklonište ukoliko se u međuvremenu predomisle. Ženama u skloništu obezbeđen je paket usluga nakon povratka (medicinska, psihološka i drugi oblici pomoći), kao i uključivanje u školovanje i kurseve profesionalnog osposobljavanja i pomoć u traženju zaposlenja. Jedna od tekućih inicijativa jeste obezbeđivanje savetovanja i podrške za sve žene, nezavisno od toga da li odluče da ostanu u skloništu ili da se odmah vrate u svoju lokalnu sredinu. Ženama koje odluče da se vrate kući nudi se podrška od strane IOM-a u vidu finansiranja školovanja/kurseva za profesionalno osposobljavanje, kao i određene finansijske podrške. IOM, takođe, ugovara pružanje nekih oblika usluga sa lokalnim nevladinim organizacijama. Ipak, trajanje ovog oblika podrške IOM-a ograničeno je na godinu dana.⁴⁷

Unutar IOM-ovog programa reintegracije, korisnice se, po pravilu, ohrabruju da postepeno preuzimaju odgovornost za sopstvenu budućnost, u skladu sa jačanjem samopouzdanja. Kao prvo, od žena i dece se očekuje da se uključe u školovanje ili makar kurs za profesionalno osposobljavanje. Po povratku žrtava u lokalnu sredinu, uloga lokalnih aktera postaje krucijalna u smislu pružanja pomoći i podrške za oporavak, integraciju i socijalno uključivanje. Kao što se ističe od strane asistenata programa IOM-a, generalna strategija programa reintegracije jeste vraćanje težišta odgovornosti za žrtve i potencijalne žrtve u lokalnu zajednicu. U sadašnjem trenutku, to nije lak zadatak, imajući u vidu različita zakonska, organizaciona, finansijska i druga pitanja: primera radi, žrtve trgovine ljudima nisu predviđene kao kategorija korisnika za koje su centri za socijalni rad direktno odgovorni. No, njima se praktično ipak može pomoći kao korisnicima unutar nekih drugih kategorija, na primer, kao deci iz razorenih

⁴⁷ Do kraja 2004. godine, IOM je ovaj oblik pomoći obezbedio za pet žena koje su odlučile da se vrate u svoju lokalnu sredinu.

i disfunkcionalnih porodica, članovima materijalno ugroženih porodica itd. Kako stvari sada stoje, sa izuzetkom dece žrtava, centri za socijalni rad su obavezni da pruže finansijsku ili drugu pomoć samo onim ženama žrtvama trgovine ljudima koje žive u ekstremno lošim materijalnim uslovima ili u slučaju materinstva. Iako je Ministarstvo rada, zapošljavanja i socijalne politike prepoznalo značaj uključivanja centara za socijalni rad u aktivnosti vezane za prevenciju i reintegraciju trafikovanih osoba i organizovalo treninge za zaposlene u ustanovama socijalne zaštite širom zemlje inicirajući i formiranje „mini timova“ na opštinskom nivou, lična senzibilisanost i dobra volja zaposlenih u centrima i dalje presudno utiču na stepen konkretne uključenosti centara, koja je i dalje generalno nedovoljna.

IOM-ov jednogodišnji program reintegracije koji se sprovodi u novouspostavljenom skloništu „Privremena kuća“ bazira se na strategiji podrške u cilju osnaživanja pre konačnog povratka u lokalnu sredinu. Savetodavke iz „Privremene kuće“ su već na početku uspostavile redovne kontakte i saradnju sa Službom za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima. Očekuje se da ova saradnja bude još intenzivnija u vreme pripreme korisnica da napuste sklonište, kao i tokom faze monitoringa procesa reintegracije koji bi potom trebalo da usledi.

Pomoć, zaštita i podrška deci žrtvama

Nedostatak podsistema za upućivanje, pomoć, zaštitu i podršku maloletnim žrtvama trgovine ljudima, aktuelno je jedan od najvećih i najčešće potenciranih nedostataka nacionalnog mehanizma upućivanja u Srbiji. Uprkos činjenici da su smernicama za nacionalni mehanizam upućivanja – razvijenim od strane Misije OEBS-a u Srbiji i Crnoj Gori u okviru radne grupe za zaštitu i pomoć žrtava trgovine ljudima – predviđene posebne procedure upućivanja, zaštite i pomoći deci žrtvama, takvog podsistema još uvek nema. Aktuelno, deca žrtve, kako domaći tako i strani državljani, smeštaju se u skloništa zajedno sa odraslim ženama gde im se pruža praktično isti obim i vrsta usluga zaštite, pomoći i isti programi reintegracije kao i odraslima. Zvanični privremeni staratelji za maloletne žrtve trgovine još uvek nisu određeni, dok je uključenost najvećeg broja centara za socijalni rad u Srbiji prilično skromna. Ipak, treba napomenuti da su Nacrtom memoranduma o sporazumevanju uvaženi postojeći međunarodni standardi koji se odnose na zaštitu i pomoć deci koja su žrtve trgovine ljudima: ovim dokumentom je, naime, određeno da će UNICEF-ove *Smernice za zašti-*

tu prava dece žrtava trgovine ljudima u jugoistočnoj Evropi biti primenjene „onoliko koliko je to moguće“ (čl. 3.12.).

Zaključni osvrt

Na ljudskim pravima utemeljen pristup problemu trgovine ljudima danas sve intenzivnije utiče na oblikovanje generalne strategije međunarodnih i nacionalnih odgovora u ovom domenu. Od savremenih nacionalnih odgovora na problem trgovine ljudima očekuje se da budu normativno zasnovani na međunarodnim standardima ljudskih prava i u operacionalom smislu usmereni na promovisanje i zaštitu ljudskih prava, posebno prava žrtava (ICMPD 2004: 10). Od država se zahteva da unapređuju svoju legislativu i politiku borbe protiv trgovine ljudima, uvažavajući međunarodno priznate standarde ljudskih prava. U isto vreme, od njih se očekuje da usvoje obuhvatni, multidisciplinarni i međusektorski pristup problemu trgovine ljudima, da razvijaju partnerstvo sa civilnim društvom i okvire saradnje kroz koje one mogu ispuniti svoje obaveze u smislu zaštite ljudskih prava trafikovanih osoba.

Komponente obuhvatnog, na pravima utemeljenog sistema zaštite i pomoći, trebalo bi da uključuju: pravilnu identifikaciju i adekvatnu zaštitu od daljih fizičkih i psiholoških povreda trafikovanih osoba; pravila kojima se definiše obaveza obaveštavanja trafikovanih osoba o njihovim pravima, kao i o specifičnim pravima koja im pripadaju kao žrtvama kriminaliteta i raspoloživim mogućnostima u smislu ostvarivanja tih prava; pravila koja se odnose na obavezu pružanja medicinske, psihološke, socijalne i pravne pomoći i podrške tokom procesa oporavka žrtava, sve do njihovog socijalnog uključivanja. Uspostavljanje nacionalnog mehanizma upućivanja – mehanizma saradnje između svih relevantnih državnih i nevladinih aktera i nosilaca – zadatak je od osobite važnosti u procesu stvaranja obuhvatnog nacionalnog odgovora na obavezu zaštite i pomoći trafikovanim osobama. Partnerstvo i saradnja između vladinih tela, nevladinih organizacija i drugih činilaca civilnog društva, smatraju se presudno važnim za unapređenje zaštite svih prava trafikovanih osoba. Pored značajne uloge koju imaju u domenu pružanja usluga podrške i pomoći trafikovanim osobama, nevladine organizacije garantuju zalaganje za, kao i monitoring implementacije svih standarda ljudskih prava u sistem zaštite i pomoći.

Uopšte uzev, sadašnja praksa identifikacije trafikovanih osoba daleko je od efikasne. U mnogim evropskim i drugim zemljama, još uvek postoji potreba za razvijanjem kriterijuma i sofisticiranih načina identifikacije, okvira sistematske

zaštite prava trafikovanih osoba, kao i za edukovanjem policije i drugih aktera. Unutar nacionalnih odgovora, još uvek postoji nedovoljno garancija u smislu poštovanja principa nediskriminacije i prava trafikovanih osoba na privatnost, na punu obaveštenost i zaštitu od osвете. U mnogim zemljama postoji uslovljavanje kod izdavanja dozvola za privremeni boravak, što svedoči o favorizovanju politike kontrole kriminala i migracija u odnosu na zaštitu prava žrtava. Još uvek dosta toga čeka da bude urađeno na planu zaštite žrtava/svedoka koje učestvuju u krivičnom postupku od sekundarne viktimizacije, pretnji i osвете; uz to, i dalje postoji potreba razvijanja obuhvatnijih procedura, zaštitnih mera i prakse. Izvesne napretke takođe treba ostvariti i u domenu pristupa žrtava trgovine ljudima naknadi štete kako u krivičnom, tako i u parničnim postupcima (ili, kroz državne kompenzacione šeme). Uspostavljanje institucionalnih okvira, struktura saradnje i mehanizama upućivanja koji će osigurati pristup svih trafikovanih osoba osnovnim uslugama zaštite i pomoći – uključujući siguran smeštaj, medicinsku negu, psihološku i pravnu pomoć, pomoć za nastavak školovanja, profesionalno osposobljavanje i zaposlenje – još uvek je u preliminarnoj fazi u mnogim zemljama širom sveta. Standardi kvaliteta usluga, odgovarajuće finansiranje nevladinih organizacija koje pružaju usluge pomoći i podrške, razvoj posebnih mera zaštite i pomoći deci žrtvama, uspostavljanje procedura za siguran i dostojanstven povratak i obuhvatnih programa pomoći, kao i saradnja između vladinih tela, nevladinih i međunarodnih organizacija u zemljama destinacije i porekla, pitanja su koja treba i nadalje detaljno razmatrati.

Nacionalni odgovor u smislu zaštite, pomoći i podrške trafikovanih osoba u Srbiji, poslednjih pet godina prolazi kroz dinamičan proces promena. Na inicijativu međunarodnih aktera i nevladinih organizacija, uspostavljen je opšti okvir saradnje kao i struktura za upućivanje. Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima – „srce“ nove strukture upućivanja – uspostavljena je kao vladino telo. Tim činom, država je i praktično preuzela odgovornost za obezbeđivanje osnovne pomoći i zaštite trafikovanih osoba, nezavisno od njihove odluke da sarađuju sa organima vlasti i/ili da učestvuju u krivičnim postupcima protiv učinilaca. Kroz Mobilni tim, nevladine organizacije participiraju u procesu identifikacije trafikovanih osoba. Ipak, standardizacija i formalizacija procedura identifikacije i upućivanja još uvek je nedovršen proces, budući da Memorandum o sporazumevanju između ključnih državnih i nevladinih aktera još uvek nije potpisan.

Nedavne promene u smislu omogućavanja trafikovanim osobama privremenog boravka tokom tromesečnog perioda oporavka i razmišljanja, kao i u dužem trajanju, reflektuje pozitivne promene u pristupu državnih organa u pogledu

balansiranja zahteva kontrole kriminaliteta i migracija na jednoj, i zaštite prava žrtava na drugoj strani. Tako, od nedavno, svi imigranti identifikovani od strane Mobilnog tima kao žrtve trgovine ljudima, kvalifikovani su za dobijanje tromesečnog privremenog boravka za oporavak i razmišljanje. Veoma je značajno i to da obnovljivo odobrenje privremenog boravka nakon isteka perioda oporavka i razmišljanja, ne mora nužno zavisiti isključivo od odluke žrtve da sarađuje sa organima otkrivanja i gonjenja učinilaca krivičnih dela ili da učestvuje u krivičnom postupku: privremeni boravak može biti dozvoljen žrtvi i onda kada postoji rizik da bi njena bezbednost mogla biti ugrožena po povratku u zemlju porekla. Promene relevantnih zakona kojima bi se žrtve trgovine ljudima zaštitile od neodložne deportacije i osiguralo pravo na dobijanje dozvole za privremeni boravak, tek predstoje.

Uprkos dostignutim pozitivnim pomacima u pogledu obima i dometa usluga zaštite, pomoći i podrške trafikovanim osobama u Srbiji, još uvek postoje određeni nedostaci koji čekaju da budu otklonjeni od strane Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima i Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima. Primera radi, standardi kvaliteta usluga organizacija i službi koje ih pružaju, još uvek nisu razvijeni. Zatim, programi reintegracije koji su do sada sprovedeni u Srbiji niti su detaljno razmatrani i diskutovani unutar Nacionalnog tima pre implementacije, niti su sistematski evaluirani. Ograničene mogućnosti za zapošljavanje generalno slabe perspektive za socijalno uključivanje trafikovanih žena. Informisanje žena i dece koji se spremaju za povratak o postojećim uslugama i programima reintegracije u zemlji porekla, prilično je oskudno. Pristup besplatnoj pravnoj pomoći u krivičnom i parničnom postupku, kao i besplatnim medicinskim uslugama, još uvek je ograničeno i nije sistematski rešeno. Finansiranje „Sigurne kuće” još jedan je problem: budući da IOM nije u mogućnosti da pokrije sve troškove, uprava skloništa je prinuđena da traga za dodatnim fondovima. Standardizovane procedure procene bezbednosnih rizika za žene i decu koja se vraćaju u zemlju porekla, još uvek su nerazvijene. Zaštita žrtava/svedoka takođe je daleko od dovoljne, naročito u slučajevima u kojima se krivično delo trgovine ljudima ne tretira kao slučaj organizovanog kriminala. Intenzivno zalaganje za dalje zakonske promene koje bi vodile unapređenju položaja žrtava/svedoka u sudskim postupcima, kao i njihovoj zaštiti od osвете, retraumatizacije i sekundarne viktimizacije, i dalje se čine neophodnim.

Odsustvo podsistema za upućivanje, pomoć, zaštitu i podršku deci žrtvama, jedan je od najvećih nedostataka sistema zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima u Srbiji. Procedure i praksa postavljanja privremenog staratelja deci žrtvama, procena najboljeg interesa deteta kao vodećeg principa u svakoj

aktivnosti vezanoj za repatrijaciju i različite mere zaštite i pomoći deci, još uvek nisu razvijeni. Uključenost centara za socijalni rad u zaštiti, pomoći i rehabilitaciji dece žrtava nedovoljna je; iskustvo nevladinih organizacija koje obezbeđuju usluge deci žrtvama trgovine ljudima govori o niskom stepenu ostvarene saradnje sa lokalnim ustanovama socijalne zaštite.

Iako je nova i obećavajuća struktura upućivanja konačno uspostavljena u Srbiji, činjenica je da aktiviranje Službe i Mobilnog tima praktično zavisi od obaveštenja koja prime od drugih aktera. Sledi da zaštita i pomoć žrtvama posredno zavisi od nivoa senzibilisanosti opšte i stručne javnosti na problem trgovine ljudima i poznavanja standarda ljudskih prava. Pored implementacije struktura, principa i smernica, dugotrajna misija osiguravanja odgovarajuće zaštite i pomoći žrtvama zahteva kontinuiranu borbu protiv predrasuda, niske informisanosti i edukovanosti stručnjaka, naročito onih u manjim mestima širom zemlje.

Ko su žrtve koje smo srele i šta ih je učinilo ranjivim?

Vesna Nikolić-Ristanović

Uvod

U ovom poglavlju biće prezentirani nalazi o socijalnim i porodičnim obeležjima žrtava trgovine ženama sa kojima smo razgovarale. Pored toga, biće analizirani i njihov potencijal za aktivno suočavanje sa problemima i strategije preživljavanja u periodu pre nego što su bile trafikovane. Najvažniji cilj ovog poglavlja jeste da pruži kompleksan i višedimenzionalan uvid u živote žrtava seks-trafikinga pre nego što je do trafikinga došlo, kao i da ispita vezu između prvobitnih (pre-trafiking) sposobnosti prevladavanja problema od strane trafikovanih žena i njihove izloženosti seks-trafikingu. Nadamo se da ćemo, prikazujući raznolikost karakteristika, situacija i iskustava trafikovanih žena, proširiti oskudni fond znanja o žrtvama trafikinga i procesima kroz koje one prolaze nakon što su uhvaćene u zamku trafikinga (Kelly 2002: 32, 42). Takođe, nadamo se da ćemo na ovaj način doprineti i odbacivanju postojećih stereotipa o trafikovanim ženama iz istočnoevropskih zemalja kao „lakim ženama“ koje čeznu da emigriraju i obogate se po svaku cenu. Konačno, saznanja sadržana u ovom poglavlju mogu biti od značaja za kreiranje kako mera prevencije, tako i programa rehabilitacije za žrtve trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije.

Starost žrtava

Starost žrtava koje smo intervjuisale kretala se u rasponu od 16 do 35 godina. U vreme kada su trafikovane, gotovo polovina žrtava bila je mlađa od 18 godina, što znači da su žrtve postale već kao maloletnice. S obzirom na rečeno, može se zaključiti da su intervjuisane žrtve pripadale upravo onim starosnim katego-

rijama koje su, prema postojećim podacima za Srbiju, najizloženije riziku od seks-trafikinga (IOM 2003; Nikolić-Ristanović i dr, 2004: 27, 54).

Poreklo i destinacija

Budući da je Srbija u isto vreme zemlja porekla, tranzita i destinacije za trgovinu ženama u cilju seksualne eksploatacije, žrtve trgovine u Srbiji su kako domaće, tako i strane državljanke. Strane državljanke preovlađuju u broju identifikovanih, odnosno žrtava kojima su pružene usluge pomoći, a najčešće su poreklom iz Ukrajine, Rumunije ili Moldavije (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 27, 55). Najčešće destinacije za žene kojima se trguje iz/kroz Srbiju jesu Bosna i Hercegovina, Makedonija, Kosovo, Hrvatska, Slovenija, Nemačka i Italija.

Među žrtvama koje smo srele tokom ovog istraživanja, bilo je i stranih i domaćih državljanke. Strankinje su bile poreklom iz Ukrajine, Rumunije, Bosne i Hercegovine i Moldavije, što je u skladu sa opštom strukturom žrtava kojima se trguje u/kroz Srbiju. Slično, njihove konačne destinacije bile su neke od uobičajenih, gore navedenih zemalja destinacije.

Uključenost u prostituciju

Više od polovine intervjuisanih žrtava u nekom je trenutku bilo uključeno u prostituciju. No, samo je jedna od njih u prostituciju ušla „dobrovoljno“, dok su ostalih šest prinudene na vršenje prostitucije bilo pre, bilo nakon što su prodate. Preostale žrtve uopšte nisu bile uključene u prostituciju ili zato što ih njihove „gazde“ nisu na to prisiljavale – radile su kao plesačice ili su držane kao robinje za domaći rad – ili jednostavno zato što su oslobođene pre nego što su „gazde“ uspele da ih eksploatišu prinudom na prostituciju.

Obrazovanje

Prema postojećim podacima za Srbiju i zemlje iz kojih potiču žrtve koje se trafikuju u/kroz Srbiju, kao i shodno procenama eksperata intervjuisanih u okviru ovog istraživanja, tipični obrazovni nivo žrtava seks-trafikinga jeste završena osnovna ili srednja škola (Nikolić-Ristanović i dr, 2004: 30, 55; Amnesty International 2004: 10). Posebno su ugrožene maloletnice koje su napustile školovanje pre završetka srednje škole (IOM 2003a: 5).

Žrtve koje smo srele uklapaju se u uobičajeni profil: sve su imale završenu osnovnu ili srednju školu; jedna je započela, ali napustila fakultet; nijedna od intervjuisanih žrtava nije imala fakultetsko obrazovanje. Najviše žrtava imalo

je završenu samo osnovnu školu: one su ili već bile napustile dalje školovanje ili su još uvek pohađale srednju školu u vreme trafikovanja.

Kao što ćemo videti nešto kasnije u ovom poglavlju, povezanost između obrazovnog nivoa i rizika od trafikunga prvenstveno dolazi do izražaja onda kada žena, odnosno devojčica, odluči da napusti školu i potraži posao. Slabo obrazovanje doprinosi takođe i nedostatku prilika i veština neophodnih da se napravi na informacijama baziran izbor odgovarajućih poslova, bilo u zemlji porekla ili u inostranstvu.

Zaposlenost i ekonomska situacija

Među žrtvama trafikunga ima kako nezaposlenih, tako i zaposlenih žena. Nedavnom studijom sprovedenom od strane IOM-a u Moldaviji, utvrđeno je da se preko 70 odsto žrtava deklarise kao siromašno li veoma siromašno, a one koje imaju posao zarađuju mesečno manje od 30 evra. Čak 88 odsto žrtava je izjavilo IOM-u da je njihov osnovni razlog za napuštanje Moldavije bio traženje posla (navedeno prema Amnesty International 2004: 10). Među našim ispitanicama, bilo je kako onih koje su bile zaposlene, tako i onih koje su bile nezaposlene pre trafikunga.

U vreme kada su trafikovane, i maloletnice i odrasle žrtve bile su prinuđene da traže posao kako bi osigurale svoj ekonomski opstanak. Punoletne žene su ili prethodno ostale bez posla i bile u potrazi za novim, ili su se našle na ulici bez ikakvog izvora prihoda nakon što su postale punoletne i morale da napuste dom za decu bez roditeljskog staranja. Maloletnice su, na drugoj strani, obično napuštale kuću zbog porodičnih konflikata, tako da su bile prinuđene da se snalaze kako bi obezbedile sopstveno preživljavanje/ekonomski nezavisan život. U nekim slučajevima, one su morale da traže način da obezbede ekonomski opstanak čitave svoje porodice. Najupečatljiviji primer jeste slučaj Tanje:

Ekonomski uslovi života bili su veoma teški za Tanju i njenu majku – živele su u iznajmljenom stanu, majka nije imala stalan posao, a pored toga nedavno je i teško obolela. Tanja je morala da nađe posao ubrzo nakon što je završila osnovnu školu i to je razlog njenog napuštanja srednje škole. Radila je u jednoj prodavnici oko godinu dana. Ali, jednog dana (godinu dana pre nego što je otišla od kuće), prodavnica je prestala sa radom i ona je ostala bez posla. Tanjin „običan“ dan pre nego što je otišla od kuće bio je ispunjen neprestanim traženjem posla i očajavanjem zbog teške ekonomske situacije.

Međutim, većina žena koje smo srele bile su suočene sa ekonomskim teškoćama nezavisno od toga da li su bile zaposlene ili ne. Zaposlene žene su obično imale potrebu za dodatnim izvorima prihoda kako bi osigurale dovoljno sredstava za život svojih porodica. Žrtve trgovine koje su bile zaposlene u vreme vrbovanja, obično su imale poslove za koje nisu bile potrebne posebne kvalifikacije (na primer, radile su u video-klubovima, cvećarama, kao kelnerice, itd.), što je u skladu sa njihovim obrazovnim nivoom. Neke od žrtava su odlučile da prihvate „poslovnu“ ponudu nakon što su razmotrile sa svojim partnerima ko bi od njih dvoje trebalo da putuje u inostranstvo radi zaposlenja.

Kaćuša i Oksana opisale su nam svoju situaciju na sledeći način:

Kaćuša je radila kao medicinska sestra u Ukrajini. Nakon šesnaest godina rada, napustila je posao kako bi došla u Beograd. Njena mesečna plata iznosila je oko 50 evra (njen suprug je zarađivao približno isto). Imali su dovoljno novca da kupe hranu i slično, ali nisu imali dovoljno da kupe odeću za svoju decu. Kaćušin suprug je radio neki posao sa kompjuterima. Imao je nameru da ide u Sibir da radi, ali je odložio svoj polazak kako bi sačekao da se Kaćuša vrati.

Oksana je na sličan način objasnila zašto je tražila posao u inostranstvu: „Radila sam u video-klubu. Moja plata je zavisila od broja iznajmljenih video-kaseta – radila sam ,na procenat’. Moj suprug je uspevao da zaradi dovoljno za jednu osobu, ali to nije bilo dovoljno za celu porodicu“.

U smislu iskustva sa ekonomskim teškoćama veoma je slična Ljudmilina priča, objavljena u srpskom izdanju ženskog magazina *Lisa* (*Lisa*, br. 19, od 6. maja 2004. godine):

Rođena sam pre dvadeset tri godine u Ukrajini. Potičem iz siromašne porodice, kakva je većina porodica u mojoj zemlji. Otac je zbog druge žene rano napustio mene, majku i brata, pa smo veoma teško živeli. Majka je radila u lokalnoj zadruzi, a brat je završavao osnovnu školu. Uprkos činjenici da smo jedva mogli da se prehranimo, ja sam oduvek znala da je jedino rešenje u školovanju koje bi mi dalo mogućnost da uradim nešto od svog života. Završila sam srednju medicinsku školu... a veći deo školovanja sam radila razne poslove i sav novac sam davala majci kao svoj prilog njenom nastojanju da nas dvoje izvede na pravi put... Moja rana mladost bila je veoma teška jer sam imala mnogo obaveza, ali i zato što smo svakog dana bili suočeni

sa borbom za opstanak i strahom od potpuno neizvesne budućnosti, jer je siromaštvo u Ukrajini zastrašujućih razmera.

Ipak, ranjivost žrtava koje su bile zaposlene nije uvek bila vezana za niska primanja koja su ih podsticala da traže druge, bolje plaćene poslove; u nekim slučajevima, ponude za bolje plaćene poslove same su stizale do njih, u vreme dok su još radile na starim radnim mestima. Najzad, pored toga što smo utvrdile da se najveći broj žena suočio sa ekonomskim teškoćama tokom perioda koji je prethodio trafikingu, došle smo u kontakt i sa maloletnicom koju je upravo dobra ekonomska situacija, udružena sa porodičnim problemima, dovela do toga da postane žrtva trgovine ljudima:

Anitina majka je držala veću količinu novca u kući budući da je nedavno prodala vozilo. Dva dana pre nego što su Anita i novac nestali, majka je sakrila novac u Anitinoj sobi smatrajući je sigurnim mestom. Obavestila ju je o tome i upozorila da o tome nikom ne priča. Međutim, Anita je imala dečka koji je bio veoma siromašan i koji se kretao u lošem društvu. Poznanici Anitinog dečka zapretili su joj vatrenim oružjem i zatražili da dođe do nekog hotela i ponese pasoš, zdravstvenu knjižicu i novac i da im ih preda jer će, u suprotnom, oni povrediti nju, njenu majku i brata. Tako je Anita postala žrtva iznude i otmice.

Ovim je ilustrovana raznolikost karakteristika žrtava trgovine u cilju seksualne eksploatacije, što ukazuje na potrebu holističkog pristupa njihovoj situaciji.

Porodična situacija žrtava

Naši intervjui, kako sa žrtvama tako i sa ekspertima, ukazuju na to da, pored iskustva ekonomskih problema, žrtve često nose i bolna iskustva iz rasturenih ili disfunkcionalnih domova i/ili porodica u kojima postoji problem nasilja. Na osnovu sprovedenih intervjua sa 105 trafikovanih žena, IOM je utvrdio da je 22 odsto bilo fizički ili psihički zlostavljano unutar svojih porodica, dok je narednih 15 odsto prijavilo fizičko i seksualno nasilje. Rezultati istog istraživanja upućuju na to da je konačna odluka mnogih žena da napuste dom bila izazvana svađom sa roditeljima ili partnerom ili epizodom nasilja u porodici (Amnesty International 2004: 11). Psihološkinja u skloništu za žrtve trgovine ženama u Beogradu procenjuje da oko 80 odsto žrtava dolazi iz razorenih porodica: „One odrastaju sa jednim roditeljem, njihovi roditelji su obično razvedeni ili su jedan ili oba roditelja alkoholičari“.

Rezultati našeg istraživanja potvrđuju vezu između porodičnih problema i izloženosti žena trafikingu, ali oni takođe pokazuju da ima i žrtava trgovine ženama koje potiču iz porodica sa manje-više stabilnim odnosima. Neke od žrtava koje smo srele su u periodu pre trafikinga živele sa roditeljem/ima i/ili braćom i sestrama, supruzima ili samo sa decom (kao samohrane majke), dok druge nikada nisu živele sa svojom porodicom (na primer, žrtve koje su odrasle u domu za decu bez roditeljskog staranja).

Većina žrtava živela je u porodici sa jednim roditeljem, odnosno partnerom, pri čemu je nedostajući roditelj bio u nekim slučajevima otac, a u drugim majka, ili su pak, bile razvedene i živele kao samohrane majke. Pored toga, a naročito u slučajevima porodica u kojima je nedostajala majka, žrtve su živele zajedno sa jednim roditeljem i drugim članovima porodice (na primer, sa babom i dedom po ocu). Porodična situacija ovih žrtava po pravilu je bila opterećena ozbiljnim teškoćama i problemima, čak i u slučajevima u kojima su odnosi u porodici opisani kao podnošljivi. Bilo je karakteristično to da su žrtve iz ovakvih porodica donosile odluku da napuste dom neposredno nakon eskalacije loših porodičnih odnosa, nasilja u porodici i/ili drugih traumatičnih događaja. Tako su žrtve obično napuštale svoju porodicu/dom pre nego što su trafikovane, i upravo je to doprinelo njihovoj ranjivosti.

U okviru dominirajućih slučajeva porodica sa jednim roditeljem, identifikovale smo dve grupe žrtava:

- Žrtve sa relativno dobrim porodičnim odnosima, ali sa iskustvom ekonomskih teškoća/traumatičnih događaja;
- Žrtve koje su se suočile sa poremećenim porodičnim odnosima i konfliktima (sa ili bez nasilja u porodici – zlostavljanja dece i/ili supruge), kao i sa ekonomskim teškoćama.

Vulnerabilnost žena iz porodica sa jednim roditeljem, odnosno partnerom, bila je, dakle, u vezi sa ekonomskim ili porodičnim problemima/traumatičnim događajima, ili i sa jednim i sa drugim.

Ekonomske teškoće bile su obično glavni problem za samohrane majke, koje su sa mukom zarađivale novac u zemljama porekla kako bi osigurale pristojan život za svoju decu.

Za Nataliju, kao samohranu majku, osnovni problem je bio da osigura pristojnu budućnost za svoju ćerku. Kaže da nije mogla da vodi normalan život sa platom od 30 evra. Takođe, shvatila je da je za budućnost njene ćerke važno da uštedi izvesnu svotu novca koju nikada nije mogla da zaradi radeći u

Ukrajini. Tako je osećanje odgovornosti za budućnost svoga deteta bio glavni faktor koji je opredelio njenu motivaciju da traži posao u inostranstvu.

Bilo je čak i slučajeva maloletnica koje su se našle u teškoj ekonomskoj situaciji i poziciji odgovornosti za izdržavanje svog jedinog roditelja. U slučajevima kada su u pitanju bile maloletne devojčice sa samohranim majkama, teret njihove odgovornosti bio je posebno težak budući da je dolazilo do zamene uloga: iako deca, one su bile u situaciji da se brinu o onima od kojih se po prirodi stvari očekuje da budu njihovi oslonci i staratelji.

Ekonomske teškoće i različiti aspekti poremećenih odnosa – uključujući konflikte, ograničenja zasnovana na rodnim ulogama i/ili rodne stereotipe – često su bili deo realnosti porodičnog života žena u periodu pre trafikinga. Osobe koje su živle sa svojim očevima, babama i dedama, bile su, po svemu sudeći, posebno ugrožene, bilo kao maloletnice ili odrasle žene.

Slučaj Bilje posebno je ilustrativan u tom smislu.

Biljini roditelji su se razveli. Majka se ponovo udala i dobila još jedno dete. Svoje odnose sa ocem Bilja opisuje kao dobre, uz povremene konflikte, dok je majka, po njenom mišljenju, „loša žena“. Mada Bilja ne opisuje odnose u svojoj porodici kao konfliktne, loši odnosi između roditelja, kao i njene velike nesuglasice sa babom (koja je odmenila odsutnu majku), očigledno su imali negativni uticaj na nju i doprineli su njenoj odluci da napusti školovanje i kasnijoj viktimizaciji trgovinom ljudima. Biljina odluka da napusti školu rezultat je njenog aktivnog suprotstavljanja nametnutom načinu života baziranom na tradicionalnim rodnim očekivanjima i staromodnim načinom odgajanja dece. Činjenica da se njoj to nije dopadalo bila je ključna za kasnije odluke i promene koje su je vodile ka viktimizaciji trafikingom. Svoju porodičnu situaciju ona je opisala na sledeći način: „Moja baba je bila žena starog kova. Smatrala je da su kućni poslovi najvažnija stvar na svetu. Nisam imala vremena da učim jer me je terala da obavljam kućne poslove. Pored toga, majka je vršila pritisak na oca da me natera da upišem srednju školu koju ja nisam želela, umesto one koja mi se veoma dopadala. Tako, osećala sam se loše zbog toga, nisam bila zainteresovana da učim te predmete i napustila sam školu“.

Bilja je bila maloletna kada je napustila školu. Počela je da radi, ali, zbog niske plate, često je menjala poslove. Na kraju, našla je posao u prodavnici čije su vlasnice bile dve žene. Nakon nekog vremena, one su raširile glasine da je ona bila trudna i da je imala abortus; to je proizvelo njene konflikte sa ocem i

dečkom. To je najzad bio i razlog zbog koga je odlučila da napusti roditeljski dom, raskine sa dečkom i živi sama. Sve ove promene učinile su je podložnom viktimizaciji trgovinom ženama.

Nekoliko žrtava koje su živjele samo sa očevima ili sa oba roditelja, bilo je izloženo i nasilju u porodici. Ograničenja bazirana na rodnoj diskriminaciji i nasilje u porodici uticali su na njihovu odluku da napuste dom i učinile ih vulnerabilnim za prostituciju i kasniji trafiking. Milin slučaj jedan je od upečatljivih primera:

Mila smatra da je razvod njenih roditelja bio „početak svih problema” u njenom životu. U to vreme, bila je 14-godišnja devojčica koja je tek završila osnovnu školu. Razvod je bio praćen konfliktima i „borbom” roditelja oko toga sa kim će Mila ubuduće živeti i, uopšte, radi potvrđivanja sopstvene ispravnosti. Dok je otac želeo da Mila ostane da živi sa njegovim roditeljima kod kojih se zatekla u vreme razvoda, majka je želela da se ona vrati kući i živi sa njom. Nakon više svađa, majka ju je odbacila. U isto vreme, činilo joj se da ni otac ne mari za nju: „Znala sam vrlo dobro zašto je on vršio pritisak da ostanem da živim sa njegovim roditeljima nakon razvoda. Znate, moj otac potiče iz neke vrste „fine” porodice gde se razvod smatra sramotom... Ukoliko nijedno od deteta ne bi živelo sa njim ili njegovim roditeljima, ljudi bi mogli zaključiti da je on taj koji je skrivio razvod. Moj ostanak tamo pružao mu je mogućnost da krivi moju majku.”

Mila je opisala svoj novi život kod babe i dede kao izuzetno restriktivan i prepun emocionalnog nasilja, baziranog na rodnim i polnim stereotipima: „Ubijali su me psihički“, „vređali su me svakodnevno“, „često su mi govorili da sam kurva kao i moja majka“, itd. Mila je prestala da pohađa školu. Nakon nekog vremena, odlučila je da napusti babu i dedu i da se preseli kod drugarice, koja je radila kao prostitutka. Odluka je, kako Mila objašnjava, vođena težnjom da „učinim nešto, da promenim svoj život nekako“. Nije više mogla da izdrži kod babe i dede i nije videla nijednu drugu alternativu. Ubrzo je počela da se bavi prostitucijom „iz zabave“ i da bi „zaradila za život“. Kada je Mila otišla, baba i deda su prijavili njen nestanak policiji i njenom ocu. Policija ju je nakon kratkog vremena našla i vratila babi i dedi, obaveštavajući ih da je bila uključena u prostituciju; ubrzo je došao i otac i brutalno istukao Milu nakon čega je završila u bolnici. To je dovelo do toga da Mila prekine sve kontakte sa ocem i vrati se prostituciji. Mila kaže: „Za mene, on više nije postojao. Otišla sam u policiju nakon tog događaja i rekla im da, ukoliko me ponovo vrate njemu, on će biti mrtav čovek“.

U slučaju Mile, očigledno je da je njena odluka da ode od kuće i počne da radi kao prostitutka bila direktno povezana sa lošim odnosima i rodnim nasiljem u porodici.

Pored navedenih slučajeva u kojima su maloletne devojčice donosile odluku da odu od kuće pod pritiskom problema i nasilja u porodicama u kojima su živele sa ocem ili sa članovima proširene porodice, bilo je i slučajeva odraslih žena koje su se, nakon razvoda, vratile (zajedno sa decom) da žive sa svojim očevima i bile izložene nasilju. Na primer, Sofija je bila samohrana majka koja se vratila da živi sa svojim ocem nakon razvoda od oca svog deteta u martu 1999. godine. Po razdvajanju, Sofija je počela da traži posao, ali bez uspeha. Istovremeno, njeni odnosi sa ocem postali su komplikovani i nestabilni. Sofija je često imala verbalne sukobe sa njim, a on ju je i fizički zlostavljao. Jednom prilikom, Sofija je završila u bolnici sa tri polomljena rebra, kao posledicom nasilja oca.

Među ženama i devojčicama koje smo srele bilo je i onih koje su napustile dom kako bi pobile od nasilja svojih očuha, odnosno muškaraca za koje su se udavale njihove majke nakon što su postale udovice. U Janinom slučaju, na primer, pogoršanje porodičnih odnosa nastupilo je nakon ponovne udaje majke posle smrti njenog oca. Posle prvih godinu dana, očuh je počeo da „više na njih i da ih tuče“. Rastuće nasilje očuha na kraju je dovelo do toga da Jana napusti dom: kako kaže, situacija u kući ju je činila veoma nervoznom i ona je „preduzela korake ne razmišljajući o posledicama“. Prelomni događaj nastupio je nakon što je počela da se zabavlja sa jednim mladićem, kada ju je očuh počeo da prati svuda kuda bi išla. Jednog dana, očuh ju je video sa mladićem i došlo je do tuče između nje i očuha. Posle tog događaja, ona je odlučila da ode od kuće i da živi sa svojim bratom u njegovom stanu.

Međutim, kada su u pitanju maloletne žrtve, porodični problemi nisu bili isključivo rezultat razvoda roditelja ili življenja samo sa ocem i članovima proširene porodice (babom i dedom); ponekad, pogoršanje odnosa u porodici bilo je u vezi sa traumatičnim događajima kao što su rat, izbeglištvo ili iznenadna smrt oca. Slučaj Anite jedan je od takvih primera:

Jednog dana, kada je otišao u prodavnicu, Anitin otac je dobio srčani napad i ubrzo umro. Bio je u svojim četrdesetim. Od tog trenutka, porodična situacija počela je da se menja – svako je pokušavao da preživi taj gubitak na svoj način, a Anitin način je bio da se zaključa u svoju sobu, gleda video snimke na kojima je ona sa svojim ocem i satima plače. Najverovatnije, ova iznenadna promena, koja je bila samo nadogradnja ratne i izbegličke traume, pogodila je i Anitine odnose sa majkom. Tako, iako je Anita opisala svoje odnose sa

majkom kao stabilne i dobre, postoje nagoveštaji da su one, neposredno pred njen nestanak/kidnapovanje, imale težu razmiricu koja je zajedno sa traumom, doprinela njenoj podložnosti viktimizaciji.

Žrtve koje nisu odrasle u svojim primarnim porodicama detinjstvo su uglavnom provele u domovima za decu bez roditeljskog staranja koje su morale da napuste na uzrastu od 19 godina. U toj fazi, one obično nisu dobijale podršku ustanova socijalne zaštite, niti šire porodice. Draga je, na primer, imala samo dva brata. No, ni na njih nije mogla da se osloni budući da je imala loše odnose sa jednim od njih, dok je drugi brat bio u zatvoru. Tako je, nakon izlaska iz doma, morala da traži posao kako bi preživela. Upravo takva situacija je uticala da postane žrtva trgovine ženama.

Žrtve koje su živlele u celovitim porodicama opisale su odnose u njima kao stabilne i podržavajuće, sa tek povremenim svađama. Njihove težnje da odu u inostranstvo bile su u vezi sa potrebom da nađu privremeni posao kako bi zaradile dodatna sredstva koja bi omogućila bolji život članovima njihove porodice i/ili njima samima, ali su im, takođe, doprinele i tenzije u porodici zbog nedostatka novca. Povremene svađe u porodici uglavnom su nastajale zbog nedovoljne zarade odnosno siromaštva, ili zbog alkoholizma nekog od članova porodice.

Anka je, primera radi, pomenula da se posvađala sa svojom majkom zato što je majka očekivala od nje da više doprinosi porodičnom budžetu:

U to vreme živela sam u svojoj porodici. Uvek sam se raspravljala sa majkom oko novca. Uvek je bilo nekih računa koje je moja majka tražila da platim, npr. telefonski račun i druge stvari. Ali, osim toga, odnosi su bili dobri. Ove svađe su me činile napetom. Želela sam odem i živim sa svojom drugaricom.

Slično, slučaj o kome smo se obavestile u okružnom sudu u jednom gradu u Srbiji, upućuje na vulnerabilnost maloletnih devojčica koje žive u kompletnim primarnim porodicama opterećenim siromaštvom i alkoholizmom:

M. je bračno dete, drugo po rođenju od petoro dece u porodici veoma skromnih materijalnih prilika. Otac joj je po zanimanju limar, bez zaposlenja, dok je majka domaćica. Otac je bio alkoholičar, ali prema onome što je M. izjavila neuropsihijatru i kliničkom psihologu koji su obavili veštačenje njenog psihičkog statusa, otac nije bio nasilan prema članovima porodice („kad popije, voli samo da se šali“). Sudeći po izjavi koju je M. dala sudskim veštacima, bila je podjednako privržena majci i ocu i sa njima oboma je imala dobre odnose. No, porodica je trpela, opterećena siromaštvom i alkoholizmom oca.

Strategije preživljavanja i rizik od trgovine ženama – žene u potrazi za rešenjima i namamljivači koji izgledaju kao da ih imaju

Životne priče intervjuisanih žrtava upućuju da je izloženost trgovini ženama rezultat kombinovanog uticaja teške situacije u kojoj su se žrtve našle i njihovih napora da ih aktivno prevladavaju, odnosno, da nađu rešenje za svoje probleme. Kao što je primetio jedan beogradski psihijatar, vulnerabilnost je rezultat više faktora, kao što su loša porodična i socio-ekonomska situacija, loš trenutak u životu žene i pojava osobe koja nudi nešto što zapravo vodi u trafficking.

Kao što se moglo videti u prethodnom izlaganju, problemi sa kojima se žrtve suočavaju pretežno su različite kombinacije (ili pojedinačni uticaj) faktora kao što su: ekonomski problemi; traume povezane sa smrću člana porodice, bolešću i/ili ratom i rodna diskriminacija i nasilje. No, žrtve koje smo intervjuisale nisu ostajale pasivne: one su pokušavale da promene svoje živote. Ljudmila je objasnila koliko se osećala ponosnom u svojim pokušajima da promeni život: „Moje srce je bilo ispunjeno nadom i u korenu svega je bila večna ljudska potreba da radiš kako bi promenio svoj život.“¹

Nažalost, upravo pokušaji da se teškoće prevladaju često su vodili žene u ruke namamljivača. Intervjuisane žrtve su vrbovane putem obećanja/ponude posla, unutrašnje prostitucije i kidnapovanjem – svi ovi načini su identifikovani od strane mnogih istraživača kao uobičajene forme vrbovanja (Kelly 2002: 30; Nikolić-Ristanović 2002: 116; Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 67, 91).

Obećanje posla je tipičan način namamljivanja kako stranih, tako i domaćih žrtava, dok je kidnapovanje i vrbovanje za domaću prostituciju bilo identifikovano samo u slučajevima intervjuisanih žrtava-domaćih državljanke. No, rezultati nekih drugih istraživanja govore da se kidnapovanje sreće i u drugim zemljama, a prilično je često u Albaniji, Moldaviji i Ukrajini (Kelly 2002: 30).

Ponude posla obično dolaze od strane poznatih ili nepoznatih osoba ili se nalaze u novinskim oglasima. U najvećem broju slučajeva, žene su imale dobre razloge da veruju ponudama, bilo zato što im je namamljivač bio poznat ili stoga što je nastupao prijateljski, predočavajući im primere drugih devojaka – zajedničkih poznanica, koje su već otišle u inostranstvo. Međutim, poverenje ovih žena je zloupotrebjeno, a očekivanja boljeg života su se preobratile u tragediju.

¹ Lisa, br. 19, od 6. maja 2004. godine

Anka je radila u baru/restoranu kada je trafikovana. Upoznala je mladića koji je takođe radio tamo i sa kojim se družila tri meseca. Jednog dana, dok je bila na poslu, ovaj mladić joj je rekao da ima dobrog prijatelja u Italiji i da bi ona mogla otići tamo da radi kao kelnerica. Mogla bi tako da zaradi više novca i da se osamostali. Takođe joj je rekao da poznaje neku devojkicu koja je već otišla u Italiju, a koju je i Anka poznavala. Anka je već bila čula da ta devojkica radi u butiku, te joj ništa nije bilo sumnjivo. Znala je tu devojkicu kao dobru, ona je takođe bila završila srednju školu.

Nekada žene čuju „priče sa srećnim krajem“ od drugih žena koje su odlazile da rade u inostranstvu. Kao što je pokazalo istraživanje koje je IOM sproveo u Rumuniji, o primerima uspešnih migracija žene bivaju informisane od strane poznanika ili drugih namamljivača koji im nude posao (IOM 2003a: 6).

Psihološkinja iz skloništa za žene žrtve trafikinga u Beogradu, napomenula je s tim u vezi: „Ja im verujem. One su verovala u obećanje posla sve do samog kraja.“

Tanja je čitala novinske oglase i videla reklamu za uslugu transporta u Nemačku za osobe koje nameravaju da traže azil. Tanja je već čula mnogo puta do tada da svi Romi koji odu u Nemačku i uspeju da dobiju azil, odmah zatim dobijaju posao i stan. Očajnički je tragala za poslom kako bi zaradila novac za izdržavanje svoje majke. Seća se dobro tog dana: bila je tako očajna, tužna i u beznađu. „Najviše od svega na svetu želela sam da pronađem svoju sestru i da živimo sve zajedno: ona, mama i ja...“ Tanja nije sumnjala da će dobiti „azil“ kad stigne u Nemačku. „Da, to je stvarno tačno! Svi Romi koje poznajem koji su otišli u Nemačku i dobili azil, dobili su posao i stan.“ Tanja je pozvala broj iz oglasa i stupila u kontakt sa „nekim starijim čovekom“ koji ju je povezao svojim vozilom u pravcu, kako je trebalo da bude, Nemačke.

Nekada žrtve i same imaju pozitivna iskustva iz svojih ranijih odlazaka na rad u inostranstvo.

Oksana je došla u Srbiju da radi. Jedan njen poznanik joj je to preporučio. Živela je u Kijevu. Srbija je bila druga inostrana zemlja u koju je otišla da radi. Prvi put je to bio Kipar. I tamo je radila kao plesačica. To je bilo 2003. godine i tada nije imala nikakvih problema. Tokom boravka bila je slobodna i odlazila je na plažu. Policija je dolazila svake nedelje i interesovala se da li je sve u redu. Očekivala je da će se isto desiti i u Srbiji. U Ukrajini je čula lepe stvari o Srbiji – na primer, da se tu može dobro zaraditi i da je, uopšte, sve dobro. O rizicima, Oksana nije čula mnogo.

Dešavalo se ponekad da žena poveruje u ponudu potpuno nepoznate osobe, bez nekih očiglednih razloga za poverenje. Obično, ove žene jednostavno nisu bile u poziciji da prikupe dovoljno informacija pre nego što su donele odluke, imajući u vidu tešku situaciju u kojoj su se nalazile.

Jana kaže da je počela da izlazi sa jednim mladićem, a očuh je potom počeo svuda da je prati. Očuh ju je jednog dana video sa mladićem i došlo je do tuče između očuha i nje. Rezultat tog konflikta bila je njena odluka da ode od kuće i živi sa svojim bratom u njegovom stanu. Tokom tog perioda, imala je običaj da izlazi i šeta sa svojom drugaricom. Njih dve su upoznale dva muškarca. Nakon 2-3 susreta, oni su joj ponudili posao u Italiji. Ta dva muškarca su joj rekla da će pripremiti sva neophodna dokumenta i da će putovati avionom. Ona nije morala ništa da plati za dokumenta i put, a oni su joj pritom obećali da će joj naći posao u restoranu.

Nisu sve žene svoje odluke donosile same. U nekim slučajevima, porodica je učestvovala u donošenju odluka ili je, makar, podržavala odluke ovih žena.

Ljudmila² je, primera radi, upoznala dvojicu mladića dok je sa drugaricom šetala glavnom ulicom u svom rodnom gradu. Oni su im ponudili da odu na piće u obližnji restoran. Bili su desetak godina stariji od Ljudmile i njene drugarice (koje su imale osamnaest godina u to doba) i izgledali su veoma otmeno. Vozili su skupe automobile i na sebi imali skupu odeću, a Ljudmili i njenoj drugarici je imponovalo što su im oni prišli i poželeli da ih upoznaju. Tokom razgovora, mladići su pomenuli da imaju agenciju za zapošljavanje. Takođe su pomenuli da bi njih dve mogle da se zaposle u Italiji, Nemačkoj ili Austriji. Rekli su da se najveći broj devojaka traži za poslove bejbisiterki, medicinskih sestara i klupskih plesačica. Ljudmila je razgovarala sa svojom majkom i bratom i svi zajedno su odlučili da bi ona trebalo da prihvati ponudu. To je izgledalo kao razborita odluka, jer bi na taj način ona mogla da pomogne sebi i svojoj porodici.

U slučaju nekih od žena, trafikingu je prethodilo uključivanje u unutrašnju prostituciju. Neke su bile prinuđene da se bave prostitucijom, postavši tako laka meta za trafikere. Na primer, Biljina odluka da napusti dom nije značila i odluku da se bavi prostitucijom, ali ju je izložila riziku da kasnije bude prinuđena na prostituciju od strane žene za koju je radila i njenih prijatelja. Bilja je najpre brutalno silovana, zatim stigmatizovana, prinuđena na prostituciju i konačno,

² Lisa, br. 19, od 6. maja 2004. godine

prodana u Italiju. Tako, Biljina izloženost prinudi na prostituciju prevashodno predstavlja rezultat njene rodne stigmatizacije, koja je služila da je učini manje vrednom u očima ljudi koje je volela, a potom i u svojim sopstvenim očima. Kao rezultat toga, ona je odlučila da ode od kuće.

Druge žrtve su ušle u prostituciju na osnovu sopstvene odluke, u pokušaju da poboljšaju svoj život napuštanjem poremećene porodične situacije i nasilja u porodici. No, čak i kada su odluku da rade kao prostitutke donele same, one su ubrzo gubile kontrolu nad svojim životima bivajući teško viktimizirane na različite načine, uključujući i trafikovanje.

Iako retko, u Srbiji su zabeleženi i slučajevi kidnapovanja kao načina vrbovanja. Anita je jedna od onih koja je bila kidnapovana. Kao što je već napomenuto, Anita je bila očajna i poželeva je da ode od kuće – ova okolnost je najverovatnije bila poznata trafikerima. To svrstava njen slučaj među one u kojima je veza između želje žena da naprave pozitivni pomak u svom životu i njihove vulnerabilnosti direktnija i, stoga, vidljivija. Ovo je još očiglednije u već pomenutom slučaju iz okružnog suda:

M. je završila osnovnu školu sa dobrim uspehom. Krenula je u srednju školu, ali je ponavljala prvi razred, nakon čega je odlučila da napusti školovanje i da se zaposli. Mesec dana pre vrbovanja otišla je od kuće i počela da stanuje u kući jednog bračnog para. Neko vreme je radila kao kelnerica, ali je taj posao napustila u potrazi za boljim. Upravo u to vreme, bračni par kod kojih je stanovala ju je kidnapovao, a potom trafikovao.

No, bilo je i slučajeva kidnapovanja devojaka bez ikakve predistorije u smislu direktnog ili indirektnog kontakta između žrtava i trafikera.

L.L. iz Rumunije, na primer, oteta je na izlasku iz internet-kafea. Njen brat je otišao nešto ranije zbog drugih obaveza, tako da je ona ostala sama do 7 sati uveče. Kada je izašla, već je padao mrak. Jedan automobil je bio parkiran ispred kafea sa trojicom muškaraca unutra. Muškarac koji je sedeo na prednjem sedištu povukao ju je za ruku i ubacio u vozilo. Odvezli su je u stan koji je pripadao ljudima koji su je „kupili“ i koji su je tu držali zaključanu četiri meseca.

Slučajevi kidnapovanja su veoma važni za analizu zbog činjenice da predstavljaju slučajeve potpunog odsustva žrtvine inicijative i mogućnosti delovanja u trenutku vrbovanja i, tako, potpunog odsustva kontrole gledano iz pozicije žrtve. Ovim slučajevima bi trebalo pokloniti posebnu pažnju i tretirati ih veoma

ozbiljno u domenu rehabilitacije žrtava, naročito imajući na umu uticaj trafikinja na sposobnosti i mehanizme prevladavanja kod ovih žena.

Pasivne žrtve ili aktivne akterke – preispitivanje pojmova „žrtva“ i „preživela“

Predstave o trafikovanim ženama koje preovlađuju kako u medijima, tako i u akademskoj literaturi, teže da održe stereotipe o njima ili kao o pasivnim žrtvama, ili kao o „migrantkinjama-seksualnim radnicama“ koje su aktivne u potrazi za načinom da zarade za život. Neke autorke, međutim, napominju da sve trafikovane žene, kao i sva ljudska bića uopšte, ispoljavaju aktivitet (eng. agency). Štaviše, pojedine NVO koje pružaju podršku trafikovanim ženama, takođe, počinju da razvijaju kompleksnije okvire za razumevanje uticaja seksualne eksploatacije iz perspektive koja naglašava važnost prepoznavanja ženskih strategija prevladavanja i preživljavanja (Kelly 2002: 40).

Debata o upotrebi termina kojima se označavaju trafikovane osobe još je u toku. Kelly naglašava količinu napora koji je uložen u određivanje i razumevanje ovih osoba kao „žrtava“ – „kako u smislu nasilničkog kriminala kao što su silovanje i napad na telesni integritet koji trpe, tako i s obzirom na opseg povreda ljudskih prava koji seksualna eksploatacija uključuje“ (Kelly 2002: 17). Ipak, ovaj termin široko je kritikovan zbog toga što implicira pasivnost, odnosno negira aktivitet ovih osoba. Upravo stoga, feministkinje su „zamenile termin ‘žrtva’ terminom ‘preživela’, kako bi se suprotstavile okrivljavanju žrtve i kako bi učinile vidljivim strategije odbrane i prevladavanja žena i dece“ (Kelly i Radford 1996:20). Kelly ipak zaključuje da bi možda bilo previše rano uvesti termin preživela kada su u pitanju trafikovane osobe, s obzirom da „se mnogi još uvek opiru da priznaju status žrtve onima koje su seksualno eksploatisane“ (Kelly 2002: 17). Takođe, kao što je Goody primetila, „priznati trafikovanim osobama svojstvo žrtve ne podrazumeva konstrukciju trafikovane žene kao jednodimenzionalne bespomoćne ‘žrtve’[...] Pojedine žrtve mogu želeći da budu smatrane žrtvama, dok druge neće biti srećne sa etiketom ‘žrtve’, koja ne uspeva da na pravi način opiše njihovo iskustvo, ili iskustva viktimizacije, koja su prethodila stanju u kome se nalaze“ (Goody 2004: 34).

Međutim, malo istraživanja u ovoj oblasti se bavilo aktivitetom žrtava pre viktimizacije – na primer, kako je aktivno traženje rešenja od strane žena zloupotrebjeno i izmanipulisano i kakve posledice to može imati na njihov

oporavak i rehabilitaciju. Jedno od ključnih pitanja za uspešnost rehabilitacije jeste kako na najbolji mogući način iskoristiti ženine izvorne veštine prevladavanja ili, na koji način im, kroz podršku, pomoć i osnaživanje, pomoći da povrate ove veštine, kako bi izbegle zamke reviktimizacije.

Rezultati našeg istraživanja, prezentovani u ovom poglavlju, upućuju na to da postoji jasna povezanost između ženinih strategija prevladavanja i njene izloženosti viktimizaciji trafikingu. Strategija preživljavanja se transformiše u vulnerabilnost i obesnaživanje umesto u pozitivnu promenu zato što žene deluju u uslovima u kojima je njihov prostor za akciju veoma sužen (Kelly 2002: 40). Ako uopšte postoje alternative one su malobrojne, što rezultira u njihovu zavisnost od moćnih drugih, i samim tim umanjuje njihove sposobnosti slobodnog izbora (Kabeer 2003: 170). Štaviše, odsustvo izbora „izgleda da na različiti način pogađa žene i muškarce zbog toga što rodne nejednakosti često intenziviraju efekte siromaštva“ (Kabeer 2003: 170).

Kombinacija tih strukturalnih ograničenja i strategija koja rezultira vulnerabilnošću, od strane nekih autora je nazvana „prinudnom voljnošću“ (CVME 2001, cit. prema: Kelly 2002: 29). U svom istraživačkom materijalu, našle smo dva ilustrativna primera ove kombinacije:

Da bi poboljšala očajnu ekonomsku situaciju svoje porodice, Tanja se javila na oglas u novinama u kome se nudio prevoz do Nemačke i pomoć u traženju azila u toj zemlji. Na putu prema konačnoj destinaciji, ona je ostavljena u blizini jednog graničnog prelaza i kasnije pronađena od strane lokalne policije i prebačena u NVO koja obezbeđuje sklonište za žrtve trafikinga. Od strane kako policije tako i te NVO, procenjeno je da se radilo o slučaju pokušaja trafikinga. Prisećajući se ovih događaja, Tanja kaže: „Drago mi je što sam imala priliku da vidim sebe spremnu da donesem odluku o nečemu, ustanem i uradim to. Samu sam sebe iznenadila! Donela sam odluku i sama je sprovela u delo. To mi je tako pomoglo da steknem više samopouzdanja. Pokazala sam sebi da zaista mogu da učinim nešto više od toga da samo sedim i plačem“.

Među koricama sudskih spisa u vezi sa slučajem viktimizacije već pomenute M., nalazila se i jedna njena fotografija iz perioda pre nego što je trafikovana, prikazujući devojčicu pomalo zbunjenog izraza lica i nekako nesigurnog držanja u veoma skromnoj, tamnoj odeći i starim, skoro sasvim oguljenim svetlim cipelama. Najverovatnije je fotografisana u svojoj ili sobi neke svoje vršnjakinje. Zid u pozadini bio je od poda do plafona izlepljen posterima i sličicama Dženifer Lopez, Kajli Minog, Britni Spirs i drugih dugokosih,

nasmejanih lepotica u blještavoj i skupocenoj garderobi i, uopšte, savršenog izgleda. Taj „šljašteći“ zid i skromna, gotovo skrušena pojava devojčice koja je stajala ispred njega izgledali su nekako tužno, u patetičnom kontrastu, kao beskrajno udaljeni svetovi.

Ovo je dobilo još jednu potvrdu kroz izjavu psihološkinje iz jednog od beogradskih skloništa, koja je primetila da trafikovane žene nisu bile u dovoljnoj meri integrisane u svoje porodice, što ih je činilo lakom metom za trafikere. Zbog toga što se nisu osećale sigurnim, oni koji su im nudili bilo kakvu sigurnost i mogućnost za samorealizaciju bili su u poziciji da pridobiju njihovo poverenje. Istovremeno, trafikovane žene imaju veoma tradicionalne poglede na rodna pitanja. One stalno traže sigurnost u muškarcima – na primer, žele da se udaju za muškarce koji ih mogu izdržavati i često izjavljuju kako ne smatraju neophodnim da i same rade. Slično, IOM izveštaj iz Rumunije pokazao je da su žene koje su ugrožene trafikom, „prilično samostalne i sklone preduzimanju rizika uz sposobnost da se nose sa neizvesnošću“, ali u isto vreme ne osećaju bliskost sa svojom porodicom i ne vrednuju obrazovanje kao put postizanja uspeha, uz sklonost da veruju da novac može opravdati prihvatljivost svakog posla (IOM 2003a: 5).

Da bi se izbegao rizik, treba da postoje alternative. Dok se osnaženost može odrediti kao potencijal za pravljenje izbora, termin „aktivitet“ (eng. agency) se odnosi na to kako se izbor ostvaruje; ili, kako kaže Goddard, aktivitet upućuje na „sposobnost individua ili grupa da započnu proces autonomne samorealizacije. Pristup je takav da se aktivitet razume kao 'postavljen u dijalektički odnos sa društvenim strukturama' i 'ugrađen u društvene odnose'“ (Goddard 2000: 27). Primenjeno na naše rezultate, ovo upućuje na to da je očajno stanje u kome su se žene našle – zbog teške situacije i svojih napora da nađu rešenje/izlaz iz nje – doprinelo kako njihovoj pogrešnoj percepciji rizika, odnosno pogrešnoj kalkulaciji rizika i dobiti, tako i propustu da anticipiraju opasnost (Nikolić-Ristanović 2002: 136). Ovo je dalje pojačano nedostatkom informacija i svesti o riziku (Brunovskis i Tyldum 2004: 117). Kao što upućuje IOM-ov izveštaj iz Rumunije, devojčice za koje postoji rizik da postanu žrtve trgovine ustvari imaju manje svesti o rizicima i manje su obaveštene u poređenju sa drugim devojčicama njihovog uzrasta. To, zajedno sa njihovom snažnom željom da nađu rešenje za svoju tešku situaciju, utiče na to da one ili „negiraju postojanje rizika ili se trude da ne slušaju o slučajevima obmane i eksploatacije, zato što žele da održe pozitivna očekivanja kako bi mogle da nastave da gaje svoje snove o radu u inostranstvu“ (IOM 2003a: 6).

Herman ističe da su u najvećem riziku „oni koji su obesnaženi i čije su veze sa drugim ljudima prekinute“ (Herman 1992: 60). Žrtve trgovine koje smo srele obično nisu imale odgovarajuću podršku vezano za teškoće pre nego što su bile trafikovane, kako od strane porodice, tako i od šireg društva. Štaviše, neke od njih su čak doživele da budu obmanjivane upravo od strane onih od kojih su očekivale podršku. Ovo je očigledno u slučaju Mile, koja je bila u potpunom šoku i poricanju da je muškarac koji se pretvarao da je njen mladić i koji joj je pomogao da izađe iz prostitucije imao nameru da je proda.

Dakle, nalazi našeg istraživanja potvrđuju povezanost između nedostatka podrške žrtvama u kontekstu njihovih ranijih problema i trauma, na jednoj strani, i njihove ugroženošću trafikom, na drugoj. Imajući u vidu da je socijalna podrška jedan od najvažnijih izvora efikasnog prevladavanja (Lazarus, cit. prema: Vlajković 1992:104), možemo da pretpostavimo da nedostatak ili manipulisanje podrškom može biti ozbiljna prepreka efikasnom prevladavanju problema, što povratno čini žene vulnerabilnim za trafficking. Kao što ćemo videti u narednim poglavljima, ovo je još važnije kasnije, kada je nivo samopoštovanja, a time i njihove originalne sposobnosti prevladavanja, ozbiljno narušen različitim oblicima viktimizacije.

Zaključak

Žrtve koje smo srele bile su stare između 16 i 35 godina. Među njima je bilo kako strankinja,³ tako i državljanki Srbije, a trafikovane su u Bosnu i Hercegovinu, Makedoniju, Kosovo i Metohiju, Hrvatsku, Sloveniju, Nemačku, Italiju i Srbiju. Imale su završenu osnovnu ili srednju školu, pri čemu su neke od njih napustile školovanje, dok su druge još uvek pohađale srednju školu u vreme kada su trafikovane. Povezanost između obrazovanja i vulnerabilnosti mladih devojaka uglavnom se ostvaruje preko odluke da napuste školu i traže posao. Nadalje, slabo obrazovanje doprinosi ograničavanju mogućnosti i veština neophodnih da se sakupe sve potrebne informacije pre nego što se odabere odgovarajući posao, bilo u sopstvenoj zemlji ili u inostranstvu. Neke od žrtava su bile nezaposlene, druge su pak, bile zaposlene, ali su i jedne i druge bile suočene sa ekonomskim teškoćama. Pored onih koje su bile prinuđene na prostituciju, srele smo i devojke koje su ušle u prostituciju „dobrovoljno“. Uz ekonomske probleme, žrtve su

³ Strane državljanke koje smo intervjuisale poreklom su bile iz Ukrajine, Rumunije, Bosne i Hercegovine i Moldavije.

bile izložene i porodičnim problemima i nasilju u porodici; no, neke od žrtava potiču i iz celovitih porodica sa više-manje stabilnim odnosima.

Rezultati našeg istraživanja upućuju na to da je aktivno traženje rešenja od strane žena bivalo zloupotrebjeno i izmanipulisano, potvrđujući postojanje povezanosti između strategija preživljavanja i rizika od trgovine ljudima. Pored toga, naši rezultati sugerišu da se način prevladavanja transformisao u vulnerabilnost zato što su žene delovale u okolnostima u kojima je njihov prostor za akciju bio ekstremno ograničen. Konačno, naši rezultati potvrđuju povezanost između nedostatka društvene podrške žrtvama u prevladavanju problema pre nego što su bile trafikovane i njihove ugroženosti traffickingom.

Kroz šta su žrtve prošle i kako su preživele

Vesna Nikolić-Ristanović

Uvod

Cilj ovog poglavlja jeste da se ispituju različiti oblici viktimizacije kroz koje su prošle žrtve trgovine ljudima koje smo srele. Analiziran je kontinuitet viktimizacije i strategije preživljavanja u životima trafikovanih žena, veze između različitih oblika nasilja koje su žene trpele i posledice trafikovanja na žrtve. Uz to, analiziran je i uticaj nekih spoljnih aktera, kao što su policija, sudije, tužioci, advokati odbrane i pravni zastupnici žrtava na sekundarnu viktimizaciju i rizike reviktimizacije, na jednoj, i zaštitu i osnaživanje žrtava, na drugoj strani. U zaključku je ukazano na moguće posledice viktimizacije na aktivitet žena, kao i na ulogu koju rod igra s tim u vezi. Prilikom analize odnosa između viktimizacije i aktiviteta, rezultati našeg istraživanja ispitivani su u svetlu postojećih feminističkih teorija o nasilju nad ženama.

Inventar patnji: Iskustva žrtava sa nasiljem i kontrolom

Žrtve trgovine ljudima koje smo srele, iskusile su različite, međusobno isprepletene oblike viktimizacije. One su bile žrtve fizičkog, psihičkog i seksualnog nasilja, kidnapovanja i razbojništva, i držane su u izolaciji i pod kontrolom na različite načine. One su, takođe, prisiljavane na prostituciju, da rade kao zabavljačice, na domaći rad, kao i na upotrebu alkohola i droga. Pored toga, one su prodavane i preprodavane mnogo puta, bile su im oduzimate isprave, obmanjivane su u pogledu njihove validnosti, prisiljavane su na rad bez nadoknade i svakodnevno su ponižavane. Držane su u stalnom strahu i pod pretnjama i imale su dobre

razloge da veruju da oni koji treba da ih zaštite nisu voljni da to učine. Štaviše, njihova sopstvena iskustva kazuju da su one često bile ostavljane na milost i nemilost svojim zlostavljačima, a da je svako traženje pomoći od trećih osoba moglo još više da ih povredi. Neke od njih bile su i hapšene i iskusile su tešku viktimizaciju u bezuspešnim pokušajima da traže pomoć.

Nasilje, kontrola i zastrašivanje počinjali su veoma rano – odmah nakon vrbovanja ili još dok su radile dobrovoljno u domaćoj prostituciji, odnosno tokom pripreme za prodaju ili transfer u inostranstvo, ili odmah nakon dolaska u zemlju destinacije. Najteže forme nasilja žene su najčešće doživljavale u najranijim fazama trafikinga, što je u vezi sa njihovim pruženim ili očekivanim otporom, bekstvom ili traženjem pomoći. Zamenik upravnika Prihvatilišta za strance u Beogradu podržava ovu tvrdnju, napominjući: „Prvi put kada devojkа pokaže bilo kakvo neslaganje ili protest, njen gazda je brutalno kažnjava kako bi je disciplinovao. Tom taktikom, on je ,trenira' da radi sve više i više za sve manje i manje novca“.

U jednom slučaju, povodom koga je sproveden krivični postupak u jednom manjem gradu u Srbiji, kada je policija zaustavila vozilo u kome su se nalazili namamljivači i žrtva, žena-namamljivačica je prislonila nož uz stomak žrtve preteći da će je ubosti ukoliko bude tražila pomoć od policije. Takođe, Bilja nam je ispričala da je najteže nasilje doživela na samom početku viktimizacije traffickingom. Nasilje je počelo u Srbiji, u gradu u kome je živela. Zlostavljana je fizički i seksualno i prisiljavana je da uzima alkohol i drogu. Nakon što je došla u Italiju, ostavljena je sama u stanu gde je sve vreme prolazila kroz traume. Silovana je, opljačkana i tučena u cilju zaplašivanja. Tatjana, Moldavka trafikovana u Srbiju, iskusila je veoma brutalno seksualno nasilje na samom početku svog boravka u Srbiji. Ona je skočila sa drugog sprata zgrade u kojoj je dvadeset dana bila zatočena i silovana od strane dvojice muškaraca koji su je čuvali.

U ranim fazama trafikinga, izolacija i nasilje su uobičajeni načini pripreme žrtve za rad u prostituciji. Cilj ove pripreme je da se žrtva psihički slomi i učini da se oseća bezvrednom, bespomoćnom, posramljenom i stigmatizovanom, i samim tim nemoćnom da odbije da radi u prostituciji. Seksualno nasilje je naročito efikasno u izazivanju osećanja kod žrtve da nema nijednu alternativu osim da radi u prostituciji. Ovo takođe znači i to da, nakon izlaganju najsurovijem nasilju, prostitucija u inostranstvu za žrtvu predstavlja nešto manje strašno u poređenju sa onim što joj se desilo tokom pripreme u njenoj sopstvenoj zemlji (Chassagne i Gjelošhaj 2004: 34).

Ako odbiju da se pokore, odnosno, da rade kao prostitutke, žene su izložene najsirovijim oblicima fizičkog i seksualnog nasilja. Nažalost, nasilje je obično efikasan način da se žene nateraju da prihvate sve uslove koje postavljaju njihovi izrabljivači. Kao što je uočeno u izveštaju organizacije Amnesty International, „žene koje protestuju izložene su pretnjama nasiljem i zlostavljanjem. Ovo zlostavljanje je planski osmišljeno da ulije strah u žene i izazove zavisnost od njihovih trafikera“ (Amnesty International 2004: 13).

Sofija, na primer, kaže da je, po dolasku u Italiju brodom, odvedena u neki stan gde joj je objašnjeno da će raditi kao ulična prostitutka. Ona se tome usprotivila. Odmah zatim, Sofija je odvedena u neku usamljenu kuću. Tamo je tri dana bila zaključana i žestoko tučena i šutirana. Muškarac koji ju je tukao dvaput ju je posekao, tako da je sama morala da ušiva sopstvene otvorene rane na nozi i ruci. Tučena je sve dok nije pristala da radi kao ulična prostitutka.

Kao što ističe Nazer, „tipično je da, kako bi sprečili bekstvo žena, trafikeri koriste strategije prinude, uključujući seksualno zlostavljanje, torturu, zatočenje i pretnje da će upotrebiti nasilje prema žrtvama ili njihovim porodicama kod kuće“ (Nazer, cit. prema: Albert i Santos 2004: 59). Žene slušaju tragične priče o drugim ženama što čini da pretnje zvuče veoma realno, te kontrola postaje efikasna. Primera radi, jedna od žrtava je izjavila: „Ko zna šta je moglo da mi se dogodi. Čula sam kasnije da je devojka sa kojom sam mesecima stanovala, pronađena negde mrtva“.

Često premeštanje žrtava takođe je tipičan način koji trafikeri koriste kako bi ih držali izolovanim od okruženja. Kao što su pokazala nedavna istraživanja o trgovini ženama u cilju seksualne eksploatacije, konstantno premeštanje žrtava onemogućava ih da izgrade nove identitete, bliske odnose sa klijentima, poverenje u društvene službe i vlasti i održava ih konstantno nesigurnim u nepredvidivom i nesigurnom okruženju (Chassagne i Gjeloshaj 2004: 33; Amnesty International 2004: 15). Slično, zamenik upravnika Prihvatišta za strance u Beogradu izneo nam je svoja zapažanja da trafikeri teže da ne drže devojke previše dugo na jednom mestu, kako bi ih sprečili da izgrade veze i bliske kontakte sa ljudima iz lokalnih sredina i da se, eventualno, osele sigurnijima.

Prostitucija sama po sebi uključuje brojne oblike nasilja i kontrole. Kontrola, zastrašivanje, ponižavanje i stalni osećaj da žena ne može da očekuje zaštitu ni od koga izuzev od svog makroa, uvek su prisutni. Isključenost žrtve iz odnosa sa ljudima izvan „podzemlja“, onemogućuje je da traži pomoć od ljudi spolja. Doista, neke od žrtava koje su prethodno bile uključene u domaću prostituciju

a da nisu bile trafikovane, iskusile su nasilje i kontrolu od strane svojih makroa i nisu imale drugog izbora osim da traže zaštitu od još većih zlostavljača koji su kasnije postali njihovi trafikeri.

Mila je, na primer, opisala da je njoj i njenoj drugarici makro toliko pretio i zastrašivao ih da su morale da zatraže od nekog da ih zaštiti. Drugarica je našla drugog „žestokog momka“ koji ih je zaštitio od bivšeg makroa i svog starog rivala. Ali, onda je za njih počela prava noćna mora: „zaštitnik“ je postao njihov novi makro, a bio je još brutalniji i nasilniji od prethodnog. Kontrolisao ih je tako što ih je prisiljavao na uzimanje alkohola i droga kao i fizičkim i psihološkim nasiljem. Morale su sve da rade za njega, uključujući i krijumčarenje droge preko bosansko-hrvatske granice, što je najčešće bio Milin posao, jer je bila najmlađa. „Ukoliko bih odbila da radim ono što mi naredi, počinjao bi da tuče moju drugaricu. Znao je da me to najviše boli i da ću učiniti sve da to zaustavim“, izjavila je Mila.

Rezultati našeg istraživanja upućuju da se kontrola sprovodi na različite načine, a da su fizičko i seksualno nasilje samo jedan njen aspekt. Kao i kod nasilja u porodici, trafikung uključuje mnoge kontrolne taktike koje značajno doprinose da fizičko i seksualno nasilje budu efikasni. Kontrolne taktike obično uključuju strah i ograničavanje slobode kretanja, ali takođe i ekonomsko i emocionalno zlostavljanje, zastrašivanje, pretnje, izolaciju i druge oblike kontrole. S tim u vezi, naši rezultati su saglasni sa nalazima Giobbbe i dr. (cit. prema: Farley i dr. 1998: 410), koji su opisali metode kontrole prinudom sprovedene od strane makroa i klijenata nad ženama u prostituciji, kao identične metodama koje su korišćene od strane porodičnih nasilnika u kontroli žena. U slučajevima trafikinga, kontrola takođe uključuje i druge forme psihičkog zlostavljanja, kao što su laži i obmane, emocionalna manipulacija i ucena – naročito pretnje da će se porodicama žena otkriti čime se one stvarno bave i ubeđivanje žena da im niko neće pružiti zaštitu (Amnesty International, 2004: 15). Povrh toga, žrtvi se često daje novo ime, kako bi se označilo „potpuno brisanje njenog ranijeg identiteta i njeno potčinjavanje novom poretku“ (Herman 1992: 93).

Ovo je, takođe, potvrđeno od Dušana Zlokasa, Nacionalnog koordinatora za borbu protiv trgovine ljudima u Srbiji, koji je rekao: „Žrtve su u stanju potpunog straha od svojih trafikera: one se plaše svojih gazda, nemaju slobodu kretanja, boje se svakoga, naročito policije, zato što im je rečeno da bi ih policija uhapsila čim bi ih pronašla“. On je pomenio i primer četiri devojke koje su šest meseci nakon što su trafikovane imale slobodu kretanja ali, uprkos tome, nisu se usudile da podnesu prijavu. Razlog tome bila je činjenica da su ih trafikeri ubedili da

su svi u okolini – od čoveka u prodavnici kafe do taksista – deo njihove mreže. Ovaj način sprovođenja kontrole naročito je efikasan onda kada žrtve veruju u postojanje bliskih veza između njihovih trafikera i policije.

Nataša je zaustavljena od strane crnogorske policije na prelazu između Crne Gore i Srbije i otkriveno je da ima falsifikovani pasoš. Bila je veoma uplašena, zato što su joj „svi“ rekli da će, ukoliko bude uhvaćena, „pasti“. Ona kaže: „Svi su mi rekli da, ukoliko me policija zaustavi, sve je gotovo. Uplašila sam se da će me uhapsiti. Nisam bila svesna toga da sam žrtva, mislila sam da će me poslati u zatvor“.

Žene u prostituciji koriste se od strane svojih makroa i za to da spreče druge da pobjegnu:

Sofija je opisala da za nju nije bilo šanse da pobjegne sve dok je živela zajedno sa drugim devojkama. Mogla je da pobjegne samo tokom dana; noću je to bilo nemoguće. Svaki put kada bi neka devojka pokušala da pobjegne, druge devojke su to odmah prijavljivale gazdi. On bi zatim alarmirao čitavu „mafiju“ i odbegla devojka bi veoma brzo bila pronađena i teško kažnjena. Sofija procenjuje da je najmanje 20 devojaka radilo za njenog gazdu. Shvatila je da, ukoliko želi da pobjegne, treba da se, u što je moguće većoj meri, odvoji od ostalih devojaka.

Kao i u slučajevima nasilja u porodici (Walker 1989: 42), ciklusi nasilnog i ljubaznog ponašanja nasilnika sreću se i u slučajevima trafikinga. Ipak, izgleda da je predvidljivost nasilja veća u slučajevima trafikinga nego u slučajevima porodičnog nasilja. U situacijama nasilja u porodici, „zlostavljana žena obično ne zna da li će se, iz minuta u minut, suočiti sa svojim „dobrim“ ili „zlim“ suprugom“ (Walker 1989: 47). U trafikingu, suprotno tome, kada jednom prestane da odbija da radi u prostituciji, kao i sve dok se ponaša na način koji zadovoljava „gazdu“, žrtva može da očekuje da će se sa njom postupati pažljivije kako bi izgledala dobro za svoje mušterije. Na drugoj strani, pak, svako kasnije odbijanje ili pokušaj bekstva povlači nasilje i okrutni tretman. Primer Sofije je ilustrativan u tom pogledu. Kao što je već opisano, Sofija je tučena sve dok nije pristala da radi kao ulična prostitutka. No, od trenutka kada je pristala da radi na ulici, njen makro je potpuno promenio svoje ponašanje prema njoj: prestao je da se ponaša nasilno i surovo i, umesto toga, postao „ljubazan“.

Dakle, preživljavanje osobe u prostituciji u velikoj meri zavisi od njene sposobnosti da predvidi ponašanje makroa, što je nagoni da razvije budnu pažnju

u odnosu na njegove potrebe i što može čak da rezultira poistovećivanjem sa njegovim pogledima na svet. Taj rizik posebno pogađa žene koje su trafikovane od strane svojih muževa ili muškaraca koji su tvrdili da su im „ljubavni partneri“, i u kojima se prostitucija i trgovina ženama pojavljuju kao oblici nasilja u porodici. U ovakvim slučajevima, „smeša velikodušnosti i nasilja može se koristiti sa ciljem pojačavanja ženine zavisnosti od trafikera“ (Amnesty International 2004: 15), uz istovremeno snižavanje kako predvidljivosti ponašanja zlostavljača, tako i ženine kontrole nad onim što se događa.

Takođe, rezultati nekih istraživanja upućuju i na postojanje Štokholmskog sindroma – psihološke strategije preživljavanja u zarobljeništvu, koji se može koristiti u objašnjavanju traumatskog vezivanja žena u prostituciji za svoje makroe/vlasnike. Kao što su приметili Farley i dr., „kada jedna osoba ima moć nad životom i smrću drugoga, sitne pažnje se primaju uz neizmernu zahvalnost. Sa ciljem svakodnevnog preživljavanja, one su prinuđene da poriču težinu povrede koju su makroi i klijenti spremni da im nanesu“ (Farley i dr. 1998: 409).

Uticaj viktimizacije na žrtve i njihove potrebe

Trauma, potiskivanje i usamljenost – ovo poslednje obično u vezi sa nemogućnošću da se iskustva podele sa drugima – karakterišu živote mnogih žrtava trafikinga po povratku u mesto svog porekla (Kelly 2002: 40– 41). Herman opisuje traumatične događaje kao neobične – „ne zbog toga što se događaju retko, već zato što prevazilaze uobičajene ljudske sposobnosti adaptacije na život“ (Herman 1992: 33). Za razliku od uobičajenih neprilika, traumatična iskustva generalno podrazumevaju ugrožavanje života i fizičkog integriteta ili bliski susret osobe sa nasiljem ili smrću. Ona suočavaju ljude sa ekstremnom bespomoćnošću i terorom, i izazivaju reakcije uobičajene za katastrofe. Prema Opštem udžbeniku psihijatrije, zajednički imenitelj psihološke traume jeste osećanje „intenzivnog straha, bespomoćnosti, gubitka kontrole i pretećeg uništenja“ (Herman 1992: 33).

Kao i druge žrtve ekstremnog nasilja, žrtve trafikinga pate od teških posledica različitih oblika viktimizacije i kontrole koje su pretrpele. Istraživanje i razumevanje kompleksnosti posledica trafikinga na žene, od suštinske je važnosti za procenu potreba žrtava i za kreiranje uspešnih programa podrške i rehabilitacije.

Rezultati našeg istraživanja su u skladu sa rezultatima drugih, inače malobrojnih, istraživanja o uticaju trafikinga na žrtve. Oni upućuju na to da

žrtve trafikinga pate kako od fizičkih, tako i od psihičkih posledica, kao i na to da trafficking proizvodi ozbiljne negativne efekte na odnose žrtava sa članovima porodice i drugim ljudima. Slično, rezultati nedavno sprovedenog istraživanja seks-trafikinga u Indoneziji, Filipinima, Tajlandu, Venecueli i SAD, ukazali su na postojanje ekstremno visokih stopa nasilja i kontrole žrtava u obliku nanošenja fizičkih povreda (80%), seksualnog nasilja (60%) i emocionalnog zlostavljanja (80%). Rezultati istog istraživanja govore i to da su kod žrtava „depresija, anksioznost i simptomi traume bili uobičajeni u svih pet zemalja, sa stopama depresije i psihopatologije i do 84% u nekima od zemalja u uzorku“ (Albert i Santos 2004: 60). Slični su i nalazi nedavnog istraživanja koje je sprovedla organizacija Amnesty International na Kosovu (Amnesty International 2004: 16). Najzad, naši rezultati su ukazali na jasnu vezu između ranijih i kasnijih viktimizacija, uključujući čitav niz tragičnih događaja u životima žrtava (kao što su rat, smrt bliskog srodnika itd.), a koji imaju za rezultat kontinuitet viktimizacije i akumulaciju traume.

Najčešće fizičke posledice jesu različite povrede tela i zdravstveni problemi, uključujući i zarazu seksualno prenosivim bolestima, pored ostalog i HIV-om. Žrtve koje su zatrudnile u vreme dok su bile trafikovane, nalazile su se u naročito teškoj situaciji. Psihološkinja iz Moldavije rekla nam je da je posebno zabrinuta zbog okolnosti vezanih za decu. Iznela nam je primer jedne žrtve trafikinga koja je rodila blizance, čija majka je izvršila samoubistvo, a otac joj je alkoholičar-nasilnik. Žrtva nije mogla da se vrati da živi sa ocem jer je strahovala za bezbednost svojih sinova.

Rezultati našeg istraživanja, ipak, sugerišu da su psihičke posledice daleko brojnije, kompleksnije i često dugotrajnije nego fizičke. U skladu sa nalazima drugih studija (Amnesty International 2004: 16), kao i zapažanjima terapeuta koji rade sa trafikovanim ženama (Albert i Santos 2004: 67, 69), utvrdile smo da žrtve trafikinga pate od velikog broja traumatskih simptoma, kao što su poremećaji sna, intruzivni i repetitivni simptomi, ljutnja i iritabilnost, disocijacija, povišena strepnja zbog stalnog očekivanja napada, dvojnost identiteta, intenzivno osećanje straha i nesigurnosti, samookrivljavanje i ekstremno nisko samopoštovanje i poverenje u druge ljude. Mnogi od ovih simptoma ispunjavaju kriterijume za posttraumatski stresni poremećaj (PTSD), koji je izuzetno važno uzeti u obzir kada je u pitanju rehabilitacija, budući da to znači da „najveći broj žena koje pristižu u skloništa može patiti od uznemirenosti visokog stepena i simptoma traume“ (Albert i Santos 2004: 67).

Herman je opisala dugotrajne promene u emocionalnoj regulaciji kod osoba koje su preživele traumau; promene u svesnosti, samopercepciji, percepciji učinilaca

i u odnosima sa drugim ljudima, kao i promene u sistemima značenja. Ona je sugerisala da su ovi simptomi rezultat istorije trpljenja totalitarne kontrole tokom dužeg vremenskog perioda, i napomenula da organizovana seksualna eksploatacija može biti jedan od uzroka kompleksnog PTSD-a (Herman 1992: 74). Pri tome, kao što ističu Herman i drugi autori/autorke,¹ prostitucija je sama po sebi izvor teške viktimizacije i proizvodi dugotrajne posledice, a među najvažnijima jesu mržnja prema sebi i gubitak samopoštovanja.

Psiholozi koji rade sa trafikovanim ženama podržavaju ovo stanovište. Jedna psihološkinja iz Moldavije, na primer, rekla nam je da je stekla utisak da su joj neke žrtve svoje priče uvek govorile kao da to čine po prvi put, da bi nakon toga nastavile da ih ponavljaju. Slično, jedan sudski veštak pročitao je izveštaj koji se odnosio na psihološki status jedne žrtve trafikinga iz Srbije, sastavljen od strane jedne psihijatke i psihologa, a u kome je rečeno da „ispitanica ima ograničene intelektualne sposobnosti“, da je „pasivno zavisna“ i „emocionalno nestabilna ličnost“, koja je u kritično vreme bila „dezorganizovana“ akutnim stresnim događajem, ali je naknadno uspela da se organizuje i počela je da preduzima konstruktivne korake u cilju sopstvene zaštite. U izveštaju je istaknuto da je neko vreme nakon kritičnog događaja, žrtva imala noćne more sa scenama zastrašivanja, nasilnog odvođenja i sopstvenog rasporenog tela (sudski predmet).

Nekoliko žrtava koje smo intervjuisale izjavile su da su patile od noćnih mora i ponovnog proživljavanja kritičnih situacija.

Anita je imala česte noćne more. U vreme intervjuisanja, ona je još uvek patila od poremećaja sna, a s vremena na vreme je imala „napade“ (kada bi „vrištala i gubila tlo pod nogama“). Anita nam je rekla da se boji odlaska na spavanje. Jednom je sanjala da je „on“ siluje pred njenim bratom koga je prisilio da to posmatra. Takođe, Anita je izjavila da je osećala potrebu da razgovara sa nekim. Razgovor o sopstvenom iskustvu činio je da se oseća rasterećenijom u početku, ali bi joj se ubrzo nakon razgovora sve ponovo vratilo, ponovo bi prolazila kroz sve, i patila.

Druge žrtve su pokazale znake emocionalne utrnulosti (zaleđenost) i disocijacije.

Tokom intervjuja, Bilja je izgledala odsutno, usporeno i s vremena na vreme se potpuno isključivala. Na samom početku, rekla je da se oseća prilično nervozno,

¹ Farley i dr. (1998: 407); McKeganey i Barnard (1996), Hunter (1994) i Baldwin (1992), cit. prema: Farley i dr. (1998: 405).

da mnogo puši i da ima snažnu potrebu za cigaretama. Istraživačica koja je vodila intervju započela je razgovor sa njom objašnjavajući joj strukturu intervjua i obavestavajući je da ne mora odgovoriti na pitanja ukoliko oseti nelagodnost. Ona to nije prokomentarisala, ali je rekla da može da govori samo kad joj se postavi konkretno pitanje. Takođe, pokazala je teškoće u razumevanju dužih i komplikovanijih rečenica. U nekim momentima, izgledala je potpuno mentalno odsutna. Za sebe je rekla da često zaboravlja stvari, da nema interesovanja ni za šta.

Savetodavke u skloništu, psihološkinje i psihijatri sa kojima smo razgovarale, imali su slična iskustva u svom radu sa žrtvama.

Savetodavka 23-godišnje Ukrajinke, koja je u sklonište u Srbiji dovedena od strane policije i u njemu ostala mesec dana, rekla nam je da devojka nije želela da govori o onome što joj se dogodilo. Jedino je želela da govori o vremenu koje je provela u Poljskoj. Ta devojka je provela neko vreme u Poljskoj, 6 meseci na Kosovu i nedelju dana u Srbiji, ali nije želela da priča o onome što joj se desilo na Kosovu i u Srbiji. Savetodavka nije insistirala na razgovoru. Devojka je putovala u Poljsku, gde je bila trafikovana, namamljena lažnim obećanjem. Dok je bila u skloništu, mnogo je vremena provela u spavanju (spavala je tokom dana i bila budna noću) i izbegavala je kontakte sa osobljem skloništa. Nije želela da govori o iskustvu u vezi sa trafikinguom, ali je učestvovala u razgovorima na druge teme.

Po rečima beogradskog psihijatra kojeg smo intervjuisale, uobičajeni odbrambeni mehanizam tokom viktimizacije je disocijacija – upravo zato mnoge žrtve imaju „rupe“ u sećanju na događaj. Disocijacija pomaže ženama da „prežive“ viktimizaciju (da „ublaže“ bol koji ona izaziva), ali kasnije, tokom procesa rehabilitacije, ona može da postane ozbiljan problem koji mora da se prevazilazi uz pomoć psihoterapije. Slično, psihološkinja iz rehabilitacijskog skloništa u Beogradu, skrenula je pažnju na to da, kada žrtve govore o trafikingu, „one o tome govore kao da je to bio njihov posao, bez emocija, straha i potištenosti. Ovo iskustvo je izolovano od emocija, ali to takođe može biti i odbrambeni mehanizam: da bi preživele, one moraju da odvoje svoje iskustvo od emocija.“ Kao što ističe Herman (1992: 87), „kroz postupak disocijacije, voljnim potiskivanjem misli, minimiziranjem i ponekad, potpunom negacijom, one nauče da izmene nepodnošljivu realnost.“ Međutim, nisu sve žrtve kadre da promene realnost kroz disocijaciju ili se ne mogu na nju osloniti sve vreme, što čini da izgrade paralelni, odnosno dvostruki (loš i dobar) identitet (Herman 1992: 103-105).

Nisko samopoštovanje i intenzivno osećanje krivice formira kontradiktorna osećanja kod žrtve o svom sopstvenom identitetu. S jedne strane, one žele da sakriju svoj pravi (loš, odnosno, uprljan, stigmatizovan) identitet i započnu potpuno novi život; s druge strane, one imaju snažnu potrebu da odbace masku i budu ono što (veruju da) jesu.

Neke primere dvostrukog identiteta pronašle smo i među našim ispitanicama.

U Anitinom odsustvu, njena majka nam je pročitala jednu pesmu koju je njena ćerka sastavila. Pesa je govorila o tome kako Anita „nosi uvek sa sobom svoju četkicu kojom boji sebe, da je drugi ne bi videli onakvu kakva je u stvari“ i kako bi želela da može, ali se plaši, da „poskida te slojeve boje sa sebe“.

Psihološkinja iz Moldavije nam je pokazala crtež koji je nacrtala jedna od njenih klijentkinja. To je bio prikaz izmišljene životinje sa dva lica: mačke na jednoj strani i psa na drugoj. Rekla nam je da je to bio psihološki test koji je pokazao dobru i agresivnu stranu devojke koja je napravila crtež. Devojka nije mogla da se odluči ko je ona, nasmevano lice je jedno od njenih lica, a drugo je agresivno/besno. Kada je psihološkinja iznela devojci svoju analizu crteža, devojka je okrenula papir i pokazala svoje crteže raznih životinja: zmije, raka, ribe, psa i pacova i rekla: „Tako se ja stvarno osećam“.

Neke žrtve, kao i druge osobe koje smo intervjuisale, pominjale su, takođe, i pokušaje suicida žrtava, agresivnost prema drugima, manipulacije, dvostruke identitete, želju da se prebace u potpuno novi život, česte promene raspoloženja, samookrivljavanje i nisko samopoštovanje, nepoverenje i intenzivno osećanje straha, bespomoćnosti i nesigurnosti/nedostatka kontrole i negativne misli.

Anitina majka nam je rekla da ju je ponašanje ćerke veoma plašilo. Anita je pokušala suicid popivši dve kutije tableta iste večeri kada se vratila kući. Isto je to učinila i tokom boravka u zemlji destinacije. Kada ju je majka upitala zašto je popila tablete, ona je odgovorila: „Sada, kada sam došla kući i poljubila tebe i brata, mogu konačno da se ubijem, jer mi više nije do života“.

Prema psihološkinji iz IOM-ovog rehabilitacionog centra u Moldaviji, agresivnost uperena prema sebi i ljudima u okruženju je nešto što je uobičajeno. Ona je uz to rekla da je videla mnogo slučajeva shizofrenije. U vreme kada smo je intervjuisale imala je jedan slučaj paranoidne shizofrenije. U nekom momentu, žrtva može da bude „kao životinja“ i da ugrožava druge ljude. Ona, kao i save-

todavka iz beogradskog skloništa za trafikovane žene, naglasile su tendenciju žrtava da manipulišu drugima, što je povezano sa činjenicom da su one same bile manipulisane od strane mnogih ljudi. Tokom trafficking-situacije, žrtve moraju da lažu, simuliraju osećanja i koriste lažni identitet. Tako, kao što je istaknuto od strane psihološkinje iz Moldavije, sve osobe iz okruženja žrtava traffickinga kasnije pate.

Kao i žrtve drugih oblika rodnog nasilja, žrtve traffickinga pate usled intenzivnog samookrivljavanja i izuzetno niskog samopoštovanja.

Tatjana je krivila sebe za ono što joj se dogodilo i pomenula kako lako oni (Moldavci) poveruju u ponude za posao u inostranstvu. Savetodavka iz beogradskog skloništa opisala je slučaj devojke koju je majka prodala za eksploataciju u prostituciji kada joj je bilo samo 13-14 godina, kako bi mogla da kupi drogu. Uprkos tome, ona se uvek vraća svojoj majci. Za vreme dok je devojka bila smeštena u IOM-ovom skloništu, majka je nestala. Devojka se osećala krivom, smatrajući da se to dogodilo zbog nje.

Kao što je napomenuo jedan psihijatar iz Beograda, žrtva može biti svesna ili nesvesna eksploatacije i njen osnovni problem tokom akutne traume jeste da razume i prihvati ono što joj se dešava: „Zašto se to događa?“ i „Zašto baš meni?“ Prema mišljenju ovog psihijatra, zlostavljanje kome su izložene, žrtve internalizuju kroz intenzivno osećanje krivice:

Žrtve torture u koncentracionim logorima sebe doživljavaju kao „apsolutno nevine“ žrtve koje su viktimizirane samo zbog svoje etničke (ili neke druge) pripadnosti. Žrtve seksualne eksploatacije, međutim, osećaju „krivicu“ zato što misle da su je same skrivile. Ovaj osećaj krivice vodi veoma niskom samopoštovanju generalno, odnoseći se na sve aspekte života („Ničega nisam vredna“, „Nisam ni za šta“).

Nisko samopoštovanje i samookrivljavanje su povezani kako sa gubitkom kontrole nad sopstvenim životom, tako i sa nedostatkom poverenja u druge ljude. Beogradska psihološkinja nam je rekla da joj je iz sopstvenog iskustva u radu sa žrtvama traffickinga poznato da se žrtve osećaju bespomoćnim: „One obično nemaju samopouzdanja i stalno sebi govore da, šta god da urade, uradiće to pogrešno. Mogu da prepoznam manipulaciju ukoliko se pojavi, ali, obično, ova osećanja su prava“.

Način na koji ciklus nasilja čini da žrtve traffickinga osećaju bespomoćnost i gubitak kontrole, kao i da samim tim očekuju samo negativne ishode iz svake

akcije koju preduzmu, najbolje je ilustrovala Bilja, kada je zamoljena da opiše kako je provela svoj prvi dan u skloništu:

Sećam se tog dana veoma dobro. Moja advokatkinja mi je obećala da će sve dogovoriti oko mog prelaska u sklonište. Ali, prošlo je nekoliko dana pre nego što se to stvarno dogodilo. Čekala sam je da dođe po mene i odvede me tamo. Ipak, čak i tog dana, kada je sve već bilo uređeno, ona nije mogla da dođe po mene i ja sam morala da uzmem taksi. Čekala sam taksi oko sat vremena, jer je vreme bilo veoma loše tog dana. Mislila sam: opet je počelo da se dešava nešto loše, samo, ovog puta, nešto nejasno, čudno se dešava. .. Osećala sam se izgubljenom i bila sam jako nervozna dok sam čekala taksi. Mislila sam da su oni smislili još jednu zamku za mene, ali, sve se završilo dobro i sreća sam se sa ljudima iz IOM-a na dogovorenom mestu.

Budući da je poverenje žrtava obično mnogo puta teško zloupotrebljeno pre, za vreme, ponekad i nakon trafikinga, njihovo osećanje nedostatka kontrole nad sopstvenim životom i nepoverenje prema drugima predstavljaju razumljive reakcije na ono kroz šta su prošle. Nedostatak poverenja u druge, u vezi je, isto tako, i sa strahom od reviktimizacije od strane trafikera. To nije iznenađujuće kada se ima na umu da su ove žene naviknute na oskudnu kontrolu nad svojim telima tokom perioda trafikinga, što je uključivalo odsustvo izbora klijenata i onoga što su klijenti sa njima činili, zabranu spavanja, primoravanja da budu budne cele noći, nemogućnosti izbora u pogledu ishrane itd. (Albert i Santos 2004: 63).

Uprkos činjenici da veoma rado razgovara sa ljudima, Mila nikada nikome ne otvara svoje srce. Posle svega što je iskusila, naročito nakon što je obmanuta od strane muškarca koga je volela i smatrala svojim mladićem, ona kaže da „ne bi mogla nikome da veruje sto odsto“, i da ne očekuje mnogo od ljudi, „kako se ne bi ponovo razočarala“. Mila često i eksplicitno naglašava svoj nedostatak poverenja u ljude i snižena očekivanja od drugih. Kaže da nikada više neće dozvoliti da je drugi prevare i povrede tako teško, i zato nikada više nikome neće pokloniti u potpunosti svoje poverenje.

Žrtve nisu jedine koje sebe krive i imaju problem sa poverenjem u druge: bliski srodnici žrtava, takođe, gube poverenje u druge ljude i osećaju krivicu, naročito roditelji i/ili drugi koji imaju obavezu da se staraju o žrtvi i da je zaštite.

Anitina majka je nekoliko puta ponovila da „više nikome ne veruje“ i da se „nikad ne zna ko za koga radi“. Rekla je da je mnogo poverljivih informacija

koje je podelila sa drugim ljudima, dospelo do porodica učinilaca na neobjašnjiv način. Čini se da je Anitina majka brinula zbog mogućnosti osvete učinilaca, te stoga nije imala poverenja ni u koga.

Žrtve trafikinga imaju, takođe, intenzivna osećanja nesigurnosti i straha – kako od mogućnosti sopstvene reviktimizacije, tako i zbog rizika stradanja njihovih bližnjih – koja mogu da traju dugo vremena nakon spasavanja. Ova osećanja nisu bez osnova, budući da žrtve, iako u skloništu i pod zaštitom, s vremena na vreme imaju potrebu da odu kući, što nosi suočavanje sa rizicima. Kao što je psihološkinja iz beogradskog skloništa primetila: „One obično žude da odu kući, ali, nekoliko dana pred polazak, njihovo raspoloženje počinje da se menja. Počinju da strepe od odlaska kući, primećuju da nemaju dovoljno novca, brinu šta bi moglo da im se desi, itd.“

Anka nam je rekla da ne mari za to šta ljudi u njenom rodnom mestu misle, ali strahuje od odlaska kući zbog prijatelja trafikera. Najviše od svega brine je da bi nešto moglo da se dogodi njenoj sestri, koju je već dva puta na ulici zaustavljao neki mladić raspitujući se za Anku. Ona misli da bi to mogao da bude prijatelj trafikera. On ima mnogo prijatelja iz Italije i ona ih se plašila.

Na samom početku intervju sa Biljom, istraživačica je pokušala da joj pomogne da se oseti sigurnom i opuštenom, rekavši joj da se oseća slobodno i udobno, kao kod kuće. Ona je odmah reagovala rečima: „Ne, ne kao kod kuće, kod kuće se ne osećam sigurnom“. Iz odgovora na druga pitanja, istraživačica je zaključila da je ovo bilo u vezi sa strahom od trafikera koji su je tamo mogli naći.

Svest o uticaju trafikinga i s njim povezanih traumatskih događaja na žene, treba da bude uključena u svaki ozbiljan program rehabilitacije za žrtve trafikinga. Kao što su naglasili predstavnici jedne NVO sa Kosova, ženama je veoma teško da povrate osećaj samopoštovanja nakon iskustva trafikinga, budući da su bile izložene izuzetno ponižavajućem i degradirajućem postupanju (Amnesty International 2004: 16). Zato je suštinski važno da lokalne službe za podršku žrtvama i službe socijalne zaštite počnu da pomažu ženama da uspostave kontrolu nad svojim telom i, uopšte, svojim životima, kao i da osiguraju da one budu na bezbednom mestu gde mogu govoriti o svojim iskustvima (Albert i Santos 2004: 73).

Preživeti zaštitnike?

Retraumatizacija nasuprot zaštiti i osnaživanju

Kao što je ranije navedeno, različiti oblici nasilja i kontrole kojima su žrtve trgovine ženama izložene mogu biti intenzivirane u slučajevima u kojima predstavnici policije ili drugih državnih organa imaju direktnog ili indirektnog udela u trafikingu. Žrtve seks-trafikinga često su ostavljene bez odgovarajuće zaštite, a nekada su čak i viktimizirane od strane onih koji bi, u stvari, trebalo da ih zaštite (policija, na primer). Povrh toga, čak i nakon bekstva od trafikera i dolaska na sigurno mesto, žrtve i dalje mogu biti izložene neodgovarajućem tretmanu i/ili sekundarnoj viktimizaciji od strane predstavnika krivičnog sistema i drugih institucija i organizacija.² Problem sekundarne viktimizacije ne pogađa samo žrtve seks-trafikinga, ali, zbog visokog intenziteta traume iz primarne viktimizacije i rizika reviktimizacije, ove žrtve bi trebalo da budu tretirane sa mnogo više osetljivosti nego ostale žrtve kriminaliteta. Način na koji se prema njima postupa od strane policije, kao i tokom suđenja, ukoliko do njega dođe, može imati i ključni – bilo pozitivni ili negativni – uticaj na njihov sveukupni oporavak. To je naročito važno u smislu (pozitivnog ili negativnog) uticaja na osećaj sigurnosti žrtava i njihove sposobnosti da povrate samopoštovanje, kontrolu i poverenje u druge ljude.

Istraživanjem sprovedenim od strane Viktimološkog društva Srbije 2003. godine, identifikovana je promena u načinu tretiranja žrtava od strane krivičnog sistema u Srbiji, do koje je došlo poslednjih godina. Ona je u vezi kako sa promenama u odnosu policije prema ženama žrtvama trgovine ljudima, tako i sa promenama u implementaciji nove legistative u vezi sa trgovinom ljudima i organizovanim kriminalom. Nasuprot prethodnoj praksi, proaktivni pristup policije³ nedavno je postao preovlađujući. Takođe, učinjeni su važni koraci u pravcu usaglašavanja postupanja prema žrtvama trafikinga sa standardima

² U ovom poglavlju, fokusiraćemo se na tretman žrtava od strane predstavnika policije i pravosuđa. O načinu na koji prema njima postupaju oni koji su zaduženi za podršku i rehabilitaciju, biće reči nešto kasnije.

³ Proaktivni pristup označava inicijativu policije koja uključuje operativni rad na prikupljanju informacija i reagovanje, na osnovu prikupljenih podataka, kontrolom noćnih klubova i barova za koje se sumnja da se u njima vrši krivično delo trgovine ljudima, hapšenjem učinilaca, zadržavanjem i/ili spasavanjem žrtava, zatvaranjem noćnih klubova i barova, intenziviranjem granične kontrole uz usmeravanje naročite pažnje na decu, nezavisno od toga da li putuju sama ili sa odraslima. Takođe, proaktivni pristup podrazumeva i druge oblike aktivnih policijskih operacija u otkrivanju krivičnih dela i učinilaca, kao što su: korišćenje obaveštajnih službi, pozivanje agencija za poslovnu pratnju u ulozima „klijenata“ kako bi se zakazale posete radi izbora devojk, prisluškivanje telefona itd.

zaštite njihovih ljudskih prava. To znači da se žrtve češće tretiraju kao žrtve nego kao prekršioци propisa iz *Zakona o javnom redu i miru* (prostitucija), *Zakona o kretanju i boravku stranaca* (ilegalni boravak) i *Zakona o radu* (rad na crno) (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 167).

Na drugoj strani, ipak, još uvek postoje brojni nedostaci i praznine kada je u pitanju zaštita žrtava i to, kako u samim zakonskim rešenjima, tako i u implementaciji zakonskih propisa. Rezultati ranijih istraživanja u Srbiji ukazali su na to da problemi povezanosti između trafikera i policije, službenika carine i zaposlenih u drugim državnim organima, kao i politički pritisak da se trafikeri oslobode, predstavljaju najznačajniju prepreku kako za otkrivanje trgovine ljudima, tako i za spasavanje i zaštitu žrtava. Uprkos ličnom pregnuću specijalnih policijskih jedinica – koje su generalno veoma entuzijastične u težnji da se edukuju i razviju veštine za bolji tretman žrtava – rezultati su obično tek simbolični, uglavnom zbog opstrukcija iz drugih delova policije, kao i tužilaca, advokata odbrane i sudija (Nikolić-Ristanović i dr. 2004: 170, 172).

Slično, rezultati našeg istraživanja pokazuju dve strane odnosa predstavnika krivičnog pravnog sistema prema problemu trgovine ljudima: na jednoj strani su opstrukcije, loša infrastruktura i materijalni uslovi, nedostaci u zakonskim rešenjima, predrasude, oskudna znanja i povezanost sa kriminalcima, dok, pak, na drugoj strani, postoje entuzijazam, svest, empatija, naponi i dobra obučenost. Analiza primera loše i dobre prakse ukazuje na odsustvo adekvatne zaštite i sekundarnu viktimizaciju žrtava s jedne strane, nasuprot zaštiti žrtava i njihovom osnaživanju, s druge strane. Izvesno je da ovako različita postupanja imaju i različit uticaj na sposobnosti žrtava za prevladavanje problema i njihov oporavak. Pored toga, ista analiza upućuje kako na teškoće i dileme, tako i na hrabrost i visok nivo lične posvećenosti nekih od aktera.

Iskustva žrtava sa policijom

Naše istraživanje nudi brojne primere i dobrog i lošeg postupanja policije, iz iskustva žrtava, i to kako strankinja, tako i domaćih državljanki. Loša praksa uključuje ili direktnu uključenost policije u trafikovanje, ili neodgovarajući način ispitivanja žrtve uz, na primer, stereotipiziranje, ponižavanje i stigmatizaciju, kao i druge oblike lošeg postupanja. Na drugoj strani, dobra praksa uključuje uspostavljanje odnosa naklonosti, podržavajući stav, pružanje vremena žrtvi da se opusti, postavljanje pitanja na odgovarajući način i na odgovarajućem mestu, ispitivanje žrtava od strane ženskih službenika policije, davanje obaveštenja i nuđenje pomoći itd.

Povezanost između policije i trafikera snažno ugrožava osećanje sigurnosti i poverenje žena, naročito u situacijama u kojima informacije koje su pružile policiji ne ostanu sačuvane kao poverljive. Štaviše, neke od žrtava su bile izložene opasnosti, nakon što su takve informacije prosleđene trafikerima.

Policajci iz lokalne stanice policije bili su redovne mušterije u gradu u kome je Draga bila prinuđena na prostituciju. Radila je i u baru i na ulici. Policijske racije u baru sprovodili su isti oni policajci koji su bili njene mušterije i koji su tukli devojke. Draga kaže da su i nju mnogo mučili. Potvrdila je, takođe, da je policija znala da je ona u baru bila pod prisilom. Nesumnjivo, policajci su bili podmićeni time što im je bilo omogućeno da dobijaju besplatne seksualne usluge u zamenu za dozvolu vlasniku bara da nastavi sa svojim ilegalnim biznisom.

Sofija je rekla da je, ubrzo nakon što je izašla iz bolnice, shvatila da su informacije, koje je dala policiji nekoliko meseci ranije, procurile. Počela je da prima pretnje telefonom, kao i „ponude“ da za novac povuče izjavu koju je dala policiji. Bila je uplašena, ali je ipak odlučila da obavesti policiju. Dva učinioća su, zatim, uhapšena. Nakon tih događaja, Sofija je dobila 24-časovnu policijsku zaštitu.

Policajci su obično prve osobe sa kojima žrtve dolaze u kontakt nakon što se izbave od trafikera. Imajući na umu da trafikeri često zastrašuju žrtve pričama o policiji, veoma je važno da se u tom prvom kontaktu žena oseti zaštićenom i da stekne poverenje. Stoga, pristup policije može biti od ključnog uticaja na poverenje žrtve u državni sistem u celini. Ukoliko je pozitivan, on može da predstavlja dobru osnovu za žrtvin oporavak, snižavajući stepen njenog samookrivljavanja i jačajući njeno osećanje sigurnosti, poverenja i samopoštovanja. Negativni prvi kontakt, međutim, može da doprinese daljem produbljivanju svih posledica primarne viktimizacije što, u krajnjoj instanci, oporavak žrtve čini daleko sporijim i složenijim. Uz to, prvi kontakt može presudno uticati i na spremnost žrtve da kaže istinu o tome šta joj se dogodilo, kao i na njenu odluku da svedoči pred sudom.

Neke od žrtava su govorile o svojim lošim iskustvima tokom ispitivanja od strane policije, naročito u situacijama u kojima su ispitivanja vršena od strane muškaraca.

Ubrzo nakon što je Tanja sletela na beogradski aerodrom, jedan stariji policajac ju je odveo u posebnu prostoriju i rekao joj: „Sram te bilo... Gde si to htela da odeš? Znam ja vrlo dobro šta sve vi hoćete da radite!“ Nazvao

ju je prostitutkom. Tanja ga je upitala gde joj je majka i da li su obavestili majku o vremenu njenog dolaska. Odgovorio je: „Zaboravi sada majku, ti prvo ideš u policiju“. Baš u tom trenutku, Tanja je ugledala dvojicu policajaca sa automatskim puškama i pomislila je da su oni došli po nju: „Sledila sam se od straha i počela da se tresem kao prut“. Policajac ju je odveo u jednu kancelariju. Tamo je bio drugi policajac „koji je bio veoma fin“. Kratko je popričao sa njom, a zatim je ponovo pozvao prvog policajca i rekao mu da je odvede „dole“. Prvi policajac ju je zgrabio za nadlakticu i počeo ponovo da gundā. Rekao je i njenoj majci da je ona „kurva“.

Visoko rangirani policijski službenik iz Beograda sa kojim smo razgovarale, obavestio nas je da je policajac koji je postupao loše prema Tanji kasnije kažnjen; takođe nam je rečeno da je mobilni tim zahtevao da se odrede tri policajca koji bi, ubuduće, dočekivali žrtve. Naime, mobilni tim je procenio da je tri policajca dovoljno da se devojke osećaju bezbedno, a da se pritom ne uplaše.

Prvi razgovor sa policijom u Beogradu bio je veoma neprijatno iskustvo i za Anitu. Iako je pomenula da je istog dana razgovarala sa mnogim policajcima, među kojima su bile i žene, Anita je ispitivana od strane inspektora muškog pola. Razgovor o silovanju bio joj je naročito neprijatan, budući da joj je bilo veoma teško da se toga priseća. Ipak, ispričala je sve.

Umesto da me pitaju da li mi se nešto dogodilo, da li sam dobro, oni su me pitali da li sam uzimala drogu, zato što su opazili moje podočnjake i rite koje sam imala na sebi (a koje sam dobila u domu u Italiji). Smatram da me nisu tretirali sa poštovanjem. Podočnjake sam imala zato što danima nisam spavala. Ipak, odgovorila sam na sva pitanja, ali drsko.

Intervjuisane žrtve su nam takođe govorile i o svojim lošim iskustvima sa policijom u Crnoj Gori.

Nataša je opisala svoje iskustvo sa crnogorskom policijom kao veoma stresno. Dva dana, Nataša je bila pod stalnim pritiskom – pitanja, intervjui itd. Držana je u ćeliji u kojoj je morala da spava na podu. Intervjuisana je od strane službenika policije muškog pola, koji su bili agresivni i grubi prema njoj. Ispitivanja su trajala satima i satima i, čak i pošto im je rekla sve što je znala, oni su nastavili da traže još informacija. Nisu joj verovali da je rekla sve što zna i pretili su joj govoreći da će je poslati u zatvor zbog lažnog pasoša.

Iskustvo hapšenja zbog prostitucije u stranoj zemlji može biti izuzetno traumatično za trafikovane žene. Bilja je opisala koliko je bila prestrašena kada je

uhapšena u Italiji, i to kako zbog očekivane reakcije svog makroa tako i usled načina na koji se policija ophodila prema njoj:

Policija me je uhapsila dok sam stajala i čekala klijente na ulici. Oni su registrovali svaku novu devojk. Uzeli su mi otiske prstiju, fotografisali me i pustili me da idem. Prvi put su to bili karabinjeri. Drugi put, to je bila policija, a oni su bili mnogo gori. Pokušavali su da uhaps našeg gazdu koristeći nas. No, nismo se usudile da bilo šta kažemo. Nisu bili baš toliko loši, izuzev inspektora. To je uglavnom bilo psihički teško: pokazali su nam fotografije na kojima smo bile sa svojim gazdom, ali, s obzirom na to da sam bila prestravljena, nisam smela da priznam da sam ja bila na toj slici. A, bez mog priznanja, nisu mogli da ga gone.

Bilja je provela u zatvoru 16 dana, u veoma lošim uslovima. Kaže da su zidovi tamo bili visoki i da je sve izgledalo kao veliki kavez. Tu je bilo mesto gde su policijska kombi-vozila mogla ući u dvorište i gde su stražarili policajci sa mašinkama. Mašinke su bile uperene prema njima, kako bi se zaplašio svako ko bi pomislio na bekstvo.

Neke žrtve su, pak, pomenule da su sa policijom imale i loša, ali i dobra iskustva.

Mila nam je rekla da joj se nije dopalo to što je policija insistirala na „odgovorima“ koje ona nije znala ili nije mogla da pruži. Nije joj se, takođe, dopao njihov „grub pristup“, koji je naročito bio karakterističan za policajce muškog pola. Kaže da bi se osećala mnogo bolje da su svi ljudi sa kojima je morala da razgovara, a naročito policija, razumeli njenu potrebu da bude pošteđena ispitivanja odmah nakon oslobađanja. Ono što je bilo naročito loše u prvom kontaktu sa policijom, jeste insistiranje na dobijanju odgovora od nje: „Stvarno se iznerviram kada mi neko sto puta postavi isto pitanje na koje ne želim da odgovorim. Ne volim bilo kakav pritisak.“ Predstavnic jedne NVO i policajka iz odeljenja za strance ostavile su, međutim, sasvim drugačiji utisak. One su bile „mnogo ljubaznije, blaže i učtivije“, što je učinilo da Mila oseti olakšanje. Stoga ne čudi što Mila smatra da bi kontakte i razgovore o „ovoj vrsti stvari“ trebalo uvek da obavljaju žene iz policije i drugih institucija.

Anka je, takođe, bila veoma uznemirena prilikom svog prvog kontakta sa policijom na beogradskom aerodromu. Osećala je da se prema njoj ne ophode s poštovanjem, budući da ju je policajac ispitivao pred mnogo ljudi. No, Anka je potom imala i dobra iskustva sa policijom. Na aerodromu je,

takođe, razgovarala i sa policijskim inspektorom. On je bio učtiv i zamolio ju je da dođe u njegovu kancelariju. Anka je osetila da ju je, suprotno ostalim policajcima, on tretirao sa uvažavanjem. Nije joj postavljao pitanja pred drugim ljudima i rekao joj je da treba da odgovori samo na nekoliko pitanja. Kazao joj je da razume da se ona oseća uznemireno i da je neće pitati ništa što je lične prirode. Nije bilo nijednog pitanja na koje joj je bilo teško da odgovori.

Neka od iskustava žrtava, domaćih i stranih državljanki sa kojima smo se srele, pokazuju kako podržavajući pristup od strane policije može učiniti da se žene oseće sigurnim. U takvim slučajevima, policija u Srbiji – a takođe i međunarodne policijske snage u Bosni i Hercegovini – ophodili su se prema žrtvama sa uvažavanjem, pružali su im savete i informacije u vezi sa skloništem i drugim uslugama pomoći koje pružaju NVO, organizovali sastanke sa predstavnicima NVO u policijskim stanicama, pružali im fizički zaštitu i generalno vodili brigu o njima.

Posle pet dana zlostavljanja, Tatjana je krenula da beži preko balkona skočivši sa trećeg sprata. Odvedena je u bolnicu, operisana je, a potom smeštena u sklonište. Ovaj incident se dogodio nakon njenog jednomesečnog boravka u Srbiji. Savetodavka u skloništu nam je rekla da je Tatjana bolnicu doživela kao sigurno mesto. Kada je počela da hoda, policija joj nije dozvoljavala da prilazi prozoru, kako ne bi mogla biti viđena spolja. Našli su policajca koji govori rumunski i uspostavili kontakt sa IOM-om. Ona je policiji ispričala šta joj se dogodilo. Kada je došla do mesta na kome se incident dogodio, policija je pronašla čaršave koji su još uvek visili sa prozora, što je ubrzalo identifikaciju mesta na kome je bila držana. Policajci su se prema njoj ophodili dobro i ona im je bila veoma zahvalna. U bolnici, policija ju je čuvala i danju i noću.

Slično je bilo i Dragino iskustvo sa međunarodnim policijskim snagama:

Policajci iz IPTF-a su se poneli veoma zaštitnički i Draga kaže da se osećala kao da su bili njeni lični telohranitelji. Pokušavali su da je oraspolože i učine da se oseti opuštenom. Kada su je odveli u kancelariju IOM-a u Sarajevu, Draga je upitala policijskog oficira iz IPTF-a koji joj se od svih najviše dopao, da li može da ostane sa njom. On je odgovorio da to nije moguće, na šta se ona rasplakala.

Jedan visoko rangirani policijski službenik iz Beograda izneo nam je svoje viđenje da prvi kontakt između žrtava i policije nije uvek zadovoljavajući i da bi trebalo da bude poboljšan. Pomenuo je, takođe, da se njegovo odeljenje, protiv

predrasuda bori edukacijom. Neke mere su već preduzete: na primer, žrtve će ubuduće biti primane od strane žena-policajki koje će ih, ukoliko one to žele, povezivati sa porodicom, ili ih smeštati u sklonište.

Prema obaveštenjima koje smo dobile od istog policijskog službenika, unutar policije se preduzimaju naporu u pravcu razvijanja takve strategije ispitivanja žrtava, kojom bi se redukovao strah žrtava od policije. Ovaj službenik smatra da se sve žrtve, kako strankinje, tako i domaće državljanke, boje policije, zbog čega policija tokom prvog ispitivanja teži da uspostavi prijateljski odnos sa njima. Ovo je posebno važno zato što je, shodno onome što su o policiji čule od trafikera, prva reakcija žrtava na policiju često ljutnja.

Jedna visoko rangirana policijska službenica rekla nam je da, prema njenom iskustvu, mnoge žrtve seks-trafikinga pokazuju neprijateljski stav i ljutnju tokom prvih nekoliko kontakata sa policijom, sa izuzetkom manjeg broja žrtava koje same prijavljuju trafiking: „One imaju neprijateljski stav prema policiji, što je razumljivo. Neke od njih mogu čak da dožive policiju kao prepreku na putu ka boljem životu koji pokušavaju da dosegnu.“

Žrtve i suđenja

Suđenje je često dodatni izvor viktimizacije i retraumatizacije žrtava uopšte, a posebno žrtava trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije. Žrtve seks-trafikinga spadaju u kategoriju najranjivijih svedoka, kako zbog intenzivnih trauma koje proističu iz trafikinga, tako i zbog rizika reviktimizacije i odmazde od strane trafikera. Ovo poslednje posebno je naglašeno u pogledu saradnje žrtve i njenog svedočenja protiv trafikera. Uz to, ranjivost žrtava seks-trafikinga povezana je i sa stereotipima i predrasudama u vezi sa rodnim nasiljem uopšte, a posebno u vezi sa seksualnim nasiljem i prostitucijom.

Međutim, ukoliko se preduzmu adekvatne mere od strane države i nevladinih organizacija, rizici reviktimizacije, osvete i sekundarne viktimizacije tokom suđenja mogu se svesti na minimum. Štaviše, dobro osmišljena zakonska rešenja o zaštiti žrtava – koja obuhvataju poštedu žrtve od nepotrebnog pojavljivanja pred sudom, implementaciju praktičnih mera koje onemogućavaju direktne kontakte između žrtava i optuženih, njihovih porodica i svedoka odbrane u sudnici, kao i adekvatnu obuku pravnih i drugih (na primer, NVO) zastupnika interesa žrtava – mogu predstavljati dobru osnovu za bolji položaj žrtava. Ove mere i štite i osnažuju žrtvu, a mogu imati značajan pozitivni efekat na ukupne potencijale žrtve za oporavak.

U poslednje vreme, učinjeni su veliki naponi u pravcu poboljšanja položaja žrtava uopšte i, posebno, žrtava seks-trafikinga koje u sudskom postupku učestvuju kao svedoci i/ili oštećene. Ipak, ove procedure u Srbiji još uvek nisu zadovoljavajuće.

Našim istraživanjem smo identifikovale brojne prepreke poboljšanju položaja žrtve: neadekvatna zakonska rešenja o zaštiti žrtava i naknadi štete; neodgovarajuća prostorna rešenja u sudnicama i nedostatak posebnih prostorija za izdvajanje svedoka i njihovu podršku dok su na sudu; nizak nivo edukovanosti sudija, tužilaca i advokata odbrane o pravima žrtava uopšte i, posebno, o pravima i potrebama žrtava seks-trafikinga; nezadovoljavajući nivo saradnje između državnih organa u zemljama porekla i destinacije; nedostatak podrške žrtvama seks-trafikinga kao svedocima i nizak nivo poštovanja sudskih odluka od strane različitih učesnika, koji vodi u povredu obaveze zaštite identiteta žrtve.

Na drugoj strani, identifikovale smo i primere dobre prakse. U tom smislu, posebno treba istaći primere lične posvećenosti i hrabrosti nekih pojedinaca, uključujući sudije, tužioce, punomoćnike žrtava i predstavnike NVO. Oni su uspevali da izdejstvuju pozitivne promene za žrtve uprkos pomenutim preprekama, neodobranju okruženja i, često, vrlo niskoj ili nikakvoj novčanoj nadoknadi za svoj posao.

Tokom perioda u kome smo sprovele istraživanje, pred sudovima u Srbiji su bila primenjivana kako stara tako i nova zakonska rešenja relevantna za trgovinu ljudima. Time smo bile u mogućnosti da poredimo iskustva žrtava pre i nakon što je trgovina ljudima propisana kao posebno krivično delo i oblik organizovanog kriminala. Nova zakonska rešenja omogućila su korišćenje naprednijih pravnih i praktičnih mera zaštite žrtava, veću upotrebu drugih dokaza u odnosu na iskaze žrtava, uključivanje bolje edukovanih tužilaca i sudija u postupke vezane za trgovinu ljudima i striktnije mere zaštite identiteta žrtve. Nadalje, budući da se trgovina ljudima sada može tretirati kao oblik organizovanog kriminala, suđenja protiv trafikera, nezavisno od toga gde je delo učinjeno, u nadležnosti su novoustanovljenog odeljenja Okružnog suda u Beogradu – Posebnog odeljenja za organizovani kriminal (u daljem tekstu: Specijalni sud). Bile smo u prilici da poredimo četiri suđenja koja su posmatrana od strane Viktimološkog društva Srbije, pre i za vreme istraživanja, uz napomenu da su u samo jednom od njih primenjivani novi zakonski propisi. Analiza koja sledi bazirana je kako na neposrednom praćenju suđenja, tako i na različitim informacijama dobijenim od samih žrtava, kao i od drugih osoba koje smo intervjuisale.

Svedočenje: od straha do osnaživanja

Naši intervjui sa žrtvama i akterima krivičnog sistema upućuju na to da su, pre pojavljivanja u sudu, žrtve obično već dale izjave policiji i istražnom sudiji. No, bez obzira na to, odluka da svedoče na sudu u prisustvu optuženih, njihovih advokata, porodice i prijatelja, često je teška. Ona zahteva hrabrost i snagu žrtve da se suoči sa strahovima koji proističu iz susreta sa učiniocima i mogućnosti njihove osvete. Uz to, svedočenje je obično traumatično iskustvo za žrtve, budući da podrazumeva ponovno preživljavanje traumatskih iskustava u prilično nepoznatom i nepodržavajućem okruženju i rizik izlaganja zlonamernim komentarima, pretnjama i ispitivanju.

Donošenje odluke o svedočenju naročito je teško za žrtve koje su strane državljanke, koje se obično vraćaju u zemlju porekla ubrzo nakon što daju izjave policiji i istražnom sudiji u Srbiji i koje su, dakle, prepuštene da se same nose sa pretnjama trafikera upućenih njima i članovima njihovih porodica. Žrtve su svesne toga da trafikeri znaju njihove adrese, te da pretnje mogu lako biti sprovedene u delo. Pored toga, one obično nemaju previše poverenja u mehanizme zaštite žrtava u svojim zemljama. Imajući to u vidu, ne čudi što neke žrtve odbijaju da svedoče.

Dok je bila u Beogradu, od Nataše je traženo da svedoči protiv trafikera, ali ona to nije želela. Razlog je bio u tome što se bojala. Trafikeri su znali sve o njoj. „On je znao za svaki moj udisaj“, rekla je Nataša, što znači da su mu bili poznati i svi detalji iz njenog pasoša itd. Ona je živela sa trafikerom pet godina i bila je svedok situacije u kojoj je naredio ubistvo nekih devojaka koje su uspele da pobegnu od njega. Nataša se plašila za svoju bezbednost. Uveravali su je da bi bila čuvana, ali, kako tvrdi Nataša, poznato je da se trafikeri lako izvuku iz zatvora. Njen trafiker je takođe bio u zatvoru, ali je izašao. Rekla nam je da joj je drago što nije svedočila. Mada, u početku je želela da svedoči i bila joj je obećana zaštita kao svedoku i mogućnost preseljenja u Kanadu. Ipak se predomisli. Razgovarala je sa mnogo ljudi i shvatila da je zapravo samo jedna devojka uspela da ode u Kanadu. Pored toga, ovim oblikom zaštite nije bila garantovana bezbednost njene porodice.

Za žrtvu je važno da se oseća bezbednom kada odlučuje o tome da li da svedoči. Žrtvi je takođe potrebno garantovati da njena i bezbednost njene porodice neće biti ugrožene nakon što se pojavi pred sudom i da svoj iskaz. Bezbednost žrtve može biti osigurana njenim smeštanjem u sklonište ili drugo bezbedno mesto, kao i putem efikasnih mera fizičke zaštite i zaštite identiteta, kako u ze-

mlji njenog porekla, tako i u Srbiji. Međutim, ovo nije lako postići, čak ni onda kada se ulože značajni naponi.

Rezultati našeg istraživanja govore da se žrtvama seks-trafikinga koje odluče da svedoče u Srbiji obezbeđuje prilično nizak nivo zaštite. Oskudna zaštita, naročito za žene-strane državljanke, mogla bi biti jedan od izvora rizika i retraumatizacije za žrtvu koja odluči da svedoči. To je primećeno kako u Srbiji, tako i u drugim zemljama iz kojih su žrtve trafikovane u Srbiju.

Jedna žrtva iz Moldavije dala je iskaz istražnom sudiji dok je bila u Srbiji. Na osnovu ove izjave, iniciran je krivični postupak protiv trafikera. Kasnije, u Moldaviji, ovu ženu su posetili jedna žena i tri muškarca i rekli joj da dolaze u interesu jednog od optuženih. Rekli su joj da je najbolje za nju da se pojavi pred sudom u Srbiji i kaže istinu. Ona nije došla na prvo saslušanje zato što joj majka nije dozvolila da ide. Oni ljudi su joj pretili govoreći joj „da će se za nju završiti loše ukoliko se ne pojavi na suđenju“. Kasnije, ona je došla i dala iskaz pred sudom, uključujući i ove detalje. Takođe, na suđenju u Okružnom sudu u Beogradu, predstavnik SECI centra je izjavio da su žene iz Moldavije strahovale za bezbednost svoje porodice kod kuće i brinule o tome da li će suđenje biti fer. Naveo je i da mu je jedna od njih rekla da u Moldaviji ima ljudi koji su spremni da ubiju za 50 dolara i upitala ko će zaštititi nju i njenu porodicu.

Za žrtve strankinje je, takođe, važno da putovanje i boravak u zemlji u kojoj se odvija suđenje budu bezbedni. S tim u vezi, SECI centar igra veoma značajnu ulogu u dovođenju žrtava iz drugih zemalja da svedoče pred sudovima u Srbiji.⁴ SECI centar obezbeđuje i plaća troškove putovanja i smeštaja žrtava; žrtve se obično smeštaju u sklonište u Beogradu i na suđenje odvoze u pratnji policije. No, jednom prilikom je, iz bezbednosnih razloga, beogradsko sklonište odbilo da primi žrtve iz Moldavije koje su došle u Srbiju da bi svedočile. Žrtve su bile pod zaštitom policije i smeštene su na druga sigurna mesta. Ovaj slučaj pokazuje ne samo koliko je rizična odluka žrtava da svedoče, već i koliko je teško i za NVO i državne organe da osiguraju njihovu bezbednost.

Dodatni problem je nedostatak dobre komunikacije i koordinacije između državnih organa u Srbiji i Moldaviji, kao i različite opstrukcije proceduralnih pravila od strane optuženih i njihovih branilaca. Advokatkinja koja je zastupala žrtve u nekoliko postupaka vezanih za slučajeve trafikinga, objasnila je to na sledeći način:

⁴ SECI – Regionalni centar za borbu protiv transnacionalnog organizovanog kriminala.

Mehanizam obezbeđivanja prisustva oštećenih nije sistemski rešen, iako je nominalno u nadležnosti organa državne zajednice. Standardni postupak, sproveden diplomatskim putem, podložan je opstrukciji, što se nekoliko puta i pokazalo. Npr., organi domicilne zemlje oštećenih ne dobiju zahtev pravovremeno, ili ga ne dobiju uopšte, dok naši organi tvrde da je prosleđen istog dana; sud dobija oficijelnu informaciju da devojke ne žele da svedoče dok na istom glavnom pretresu branioci dostavljaju overenu izjavu jedne od njih da ona želi da dođe; plaćanje troškova cele operacije prevladuje se na SECI centar, koji nema mogućnosti da to uvek sprovodi i finansira, pogotovu ako je u pitanju samo jedna devojka; Okružni sud nema mogućnosti za slanje faksa ili telefoniranje u inostranstvo pa se u tome oslanja na punomoćnika žrtve, i sl. Kako se sve ovo poslovično ponavlja, postupak se nepotrebno prolongira, što opet izaziva reakcije odbrane (Simonov 2004: 41).

Ovo položaj žrtava čini još komplikovanijim: njihovo odsustvovanje sa suđenja može biti zloupotrebljeno od strane advokata odbrane, a dešava se da one ostanu nesaslušane čak i ukoliko dođu u Srbiju da svedoče. Na primer, na jednom suđenju u Beogradu, odsustvo žrtve je pogrešno interpretirano od strane advokata odbrane kao posledica njenog navodnog izbacivanja iz skloništa u Moldaviji, nakon što je „odbila da dâ izjavu, što se od nje moglo i očekivati“. Drugom prilikom, na istom suđenju, dve žrtve iz Moldavije su dovedene od strane SECI centra, ali im nije bilo omogućeno da svedoče. Predstavnik SECI centra, na pitanje predsedavajućeg sudije o mogućnostima za dovođenje žrtava kasnije, odgovorio je na sledeći način: „Slažem se da ste ograničeni zakonom, ali Vas molim da shvatite da su ove devojke emocionalno maltretirane, da imaju velike probleme kod kuće, da smo jedva uspeali da ih dovedemo, kao i to da smo potrošili više od 5000 dolara na to. Očigledno je da optuženi nije očekivao da ćemo uspeti da ih dovedemo i sada pokušava da odugovlači postupak“.

Jedna od najvećih smetnji bezbednosti žrtava jesu nedostaci u zaštiti identiteta. Anitin slučaj je upečatljiv primer. Njena majka nam je rekla da se boji svakog novog nastavka pretresa pred sudom jer zna da će „svaki novi detalj već sledećeg dana biti poznat čitavom naselju“. Ona, takođe, nije mogla da razume zašto sudija nije mogla da isključi javnost sa glavnog pretresa. Bilo joj je teško da razume zašto su novinari morali da budu prisutni, zarađujući za život „na njihovoj nesreći“.

Čak i kada je javnost isključena i postoji pretnja sankcijom za povredu tajne identiteta, detalji iz izjava žrtve skoro redovno bivaju otkriveni novinarima i objavljuju se neposredno nakon suđenja. To se desilo čak i u suđenju pred

specijalnim sudom, kada je predsedavajući sudija vrlo energično upozorio sve učesnike da ne smeju otkriti identitet žrtve. Posledica toga bila je da nijedan štampani medij nije otkrio nijedan podatak koji je proglašen tajnom. Ipak, istog dana kada je žrtva saslušana, svi detalji iz njene izjave, sa punim njenim identitetom, otkriveni su u jednom radio programu. Činjenica da su identitet žrtve i detalji njene izjave već poznati optuženima i njihovim braniocima, izgleda da je dovoljna da poverljivi detalji budu prosleđeni medijima, koji žude za objavljivanjem senzacionalističkih priča. Uz to, i samo isključenje javnosti ne znači uvek da je i rodbina optuženog udaljena sa suđenja. To je, na primer, bio slučaj na suđenju pred Specijalnim sudom koje smo pratili. Uprkos treninzima koji su nedavno organizovani za novinare, nivo svesti ljudi koji rade u medijima o posledicama objavljivanja identiteta žrtava i drugih poverljivih informacija, još uvek je na veoma niskom nivou. Mediji traže senzacije, često ne vodeći računa o interesima žrtava.

Osećanje sigurnosti i samopouzdanje žena posebno su ugroženi kada se one nađu u sudnici. Sudnica je mesto gde žrtve treba da dobiju maksimalni nivo podrške i zaštite kako bi se učvrstila njihova odluka da svedoče protiv trafikera, što obično zahteva izrazitu hrabrost. Tu žrtve dolaze u kontakt sa različitim akterima, uključujući sudije, tužioce, optužene, advokate odbrane, veštake, kao i svoje punomoćnike i druge osobe koje im pružaju podršku i/ili pomoć. Ljudi u sudnici ponašaju se na različite načine; neki nude podršku ili su, makar, ljubazni, dok se drugi ophode uvredljivo, preteći, ili pokušavaju na drugi način da viktimiziraju žrtvu.

Na suđenjima koje smo posmatrale bilo je uobičajeno da branioci vređaju žrtve, često na osnovi seksualnih stereotipa o ženama uopšte, i posebno, prostitutki, kao i da zbunjuju žrtve i pokušavaju da ih diskredituju kao svedoke. Nadalje, sami optuženi, kao i članovi njihove porodice i prijatelji, često vređaju, zastrašuju i prete žrtvama. Punomoćnica i predstavnice NVO koje su posmatrale suđenja, takođe su bile mete pretnji. Kada se ima na umu da su osobe koje podržavaju žrtve obično malobrojnije u odnosu na one koji podršku pružaju optuženom, postaje jasno da žrtvama treba više podrške na sudu nego što je imaju danas.

Tokom pauze, punomoćnica žrtve je bila verbalno napadnuta od strane advokata optuženog u sudnici, pred sudijom. Izvan sudnice, on je verbalno napao i predstavnicu VDS-a, govoreći da bi trebalo da „traži medicinsku pomoć“. Optuženi je, pred sudijom, žrtvi rekao da će joj „..... majku“ i da će je ubiti. Advokat odbrane je vikao na punomoćnicu žrtve.

Na kraju saslušanja, pretnje i vika su se nastavili. Optužena je vrisnula: „Pusti me da pogledam kurvu u lice!“, „Ti, kurvo!“, „Ubi me, ali ja ne izlazim napolje“, itd. Obezbeđenje je reagovalo i izbacilo ih napolje. Obe svedokinje su bile očigledno uplašene. Policajac je bio uz njih sve vreme. Dok je izlazio, optuženi je uzviknuo žrtvi: „Samo se ti smeji, kurvo!“.

Kao što je napomenula Olivera Simonov, pravna zastupnica žrtava pred sudom, sudija nije reagovao na odgovarajući način u ovom incidentu, iako je zakon veoma jasan u pogledu toga šta treba da bude učinjeno kada se krivično delo učini tokom suđenja (Simonov 2004: 42).

U sudnicama u Srbiji prostor je organizovan tako da žrtve i svedoci koriste isti ulaz. Žrtve čekaju u istim hodnicima u kojima se nalaze i prijatelji i porodica optuženih, što omogućava direktne kontakte i konflikte između njih. Podrška žrtvama ne postoji ni u sudu niti kao deo kancelarije državnog tužioca. Takođe, saslušanja se obično obavljaju u veoma malim sudnicama i od žrtava se očekuje da daju izjave ili da prate saslušanje optuženih u prisustvu, ili veoma blizu optuženih. Evo kako je posmatračica VDS-a opisala uticaj prostora sudnice na žrtvino iskustvo suđenja:

Sudnica je bila prilično mala. U njenom začelju bilo je 15-ak stolica poređanih u tri reda. I. i ja smo sele u poslednji red. Dvojica optuženih sedeli su u prvom redu. Ušla je i Bilja i najpre sela u drugi red, trudeći se da sedne što dalje od optuženih. Kada je pretres već otpočeo, ona me je prepoznala i upitala: „Mogu li da sednem tu, kod vas?“ I. i ja smo napravile mesto između nas i ona je tu sela. Iako je pretres već počeo i nismo bile u prilici da razgovaramo, mogla sam da osetim njenu napetost, kao i da primetim da joj je lice bilo upadljivo blede (ruke je držala na krilima, šake su joj bile uvučene u rukave jakne). Predsednica veća je pogledom otpratila Biljino premeštanje i za trenutak prekinula ispitivanje svedoka, iako je ona promenila mesto veoma brzo i u najvećoj tišini.

Kada je vlasnica prodavnice u kojoj je Bilja nekada radila počela da svedoči, Bilja je počela da plače. Slušajući njeno izlaganje o pretnjama koje je upućivao jedan od optuženih, Bilja je počela da se trese bukvalno celim svojim telom. Upitala sam je da li može to da izdrži i da li želi da izađe napolje. Ona je najpre odgovorila da ne zna, a potom je rekla da bi radije ostala. Predstavница Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima i ja smo je držale za ruke, grlile smo je i hrabrile, no Bilja je sve veoma teško podnela, plačući tokom čitavog pretresa.

Mali prostor u sudnici dodatno pogoršava već dovoljno zastrašujuće iskustvo suočavanja sa optuženim, gde žrtva mora da se izloži provokativnim pogledima i podsmevanju optuženog na sasvim maloj udaljenosti od njega. S tim u vezi, jedini izuzetak jeste suđenje pred Specijalnim sudom, gde sama konstrukcija zgrade i sudnice omogućava da žrtve koriste posebne ulaze i gde su optuženi odvojeni od žrtava i drugih učesnika u postupku. U ovom sudu, kao i u drugima, žrtve moraju da daju izjave u prisustvu optuženih, mada je na suđenju koje smo mi pratili jednom učinjen izuzetak u tom pogledu. Žrtvi, koja je bila saslušana kao svedok u postupku u kome nije istovremeno učestvovala kao oštećena, bilo je omogućeno da svoj iskaz da bez prisustva optuženih. Ipak, na narednom pretresu, ona je nastavila svedočenje u njihovom prisustvu, uprkos datim uveravanjima da optuženi neće prisustvovati.⁵ Prema onome što nam je rekla psihološkinja iz skloništa, žrtva je bila u panici nakon ovoga i osećala strah za svoju i bezbednost svoje porodice.

U drugim sudovima, zahtev pravnog zastupnika žrtve da se optuženi udalje sa saslušanja žrtve ponekad je dovodio do kompromisnih rešenja, što je bila posledica napora suda da nađe balans između prava optuženog i žrtve. U tim slučajevima, optuženom je bilo naloženo da se premesti u redove iza žrtve, odakle ne bi mogao da joj upućuje direktne poglede niti bi ona mogla videti njega. Ipak, izgleda da to nije smanjilo strah žrtve. Kao što je rekla punomoćnica jedne od žrtava, devojka je ipak bila potpuno i vidno blokirana strahom.

Izjave žrtve date istražnom sudiji ne mogu se koristiti na suđenju, bez obzira na to što bi se time žrtva pošteđela ponovnog prisećanja i pričanja svojih traumatskih iskustava. Jedine postojeće mere koje saslušanje žrtve mogu učiniti manje stresnim jesu: mogućnost policijske zaštite žrtava čija je bezbednost ugrožena; mogućnost da maloletne žrtve svedoče uz pomoć psihologa i mogućnost korišćenja video-konferencijske veze u saslušanju žrtava⁶ (ovo poslednje samo pred Specijalnim sudom).

Međutim, primetili smo i neke pozitivne trendove u pogledu zaštite žrtve od optuženog na suđenju, kao i mogućnosti da se ona uopšte i ne sasluša na glavnom pretresu. Dobar primer jeste slučaj u kome su predstavnici Službe za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima i Misija OEBS-a u Srbiji dali predloge sudijama i tužiocima u pogledu pristupa u slučajevima suđenja za seks-trafiking. Kao rezultat toga, u nekim sudovima je dogovoreno da tokom glavnog pretresa, žrtva bude saslušana u odsustvu optuženih, i da se presuda

⁵ Treba napomenuti da je žrtva (Sofija) koja je u istom postupku učestvovala kao oštećena, uvek saslušavana u prisustvu svih optuženih.

⁶ Do sada, ova mogućnost još nije korišćena u postupku za trgovinu ljudima.

bazira na odvojenim iskazima optuženih i žrtava. Takođe, u jednom slučaju, sudija je omogućio da žrtve ostanu u njegovoj kancelariji kako bi izbegle čekanje u hodniku i susret sa rodbinom i prijateljima optuženih. Tokom Okruglog stola o problemu trgovine ljudima, organizovanog od strane Misije OEBS-a u Beogradu 29. novembra 2004. godine⁷, Mioljub Vitorović, zastupnik optužbe u postupku za seks-trafiking koji se vodi pred Specijalnim sudom, uputio je na to da bi korišćenje iskaza žrtava seks-trafikinga uzetih tokom istrage u prisustvu psihologa, kao dokaza u postupku, bio najbolji način da se izbegne njihova sekundarna viktimizacija.

Rezultati našeg istraživanja upućuju na to da ukupno iskustvo žrtava u vezi sa pojavljivanjem pred sudom i svedočenjem protiv trafikera, u velikoj meri zavisi od toga koliko su podršku one dobile i na koji su način prema njima postupali sudije i tužioci. Iz intervju sa žrtvama saznale smo da, čak i pod veoma zastrašujućim okolnostima i bez odgovarajuće zaštite identiteta, žrtva može da sa suđenja izađe jaka i osnažena, ukoliko kraj sebe ima osobe koje joj pružaju podršku tokom suđenja i ukoliko se sudije i tužilac prema njoj odnose na dobar način. Povrh toga, u ovakvim okolnostima, neke žrtve pokazuju i dodatnu zainteresovanost za utvrđivanje istine i zaštitu drugih žena od stradanja. Neke žrtve su izjavile da su se odlučile da svedoče zato što su očekivale da će se nakon toga osećati bolje, kao i stoga što su imale svest o tome da to može pomoći spasavanju drugih žrtava.

Uprkos kršenju pravila o zaštiti njenog identiteta, Anita se nije osećala loše zbog svoje odluke da svedoči. Štaviše, veoma je žudela za tim da se utvrdi prava istina tokom suđenja. Anita je svoje interese vrlo aktivno branila u toj fazi. Nije bila inertna; pratila je suđenje veoma pažljivo i kaže da se nije bojala ni prisustva optuženih, niti suočavanja sa njima. Čak je s nestrpljenjem čekala da se pred sudom suoči sa njima, tako da bi svi mogli da „vide što pre ko je taj ko laže“.

Obziran pristup predsedavajućeg sudije i tužioca naročito je karakterisao suđenje pred Specijalnim sudom. I sudija koji je predsedavao većem i tužilac, reagovali su na svaki pokušaj advokata odbrane da diskredituju ili vređaju žrtvu. Žrtva je bila pod 24-časovnom policijskom zaštitom, ali je, uprkos tome, dva puta bila napadnuta.⁸ Za nju je svedočenje bilo veliki teret i čak je dvaput tokom suđenja

⁷ Okrugli sto „Međunarodna pravna pomoć/Zaštita prava žrtava u slučajevima trgovine ljudima“, Beograd, 29. novembar 2004. godine.

⁸ Mioljub Vitorović, zastupnik optužbe u postupku za seks-trafiking pred Specijalnim sudom, izlaganje na Okruglom stolu „Međunarodna pravna pomoć/Zaštita prava žrtava u slučajevima trgovine ljudima“, koji je održan u Beogradu 29. novembra 2004. godine.

pokušala samoubistvo. Ovaj slučaj takođe može biti uzet kao argument u prilog važnosti podrške žrtvama/svedocima, budući da žrtva u ovom slučaju nije imala ni punomoćnika niti bilo koju vrstu emocionalne podrške tokom svedočenja. Povrh toga, ona nije bila smeštena u sklonište niti uključena u neki program rehabilitacije za žrtve trafikinga. Stoga, ona tokom suđenja nije uživala podršku Službe, skloništa ili drugih NVO, izuzev što su predstavnice pomenutih NVO prisustvovalе suđenju kao posmatračice.⁹

Može se oceniti da su odsustvo opšte službe za podršku svedocima i nerazvijenost podrške i programa rehabilitacije za žrtve koje, iz bilo kog razloga, nisu spremne da borave u skloništu, ozbiljne prepreke jačanju položaja žrtava trafikinga koje se pojavljuju pred sudom. Dodatni argument u prilog ove postavke jeste činjenica da je drugoj žrtvi, koja je u istom suđenju saslušana kao svedok, a koja je bila korisnica skloništa i uključena u program rehabilitacije, obezbeđena kompletna podrška od strane samog skloništa.

Prisustvo predstavnika organizacija koje pružaju podršku na suđenjima od posebne je važnosti, budući da je, u takvom, prilično neprijatnom i nepoznatom okruženju, žrtvi potreban neko ko je tu samo zbog nje i koga ona doživljava kao osobu od poverenja, prijateljski nastrojenu i kojoj sa lakoćom može da govori o svojim osećanjima pre, nakon i, naročito, tokom pauza pri davanju svedočkog iskaza.

Ova podrška može, naravno, biti pružena od strane neke osobe koja je bliska žrtvi, kao što je u Anitinom slučaju bila njena majka. Herman naglašava da, ukoliko je žrtva takve sreće da ima podržavajuće članove porodice, „njihova briga i zaštita mogu imati snažan lekoviti uticaj“ (Herman 1992: 63). No, ovu mogućnost nemaju sve žrtve trafikinga, naročito ne odrasle žene i devojke koje potiču iz razorenih ili, pak, nepodržavajućih porodica. Upravo zato je veoma važno da postoje organizacije koje pružaju podršku svedocima i da njihovim predstavnicima bude omogućeno da prisustvuju suđenju kako bi pružili emocionalnu podršku i potrebna obaveštenja žrtvama. Međutim, to još uvek nije slučaj u Srbiji, a retki predstavnici organizacija koje se bave zaštitom ljudskih prava i pružanjem podrške žrtvama, uglavnom prisustvuju kao posmatrači i ne pružaju direktnu podršku žrtvama.

Najveći broj žrtava imao je punomoćnike, što je učinilo da njihov položaj bude u većem balansu sa položajem optuženog. Ipak, veoma pozitivne reakcije samih žrtava kada bi im povremeno i spontano bila ponuđena neka vrsta pomoći i podrške od strane nekih drugih ljudi, pored njihovih punomoćnika, jasno

⁹ Žrtva je po povratku u Srbiju kratko vreme provela u skloništu. No, ubrzo se vratila kući kako bi se starala o svom malom detetu.

ukazuje na posebno osnažujući efekat ovih oblika podrške. Kao što je istakla sudija Lidija Gujaš, „žrtvama je potrebna pomoć tokom suđenja, kao i nakon toga. Potrebno im je osnaživanje, osećanje sigurnosti i ohrabrenje“. Dobar primer s tim u vezi jeste Tatjana, koja je rekla da joj je osoba iz IOM-a savetovala da odgovara samo na ona pitanja koja joj nisu neprijatna i na koja želi da odgovori. Naglasila je da joj je osoba iz IOM-a bila od velike pomoći – bila je prijateljski nastrojena, otvorena za saradnju i više prijateljica nego članica osoblja. Takođe, žrtve su nam više puta ponovile da su se osećale smirenije i sigurnije u prisustvu predstavnica VDS-a i Službe, koje su posmatrale suđenja, razgovarale sa njima nakon suđenja, pružale im obaveštenja i ponekad sedele pokraj njih držeći ih za ruku. Mogle smo da primetimo da, što više podrške žrtva ima, njeno poverenje raste, a prevladavanje stresa tokom i nakon suđenja postaje efikasnije.

Viktimizacija, rod i prevladavanje

U mnogim feminističkim radovima o problemu nasilja težilo se tome da se dokaže kako su žene aktivne čak i u najskučenijim kontekstima; one koriste svoje fizičke i psihološke odbrambene strategije u trenutku nasilja i razvijaju strategije prevladavanja i preživljavanja dok traju, kako samo zlostavljanje, tako i njegove posledice (Kelly 1987; Goudolf i Fisher 1988). Teorija o naučenoj bespomoćnosti, kao i teorija preživljavanja, izgrađene su na ideji kontinuiteta viktimizacije i prevladavanja. Teorija naučene bespomoćnosti upućuje na konstantno opadanje i konačno paralizovanje ženinog aktiviteta, kao na posledicu mnogih neuspelih pokušaja aktivnog ponašanja/bekstva (Walker 1989: 50). Na drugoj strani, teorija preživljavanja tvrdi da problem nije u samim ženama, budući da one ne prestaju da traže pomoć, već u društvu koje im ne pruža neophodnu podršku i pomoć (Goudolf i Fisher 1988: 13).

Ova očigledna kontradiktornost između viktimizacije i aktiviteta dobro je izražena od strane Lamb, koja sugeriše da pojam „aktivne žrtve“ (eng. *agentic victim*) podrazumeva „aktivitet kao i pasivnost, snagu kao i povredu, otpor kao i disocijaciju“ (Lamb 1999: 11). Slično, naši rezultati upućuju na kontinuitet, kako viktimizacije tako i prevladavanja, ali i nedostatka odgovarajuće podrške i zaštite u životima žrtava seks-trafikinga. Dobra ilustracija toga mogli bi biti konstantni pokušaji ili planovi žrtava da pobegnu. Tatjana je, primera radi, skočila sa trećeg sprata, a rekla je da bi skočila i sa desetog, samo da pobegne. Jedna druga žrtva je pokušavala da pobegne nekoliko puta, ali bez uspeha, budući da je bila pod konstantnim nadzorom. Tako, slično kao i žrtve nasilja u

porodici i ostale žrtve dugotrajnog zlostavljanja i stresa, žrtve seks-trafikinga se sa svojom situacijom nose tako što skoro sve vreme traže najprikladniji način reagovanja u svakom datom trenutku (Vlajković 1992: 97). Imajući na umu njihovu situaciju u kojoj su ostavljene bez ikakve pomoći, kao i rizik pogoršavanja nasilja koje prati pružanje otpora, nije neobično da one uglavnom koriste prihvatanje zlostavljanja kao najprikladniji način prevladavanja. Kao i u slučaju zlostavljanih žena (Walker 1989: 50), one ne pokušavaju da napuste situaciju zlostavljanja, čak i onda kada ljudima sa strane izgleda da bi bekstvo bilo moguće, zato što ne mogu da predvide u kojoj bi meri bile bezbedne.

Međutim, analiza konkretnih slučajeva manje ili više uspešnih pokušaja bekstva žena, upućuje na to da su – uprkos činjenici da je način njihovog preživljavanja prevashodno uključivao pristanak da rade kao prostitutke kako bi izbegle nasilje – žene obično iznenada, u ekstremnim situacijama, demonstrirale aktivitet na daleko odlučniji način, slično ženama zlostavljanim u porodici koje su ubile ili iznenada napustile svoje zlostavljače. Poput mnogih drugih žrtava nasilja, žrtve seks-trafikinga reaguju pod pritiskom ljutnje. Ali, kao što je istakla Walker, to je ona pozitivna i osnažujuća ljutnja koja „razbuktava plamen poštovanja prema drugima i sebi samima“ (Walker 1989: 221).

Lundgren ukazuje na to da rodno nasilje ženama sužava prostor za akciju, dok ga istovremeno proširuje muškarcima (Lundgren 1998: 191). Kada je u pitanju seks-trafiking, diskusija treba da bude manje fokusirana na predstave o naivnim i slabo obrazovanim ženama, a više na veze između različitih oblika nasilja u životima žena, kao i na krize koje pogađaju žene u zemljama u kojima se odvija proces ekonomske tranzicije i/ili post-konfliktna obnova društva. Ovde postoji snažan argument u prilog uključivanja u analizu koncepta strukturalnog nasilja – produbljivanja rodni nejednakosti koje ženama ozbiljno sužavaju opcije i prostor za akciju (Kelly 2003: 142–143).

Treba dodati i to da rodno-zasnovano nasilje uopšte – i nasilje u porodici i seksualno nasilje, uključujući i stigmatizaciju koja je s njime naročito povezana – stvara plodno tle za dalje zloupotrebe i socijalno isključivanje žrtava. Ovo nas vraća na pitanje socijalne podrške i njene važnosti za uspešno prevladavanje, kao i na potrebu uočavanja svih oblika rodno-zasnovanog nasilja u životima žena kao međusobno isprepletenih, odnosno kao kontinuumu.

Bavljenje svim oblicima nasilja u životima svake pojedine žene važno je iz više razloga. Ono nam može pružiti korisna znanja o tome kako na odgovarajući način i blagovremeno pružena podrška žrtvama može da spreči njihovo stradanje od drugih oblika nasilja. Neke od žena koje smo intervjuisale možda ne bi završile u rukama trafikera da su imale dovoljno podrške u vreme kada su trpele

zbog nasilja u porodici i seksualnog nasilja ili prostitucije. Isto tako, budući da efikasnost prevladavanja zavisi od trajanja i intenziteta stresa kome su žene bile izložene (Ilfeld 1980: 1239-1243), da bismo im pomogli da povrate svoje sposobnosti prevladavanja i procene svoje potrebe, moramo imati na umu ukupan efekat nasilja na živote žena. Konačno, žrtve trafikinga pate i usled toga što su njihove veze za bližnjima prekinute, ili zato što nisu u stanju da podele svoja iskustva sa njima – bilo usled posledica viktimizacije trafikingom, bilo zato što nikada nisu ni imale dobre odnose sa članovima porodice. Ponekad, one se i nakon trafikinga suočavaju sa nasiljem u svom sopstvenom domu, što može predstavljati ozbiljnu prepreku njihovom oporavku. To može doprineti i riziku reviktimizacije trafikingom, što, takođe, mora biti stalno na umu onima koji obezbeđuju podršku i rehabilitaciju žrtvama.

Zaključak

Rezultati našeg istraživanja govore da se, u slučajevima seks-trafikinga, kontrola primenjuje na različite načine, pri čemu su fizičko i seksualno nasilje samo jedan njen aspekt. Kao i nasilje u porodici, trafiking uključuje mnoštvo kontrolnih taktika koje značajno doprinose efektivnosti fizičkog i seksualnog nasilja. Žrtve trafikinga trpe i fizičke i psihičke posledice, kao i ozbiljne negativne posledice po svoje odnose sa članovima porodice i drugim bliskim osobama. Štaviše, naši nalazi pokazuju da postoji jasna veza između prethodnih i kasnijih viktimizacija, uključujući niz tragičnih događaja u životima žrtava, kao što su rat, smrt bliskih srodnika itd, što rezultira u kontinuitet viktimizacije i akumulaciju trauma.

Naši rezultati upućuju na kontinuitet kako viktimizacije tako i prevladavanja, ali i nedostatka odgovarajuće podrške i zaštite u životima žrtava seks-trafikinga. Primeri više ili manje uspešnih pokušaja žena da pobegnu sugerišu da, uprkos činjenici što strategije prevladavanje žena najčešće uključuju njihov pristanak da rade kao prostitutke kako bi izbegle nasilje, one često iznenada, u ekstremnim situacijama, demonstriraju aktivitet na sasvim određen način, slično zlostavljanim ženama koje, ili ubiju nasilnike, ili ih iznenada napuste. Kao i mnoge druge žrtve nasilja, žrtve trafikinga reaguju pokrenute ljutnjom.

Žrtve seks-trafikinga spadaju u najranjivije svedoke ne samo zbog intenzivnih trauma koje direktno proističu iz trafikinga, već i zbog pratećeg rizika reviktimizacije i osвете od strane trafikera. Ovo poslednje je posebno naglašeno onda kada žrtva prijavi delo i učiniocе ili odluči da svedoči protiv trafikera. Uz to, ranjivost žrtava seks-trafikinga povezana je sa stereotipima

i predrasudama u vezi sa rodnim nasiljem uopšte, ali i predrasudama koje se posebno odnose na seksualno nasilje i prostituciju. U poslednje vreme, veliki su naponi učinjeni u pravcu unapređenja položaja žrtava uopšte, kao i unapređenja položaja žrtava seks-trafikinga, u kontekstu njihovog učestvovanja u sudskim postupcima u svojstvu svedoka i/ili oštećenih. Ove procedure, međutim, još uvek nisu zadovoljavajuće u Srbiji.

Naši rezultati govore da ukupno iskustvo žrtve u vezi sa pojavljivanjem pred sudom i svedočenjem protiv trafikera, umnogome zavisi i od toga koliko joj je podrške pruženo i na koji su način sudije i tužioci postupali prema njoj. Upravo zato, nedostatak opšte službe za podršku svedocima, kao i nerazvijeni programi podrške i rehabilitacije za žrtve koje iz nekog razloga nisu spremne da ostanu u skloništu, ozbiljne su prepreke osnaživanju položaja žrtve trafikinga u sudskom postupku.

Život pod okriljem

Lise Bjerkan i Linda Dyrliid

Naslov ovog poglavlja aludira na pružanje pomoći tokom procesa rehabilitacije i reintegracije žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Cilj poglavlja jeste osvetljavanje ukupnog sadržaja ovih procesa, kroz konkretne primere bazirane na opažanjima i intervjuima sprovedenim u Srbiji, Moldaviji i Italiji.

U analizi naših opservacija i intervjuja, termin tranzicija postaje analitička smernica. U jednom smislu, tranzicija upućuje na proces fizičkog premeštanja iz jedne konkretne lokacije u drugu, na primer, iz skloništa u zemlji destinacije u sklonište u zemlji porekla, ili prelazak iz skloništa u uslove samostalnog ili življenja sa porodicom ili rođacima. Na suptilnijem nivou, ovi procesi uključuju i prolazak kroz različite emocionalne i psihološke faze, kao i različite faze u odnosima sa drugim ljudima. Željeni ishod takve tranzicije jeste uključivanje u društvo i uspostavljanje nezavisnog i samostalnog života bez pomoći stručnjaka. Ovo poglavlje se bazira na razmišljanjima i iskustvima osoba koje su prošle, ili im se još uvek pomaže da prođu kroz ovakvu tranziciju, a kulminira osvrtnom na završnu fazu procesa rehabilitacije i reintegracije: uključivanje u društvo na principima jednakosti i nezavisnosti.

Biti rehabilitovana

Dok je ranije termin rehabilitacija korišćen da označi trening u funkciji isceljenja fizičkih disfunkcija i invaliditeta, danas se on obično koristi da opiše proces unapređivanja sposobnosti osobe da funkcioniše u socijalnom okruženju kao nezavisna i jednaka individua (Normann i dr. 2003). Pored toga, rehabilitacija se u jednom aspektu često odnosi na uspostavljanje kontinuiteta između prošlosti i sadašnjosti. To, međutim, ne znači neminovno da rehabilitacija u potpunosti treba da se fokusira na osposobljavanje osoba da se vrate životu kakvim su ži-

vele ranije, npr. pre nego što su postale žrtve trgovine ljudima. Neki ljudi čak i ne žele da se vrate u pređašnju situaciju, već žele i nadaju se sasvim novom životu. Takav je, na primer, bio slučaj sa Dragom, jednom od mladih žena koje smo intervjuisale. Draga je odrasla u domu za decu bez roditeljskog staranja i nikada nije bila u kontaktu sa svojim biološkim roditeljima, niti rodbinom. Kada je, na kraju našeg prvog razgovora, upitana o svojim očekivanjima i stremljenjima vezanim za budućnost, Draga je bez oklevanja odgovorila da je njena želja da, nakon završetka programa rehabilitacije u koji je trenutno uključena, nađe stalan posao, stan, mladića, kao i da zasnuje svoju sopstvenu porodicu: „Čeznula sam za normalnom porodicom celog svog života!“

Kao što je prethodno opisano,¹ žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije često potiču iz socijalno i/ili materijalno deprimiranih porodica i suštinski razlog njihovog napuštanja doma može biti želja da poboljšaju svoje sopstvene i izglede za svoju porodicu, ili potreba da pobegnu od teških prilika. U periodu dok su žene trafikovane, situacija od koje su pobile uglavnom se ne popravlja. Stoga, ukoliko žene prime oskudnu, ili ne prime nikakvu pomoć, verovatno je da će se vratiti u tu istu, tešku situaciju, ali noseći i dodatno breme sećanja, rana i stigme. Nasuprot tome, uspešna rehabilitacija bi obuhvatala mnogo više nego ponovno uspostavljanje ili rekonstrukciju onoga što je bilo ranije. Ono što je proživljeno i što stvara potrebu za rehabilitacijom, može u potpunosti promeniti životna stanovišta žrtava (Normann i dr. 2003); u takvim slučajevima, rehabilitacija može da uključuje i preobražaj u pogledu, na primer, njihovog načina života, vrednosti, samopoštovanja, stavova prema drugima itd. U ekstremnim slučajevima, rehabilitacija bi se mogla označiti kao proces „zamene jednog života drugim“ (Åslid 2001:39).

Izgradnja poverenja

Kada žrtve stignu u sklonište, prioritetni zadatak osoblja skloništa jeste da učini da se one osećaju bezbedno i, kao deo ovog inicijalnog procesa, da uspostave uzajamni odnos između svake žene i socijalne radnice koja će biti posebno zadužena za nju. U skloništima se, obično, svakoj žrtvi obezbeđuje period stabilizacije – u Srbiji, na primer, postoji pravilo da se žena koja je bila izložena teškom nasilju, nekoliko dana ostavi u potpunom miru kako bi se oporavila. Jedna od socijalnih radnica opisala nam je kako je postepeno sticala poverenje žene kojoj je nedavno bila savetodavka:

¹ Videti prethodno poglavlje Vesne Nikolić-Ristanović: „Ko su žrtve koje smo srele i šta ih je učinilo ranjivim?“

Ta žena je imala običaj da plače satima. Kada se to prvi put desilo, bila sam sa njom sve vreme. Plakala je od, recimo, 9.30 do 13.00 sati. Nisam izustila ni reč, ali sam jasno pokazala da sam spremna da slušam ukoliko želi da govori. Posle nekog vremena, rekla mi je da želi da bude sama i plače. Kada je do ovoga dolazilo u kasnijim prilikama, obično bih joj prilazila i govorila da sam tu ukoliko želi da priča, ako joj je nešto potrebno, itd. Takođe, rekla sam joj da može u svako doba da dođe do kancelarije i razgovara sa mnom. Nakon nekog vremena, žena je samoinicijativno počela da dolazi i sa mnom razgovara.

Druga socijalna radnica bila je savetodavka jedne mlade Ukrajinke koja je u sklonište dovedena od strane policije:

Ona uopšte nije želela da govori o onome što joj se dogodilo i to je za mene bilo jedno novo iskustvo. Provodila je dosta vremena spavajući – spavala je tokom dana i bila budna noću, i izbegavala je svakoga u skloništu. Bilo je veoma teško raditi sa njom, ali sam pokušavala da započnem razgovor tokom svojih noćnih smena. Ona je bila spremna da govori o svemu drugom izuzev o iskustvu trafikinga – na primer, rado je pričala o svojoj porodici, svojoj zemlji i načinu života u njoj. Takođe je prihvatila da obavlja svoja zaduženja u skloništu, ali je insistirala da to čini noću.

U ovim slučajevima, strpljenje socijalnih radnica moglo je biti ključno za iniciranje i izgradnju odnosa poverenja sa ženama kojima su bile savetodavke. No, uspostavljanje takvog odnosa može da traje i mesecima, a ponekad do njega uopšte i ne dođe.²

I pored toga što je u skloništu već provela nekoliko meseci, Mila se još uvek nije usuđivala da „otvori svoje srce“ bilo kome u skloništu: „Ja baš volim da pričam sa ljudima, ali, posle svega što mi se dogodilo, nikome ne mogu da verujem sto odsto. Pokušavam da izbegnem da se ponovo razočaram“. Tokom intervjua, Mila je nekoliko puta ponovila da ne podnosi kada ljudi ne „odgovore adekvatno“ na njena „emocionalna ulaganja“. Stoga, ona sada pokušava da kontroliše kako svoje emocionalno investiranje, tako i očekivanja od drugih.

Na osnovu praktičnog iskustva u jednoj psihijatrijskoj bolnici u Norveškoj, Chr. Sørhaug (1982) je podvukao važnost poverenja između pacijenata i osoblja. On

² Dalja razmatranja o izazovima rehabilitacije, videti u odeljku pod nazivom: „Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji“.

smatra da je kombinacija malog broja pacijenata i stabilna grupa zaposlenih preduslov izgradnje poverenja: „Ne pamtim nijedan uspešan tretman u kome nije bilo solidnog odnosa poverenja između pacijenta i jednog ili više zaposlenih. Ovo je banalan ali vrhunski uslov“ (Sørhaug 1982: 248, prevod autorki). Sørhaug objašnjava da, u kontekstu u kome nema dovoljno vremena da se razviju odnosi poverenja između pacijenata i savetodavaca, može nastati situacija u kojoj samo nekoliko pacijenata privlači pažnju osoblja: “[...] obično oni dovrtljivi, ‘interesantni’, ili oni koji krše najviše pravila i dogovora, ,problematični’. Mnogi lako budu zaboravljeni” (Sørhaug 1982: 248, prevod autorki).³

Dodatna teškoća za žrtve u smislu poklanjanja poverenja onima koji tvrde da žele da pruže podršku i pomoć, jeste činjenica da su tokom trafikinga, one često bivale prevarene od strane nekog kome su imale razloga da veruju – od mladića ili rođaka, na primer. Psihološkinja koja je nekoliko godina radila neposredno sa žrtvama trafikinga rekla nam je da je počela da uviđa obrazac po kome trafikeri pridobijaju poverenje svojih žrtava:⁴

Imajući u vidu da su osobi koja planira da eksploatiše ženu poznati neki detalji o njenim porodičnim odnosima, on (ili ona) zna na koji način može da učini da se žena oseti cenjenom i važnom. Postepeno, počće da je tretira sve lošije, ali će u isto vreme voditi računa da ona ne prestane da se nada da će se situacija poboljšati.

Ilustrovala je to slučajem devojke koja je bila trafikovana preko Albanije u Italiju. Devojka, koja potiče iz porodice opterećene nasiljem, najpre je bila odvedena u Albaniju, gde je prodana jednom mladiću koji joj je otvoreno rekao da je njegova namera bila da je seksualno eksploatiše. Tvrдио je da, nakon što ju je upoznao, više nije želeo da je eksploatiše. Uskoro, njih dvoje su postali par i proveli neko vreme zajedno u Albaniji. Kada je psihološkinja prvi put srela ovu devojku, nekoliko meseci kasnije, devojka je o tom periodu govorila kao najlepšem u svom životu; rekla je da se nikada ranije niko nije ponašao prema njoj tako dobro. Naročito joj je ostalo u sećanju kako su čitavu noć proslavljali njegov rođendan, sve do narednog jutra – i kako joj je mladić, nakon što ju je

³ „Ovo nije obavezno izraz prioriteta postavljenih od strane osoblja. Stvar je u tome što neki pacijenti stvaraju probleme i situacije sa kojima se osoblje teško nosi. Stoga, često ne ostaje dovoljno vremena za one koji ne privlače pažnju, već tiho i mirno sede u uglu” (Sørhaug 1982: 248, prevod autorki).

⁴ Videti takođe i ranije poglavlje Vesne Nikolić-Ristanović, „Kroz šta su žrtve prošle i kako su preživle”.

probudio kasnije tog dana, dao prsten. Psihološkinja je prikazala svoju analizu ovog slučaja na sledeći način:

Kada ova devojka govori o tom periodu, ona ga tretira kao sasvim istrgnutu sekvencu – kao da nikada više nije videla tog čoveka. No, to je bio isti onaj čovek koji ju je kasnije prodao u Italiju, bacio u uličnu prostituciju i zahtevao da zarađuje 1000 evra svake noći ili bi, u protivnom, postajao veoma nasilan. Svaki put kada bi osetio da ona ne može više da podnosi nasilje, počinjao bi da priča o lepim trenucima koje su zajedno proveli u Albaniji.

„Ovo je veoma sofisticiran način upotrebe sile“, zaključila je psihološkinja. Ona je, povrh toga, naglasila emocionalnu ranjivost žena u čijem je zaleđu zlostavljanje u jednom ili drugom obliku – ranjivost u smislu gladi za ljubavlju, pažnjom i brigom. Sledstveno tome, upozorila je na opasnost pojednostavljivanja odnosa uspostavljenih između eksploatatora/trafikera i njihovih žrtava:

Ovi odnosi nisu crno-beli, već, naprotiv, izuzetno komplikovani. Iz tog razloga, nije dobro devojci uputiti poruku: „Glupa si jer nisi shvatila da je on želeo samo da te iskoristi“. Umesto toga, treba poštovati njena osećanja. Ukoliko devojke ne osuđujete, one će vam reći sve.

Normann i dr. (2003) naglašavaju vezu između nade, motivacije i mogućnosti da se kontroliše sopstvena situacija i proces rehabilitacije. Jedan od psihijatar uključenih u rehabilitaciju žrtava trafikinga u Srbiji, sumirao je ono što smatra najvažnijim za uspešnost rehabilitacije:

Suštinski je važno da se neizvesnost zameni strukturom i predvidljivošću. Neizvesnost je veliki problem koji pojačava strepnju i depresiju kod svih žrtava trafikinga – npr. neizvesnost u pogledu toga kada će se vratiti kući. Mnoge od njih čak i ne znaju da li žele da se vrate kući. Važno je da žrtve povrate kontrolu. U tom smislu, struktura u institucijama za rehabilitaciju je važna. Odsustvo strukture stvara ambijent koji pothranjuje strah i agresivnost.

Ova izjava upućuje na ono što vidimo kao tri fundamentalne komponente koje bi trebalo da budu inkorporirane kao cilj svih programa rehabilitacije: otklanjanje neizvesnosti, ponovno uspostavljanje kontrole i ublažavanje straha i agresivnosti. U trenutku kada žrtve trafikinga stignu u svoje prvo sklonište, one za sobom mogu imati više meseci provedenih u surovom, manipulativnom i nasilnom okruženju. Zbog toga, njima je verovatno teško da poveruju bilo kome ko tvrdi da ima nameru da im pomogne.

Draga se seća da je bila i uplašena i vrlo agresivna tokom početnog perioda boravka u skloništu. Predstavnica skloništa koja ju je dočekala na aerodromu, dodaje: „Draga je psovala sve vreme puta od aerodroma do skloništa. Nikada nisam srela nekoga sa kim je bilo tako teško raditi!“

Stručnjaci za rehabilitaciju, budući potpuno svesni navedenog, naglašavali su tokom intervjuu da je prvi susret sa žrtvom odlučujući. Jedna od socijalnih radnica kaže:

Prvi kontakt sa žrtvom je veoma važan – važno je graditi poverenje od prvog trenutka, na primer, već na aerodromu. Mi moramo da učinimo da se one osećaju „našima“ – da učinimo da steknu poverenje u nas i pokušamo da svedemo na najmanju meru njihovu agresivnost i da ih smirimo. Neću reći da su neke devojke „teške“ u smislu rada sa njima. To je više pitanje složenosti psihološkog stanja u kome se devojke nalaze.

Usredsređivanje na individualne potrebe

Tokom razgovora sa psihološkinjom u Moldaviji o tome kada bi psihološka pomoć trebalo da bude pružena – da li već u zemlji destinacije ili tek nakon repatrijacije – psihološkinja je bila odlučna:

Sto puta je lakše raditi sa osobama koje su već primile psihološku podršku! One me odmah traže: „Gde je psihološkinja? Želim da vidim psihološkinju!“ Žene koje nisu primile psihološku podršku tek treba uveriti da im je ona potrebna i da će od nje imati korist. Takođe, lakše je raditi sa ženama neposredno nakon što su izbačene iz trafikingsituacije. U tom periodu, one su generalno receptivnije na psihološki tretman, dok, kasnije – posle povratka u zemlju porekla – iskrsavaju drugi problemi.

Osoblje IOM-a u Italiji istaklo je da je važno zapamtiti da mnoge žrtve trafikinga za sobom imaju istoriju zlostavljanja, diskriminacije, potcenjivanja, odbacivanja itd, još od ranog detinjstva.⁵ Prema mišljenju psihološkinja, jedna od mogućih posledica takvih životnih istorija jeste da žene u jednom trenutku počinju da veruju da zaslužuju zlostavljanje i nasilje kome su izložene. Na osnovu ovih saznanja, polazna tačka IOM-a u Italiji u radu sa žrtvama jeste sledeća teza:

⁵ Videti i ranije poglavlje Vesne Nikolić-Ristanović: „Ko su žrtve koje smo srele i šta ih je učinilo ranjivim?“

Ova žena je najverovatnije primila mnogo negativnih poruka i naše reči mogu biti prve pozitivne koje čuje posle mnogo vremena – možda prve pozitivne reči koje je ikada čula.

Opšti pristup italijanske misije IOM-a ženama sa kojima rade, jeste emocionalno prihvatanje i, kako oni to formulišu, „uzdržavanje od osude osobe“. To podrazumeva uspostavljanje empatijskog odnosa kao baze za prihvatanje – „potpuno prihvatanje osobe – uključujući i njene negativne strane“. Kao što ćemo videti u narednom odeljku,⁶ vrednost ovog pristupa afirmisan je od strane naših ispitanica koje su naglašavale koliko je za njih važno da se osete prihvaćenim i da oseće da neko zaista brine o njima.

U Moldaviji, stručnjaci angažovani u rehabilitaciji utvrdili su da su žene repatriране iz Makedonije, Poljske, Bugarske i Češke Republike, često dobijale kratkotrajnu pomoć u lokalnim skloništima. U Makedoniji je, čak, jedna moldavska državljanka bila uključena u jednogodišnji program rehabilitacije. Psihološkinja koja je sa njom radila nakon njenog povratka u Moldaviju, kaže: „Bilo je lako raditi sa njom kada se vratila, zato što je već primila rehabilitacijsku pomoć i oporavila se od post-traumatskog stresnog poremećaja“.

Psihološkinja iz Srbije nam je rekla da se žrtve koje dođu u sklonište direktno iz trafik-ing-situacije, obično nalaze u stanju apatije, bez volje i želje za bilo čim:

Reakcije žrtava na iskustva kroz koja su prošle slična su depresijama – ali ipak nisu depresije. Žrtve takođe pokazuju neurotične simptome, ali još uvek nisam sreća nijednu koja boluje od psihoze, sa izuzetkom jedne maloletnice koja je bila mentalno retardirana i imala simptome slične psihotičnim. Preovlađujuća osećanja kod žrtava jesu nesigurnost i neizvesnost – i, one ne veruju ljudima. One nikada ne znaju koliko će dugo ostati u skloništu i od mene očekuju da im to kažem. Kada im kažem da ja nemam tu informaciju, one se ponekad naljute i odbiju da razgovaraju sa mnom.

Objasnila je i to da je, u najvećem broju slučajeva, žrtvama potrebno neko vreme da se uvere da su došle na mesto koje je bezbedno:

Sedam do deset dana je generalno dovoljno, ali onda one počinju da pitaju kada će moći da idu kući. Njihova situacija kod kuće obično je neizvesna. One često jedva čekaju da odu kući, ali, otprilike dva dana pred polazak, njihovo se raspoloženje obično menja: Uplašene su od odlaska kući; zabrinute su

⁶ Videti: „Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji“.

što se vraćaju bez novca; brinu zbog svoje budućnosti i o tome šta će im se dogoditi itd.

Takođe nam je objasnila kako duševno stanje žrtve često zavisi od dužine njenog iskustva sa trafikinguom. Tako, na primer, žene koje su spasene na samom početku trafikinga – na primer, ubrzo pošto su napustile zemlju porekla – obično su zbunjene i razočarane: „One uglavnom ne pokazuju interesovanje ni za šta i neprestano se pitaju ima li život uopšte smisla. Njihovi finansijski problemi obično su im najveća briga i veoma su zabrinute u pogledu toga šta će raditi kada se vrate kući“. Socijalna radnica iz jednog od skloništa je dodala:

Najveći broj žena napušta svoju zemlju sa idejom – i vizijom – da će doseći lep i ugodan život u zapadnim zemljama. One koje su zaustavljene od strane policije i spasene pre nego što su se zaista suočile sa opasnostima, ili barem shvatile kakvim su rizicima bile izložene, veruju da su ih policija i osoblje skloništa lišili dobre prilike.

Devojke ponekad ne shvataju šta im se dogodilo, na primer, da su bile prodate od jednog „vlasnika“ drugome i kakve su implikacije toga što su im oduzeti pasoši itd. Ono što ponekad takođe doprinosi njihovoj konfuziji jeste činjenica da trafikeri troše mnogo novca na njih – na primer, kupuju im skupu garderobu i šminku kako bi izgledale što atraktivnije – tako da bi oni (trafikeri) mogli da ih prodaju i na njima ostvaruju profit.

Kao što je napomenuto u prethodnom odeljku, neke žene postaju emotivno vezane za svoje izrabljivače. To je bio slučaj sa Tinom, koja je trafikovana u Italiju i eksploatisana u uličnoj prostituciji:

Tina je bila u grupi žena koje su eksploatisane od strane istog muškarca. Kada su druge žene uspele da pobegnu i podnesu prijave protiv njega, ona je odbila da svedoči i italijanska policija ju je deportovala u rodnu zemlju. Suđenje je počelo nekoliko meseci kasnije, i kada je advokat odbrane pozvao Tinu i upitao da li bi ona došla da svedoči u korist odbrane optuženog, ona je pristala. Obaveštena je da će njen „dečko“ (optuženi) pokriti troškove njenog puta i sl. No, tokom prvog razgovora sa optuženim i njegovim advokatom u Italiji, optuženi joj je rekao da bi trebalo nekoliko dana da radi na ulici kako bi nadoknadila putne troškove. To je učinilo da Tina iznenada shvati šta se dešava i odluči da ne svedoči u njegovu odbranu, već protiv njega.

Tina je imala teško detinjstvo prepuno zlostavljanja i nasilja. U kasnijem razgovoru sa psihološkinjom iz IOM-a, objasnila je da je bila veoma vezana za svog makroa zato što je, kako je formulisala: „On učinio da se osećam važnom“. Ipak, ona objašnjava: „Njegov zahtev da radim na ulici nekoliko dana kako bih nadoknadila svoje putne troškove zbog njegove odbrane, učinio je da vidim sve veoma jasno“.

Prethodne rečenice pokazuju da se žrtve trafikinga često bore sa kompleksnim mentalnim sadržajima i osećanjima kao što su strah, stid, krivica, ljutnja, poniženost i bespomoćnost, zbog čega im je potrebna stručna pomoć. Pomoć im je potrebna kako bi povratile veru u sebe i svoje sposobnosti, a od vrhunske je važnosti da takva pomoć bude obezbeđena u što ranijoj fazi.⁷

Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji

Kao što je prethodno pokazano, izgradnja poverenja zahteva vreme i resurse – upravo ono u čemu se često oskudeva u rehabilitacijskom kontekstu koji proučavamo. Objekti u kojima se sprovodi rehabilitacija, kao što su skloništa, funkcionišu uz ograničene budžete, a stručnjaci u rehabilitaciji sa kojima smo razgovarale izrazili su i izvesnu zabrinutost u pogledu „zloupotrebe“ zaposlenih u skloništu – usled, npr., relativnog nedostatka supervizije, treninga i praćenja osoblja u skloništim. Jedan psihijatar, upoznat sa uslovima u kojima radi osoblje skloništa s obzirom na to da je povremeno posećivao jedno od skloništa u Beogradu u cilju pružanja stručne pomoći, kaže:

Posle tri-četiri meseca u skloništu, osoblje se toliko istroši da njihovi kapaciteti da vide i vrednuju individualne snage i slabosti, bivaju ozbiljno redukovani. Ipak, od njega se očekuje da bude sposobno da svaku korisnicu skloništa vidi kao individuu sa jedinstvenim kvalitetima.

U izveštaju organizacija *Stiftelsen Kvinnoforum* (Fondacija ženskih foruma) i *Kvinna till Kvinna*, citirana je jedna predstavica OEBS-a koja je pružila sledeći opis uslova u najstarijem skloništu u Srbiji:

Centar nema dovoljno osoblja, samo jedna osoba je u smeni sve vreme, i sada, kada je tamo 16 žena, skoro je nemoguće da jedna osoba održi kontrolu. Trebalo bi da ih je najmanje dve u svakoj smeni. Takođe, oni imaju problem sa transportom budući da nemaju automobil i moraju da odlaze po žene

⁷ Videti, na primer: *Stiftelsen Kvinnoforum* (2003).

taksijem, što nije ni previše bezbedno. Iz OEBS-a je rečeno da će pokušati da potraže dodatne izvore finansiranja, ali u tome još nema uspeha (Stiftelsen Kvinnoforum i Kvinna till Kvinna 2003: 59).

Jedno od pitanja na koja smo se usredsredite u svom istraživanju, bilo je: U kojoj meri nedostatak kapaciteta (u gore opisanom obliku) utiče na sposobnost stručnjaka u rehabilitaciji da opaze i adekvatno odgovore potrebama žena uključenih u programe rehabilitacije? Zanimljivo je da su odgovori na to pitanje bili homogeni kako među stručnjacima na jednoj strani, tako i među i korisnicima rehabilitacije, na drugoj.

Stručnjaci u rehabilitaciji obično su svoje sopstvene doprinose u radu opisivali kao opterećene visokim radnim normama i dužinom radnog vremena. Na primer, jedna od socijalnih radnica naglasila je nedovoljne kapacitete kao jednu od najvećih prepreka sa kojima se suočila obavljajući svoj posao, i to ilustrovala opisom jedne od svojih nedavnih noćnih smena:

Mi ne možemo predvideti šta se može desiti tokom smene. Na primer, bila sam sama u noćnoj smeni. Tokom dana održan je neki sastanak o kome su devojke želele da diskutuju sa mnom kada sam stigla te večeri. Pored toga, jedna od devojaka se osećala loše, pa je bilo neophodno da zovemo hitnu pomoć. Upravo u tom trenutku, teško pretučena devojka stigla je u sklonište, i sve je to bilo vrlo haotično.

Koleginice ove socijalne radnice su, takođe, potencirale osujećenost vezanu za raspoloživo vreme za individualni rad sa žrtvama. No, sve su one naglašavale svoja nastojanja u pravcu identifikovanja individualnih potreba i resursa žrtava. Jedna od psihološkinja izrazila je to na sledeći način:

Žrtve su obično bile maltretirane tokom čitavog svog života; one su navikle na to da im se govori da su bezvredne, neznalice itd. Ja se trudim da prepoznam kakve su njihove potrebe, ali mi je ponekad to teško – naročito kada one u sebi nose previše negacije i besa.

Povremeno, strategije i oblici ponašanja koje su žrtve usvojile i uvežbale u trafficking-kontekstu, predstavljaju dodatni izazov za stručnjake u rehabilitaciji i, konačno, postaju barijere rehabilitaciji i reintegraciji. Jedna od socijalnih radnica opisala je kako joj neke od ovih strategija prevladavanja povremeno znatno otežavaju posao:

Uprkos svim treninzima i edukaciji koju sam prošla, rad sa devojkama doživljam kao veoma zahtevan. One pokazuju tendenciju ka manipulaciji – zato što su navikle to da rade – navikle su na to u vreme dok su bile trafikovane. Teško je suočiti devojke sa sopstvenom manipulacijom i učiniti da one razumeju to što rade.

Socijalna radnica nam je dala primer manifestovanja ovog tipa ponašanja. U skloništu u kome radi, postoji osoba posebno zadužena za nabavku hrane. Kada ona nije tu, neke od korisnica skloništa obavljaju taj zadatak, što podrazumeva odlazak u prodavnicu i/ili pijacu i kupovinu hrane i drugih namirnica. Osoblje skloništa obično sastavlja spisak svih potrebnih stvari. Ponekad, međutim, žene koje odlaze u kupovinu tvrde da nisu mogle da nađu neke namirnice – što je, prema socijalnoj radnici, malo verovatno, budući da kupuju na najvećoj pijaci u gradu. Povrh toga, iako ne kupe namirnice, one uvek potroše sav novac koji im je dat. Umesto da kupuju ono što je na spisku, one radije kupuju stvari prema svojim ličnim preferencijama:

Ponekad, kada se vrate bez stvari koje su druge žene u skloništu naručile, one im čak kažu: „Ovo je bolje za tebe!“ Pokušavamo da navedemo devojke da uvide da treba da promene takvu praksu – i da sledećeg puta kada odu u prodavnicu, kupe ono što je dogovoreno, ali, vrlo brzo se sve vraća na staro.

Drugi primer odnosi se na to kako korisnice skloništa ponekad pokušavaju da izigraju ograničenja i oslabe pravila skloništa koja se odnose na vreme odlaska na spavanje:

Devojke obično napuštaju dnevnu sobu u ponoć i odlaze u svoje sobe. One, međutim, treba da se pripreme za spavanje – to znači da, umesto odlaska na spavanje u ponoć kao što bi trebalo, one provedu još dosta vremena nakon ponoći u razgovorima, tuširanju itd. Obično prođe još sat-sat i po nakon što izađu iz dnevne sobe, do momenta kada su spremne za spavanje. Pored toga, kada sve one počnu da se pripremaju za spavanje u isto vreme, nastane velika gužva u kupatilu.

Jedna socijalna radnica prisetila se kako je nedavno zamolila žene da utišaju muziku, što su one na kratko učinile – a zatim je ponovo pojačale. Po njenom mišljenju, ova navika pomeranja granica, rezultat je strategije preživljavanja koju su žene usvojile tokom perioda u kome su bile trafikovane:

One imaju običaj da testiraju granice. Često manipulišu i predstavljaju se u lažnom svetlu. Na to su navikle dok su bile trafikovane. Takođe su naviknute da koriste lažna imena iz falsifikovanih pasoša. Tako, kada koristimo njihova prava imena, one se ne odazivaju... moguće je da se one potpuno uživljavaju u tu imaginarnu osobu i beže u drugi identitet.

U nekim slučajevima, ponašanje devojaka povlači posledice u obliku restrikcija, na primer, u vezi sa pristupom nekim uslugama kao što je internet ili vreme koje mogu da provedu napolju kada odlaze da iznajme video-kasete. Socijalne radnice koje rade u skloništu kažu da im teško pada striktnost koja se s vremena na vreme od njih zahteva:

Ponekad se osećam loše... izgleda kao da imam primedbe na sve... kao da sam uvek negativna. Osećam se bolje kada devojke mogu da pohvalim, da im kažem da su nešto dobro uradile i sl. – na primer, kada ustanu na vreme ujutru, ili kada nešto skuvaju, kada imaju novu i lepu boju kose, ili urade nešto na sopstvenu inicijativu, a da niko nije morao da im kaže da to urade.

Dok su se stručnjaci tokom intervjua koje smo sa njima vodile često usredsređivali na ograničenja i prepreke na koje nailaze u svom radu, korisnice skloništa su, nasuprot tome, odavale priznanje i izražavale zahvalnost za trud koji stručnjaci ulažu u pružanju pomoći. Posebno, one su kao pozitivno naglašavale bliskost i brigu onih koji sa njima neposredno rade. Povrh toga, one su isticale da u velikoj meri cene to što su prihvaćene i tretirane kao osobe vredne poštovanja.

Anka kaže da ima utisak da osoblje skloništa razume kroz šta je ona prošla: „Kada sam stigla, učinili su da se osetim bezbedno. Brinule su za mene zbog onoga što mi se dogodilo. Osetila sam da su one zainteresovane za moj život – za mene – i da stvarno žele da mi pomognu“. Nataša to opisuje na ovaj način: „Svaki put kada mi je nešto bilo potrebno, tu je bio neko da mi pruži pomoć. Ljudi koji rade u skloništu izgleda da vole svoj posao – i stvarno žele da pomognu“. Mila kaže da veoma ceni to što može da razgovara o svakom svom problemu sa nekim od stručnjaka zaposlenih u skloništu. Čini joj se da svo osoblje daje sve od sebe da na najbolji mogući način pomogne ženama koje u njemu borave.

Ovi opisi koje su dale Anka, Nataša i Mila, odražavaju mišljenje koje smo čule od većine žena sa kojima smo razgovarale o njihovim iskustvima u programima rehabilitacije u Srbiji i/ili Moldaviji – u konkretnom smislu, ono upućuje na značaj relacionih aspekata u oporavku. No, sudeći prema intervjuima sa stručnjacima u rehabilitaciji, stekle smo utisak da oni sami retko zaista prepoznaju važnost ovih doprinosa. Pored toga, da bi moglo da se nosi sa ovim tipom bliskosti

na profesionalan način, osoblju skloništa je neophodno pružiti odgovarajuće smernice i psihološku podršku. Socijalna radnica iz jednog od skloništa opisala je način na koji doživljava izazove profesionalne bliskosti: „Žene sa kojima radim deo su mog života, pa ipak, ja ne mogu živeti njihove živote... Pokušavam da razvijem i održim „psihološku zaštitu“, ali, ponekad, ne mogu da izbegnem da uđu u moje srce...“.

Tokom susreta sa službenicima IOM-a u Rimu, čule smo stav da osoblje skloništa treba da dobija psihološku pomoć najmanje jednom mesečno – „ali, to se nikada ne događa, uglavnom zato što nema donatora koji su zainteresovani da daju novac u tu svrhu“. Osoblje IOM-a u Rimu posebno je naglasilo važnost poboljšanja teške situacije sa kojom se suočavaju oni koji rade u skloništima u zemljama porekla: „Naše kolege u npr., Kišinau i Beogradu suočavaju se sa težom situacijom nego mi ovde. U Moldaviji i Srbiji ih sve – čitavo okruženje – podseća na stradanje i glavne uzroke trafikinga“. Pre izvesnog vremena, IOM u Italiji organizovao je trening za svoje kolege iz misija IOM-a na Balkanu. Fokus ovog treninga bila su pitanja od važnosti za sve njih: na koji način raditi sa žrtvama, kako izbeći „pregorevanje“, itd. Međutim, predstavnici iz Moldavije nisu mogli dobiti italijanske vize i tako su propustili značajnu priliku da razmene iskustva i saznanja sa svojim kolegama.

Da bi stručnjaci u rehabilitaciji uspešno održavali emocionalnu i relaciju bliskost sa ženama sa kojima rade na profesionalnom nivou, neophodan je daleko sistematičniji pristup ovoj problematici. Inicijativa ka proširivanju „prostora za bavljenje rehabilitacijom“ od strane osoblja skloništa, može da obuhvata: češće regionalne treninge, redovnu superviziju na lokalnom nivou, kao i jačanje kapaciteta u skloništima povećanjem broja osoba na dužnosti u svakoj smeni i/ili broja smena.

Tranzicija

U uvodu u ovo poglavlje, termin „tranzicija“ je predstavljen kao ključna analitička smernica. Razlog za to leži u prirodi procesa obuhvaćenih rehabilitacijom. Shodno načinu na koji shvatamo koncept i ideju rehabilitacije, zajedničko svojstvo svih uspešnih programa rehabilitacije jeste da korisnike rehabilitacije osposobe odnosno da im omoguće da evoluiraju iz jednog stanja – fizičkog i/ili psihološkog – u drugo. Ono što označavamo tranzicijom može biti dobro uočeno u studiji Flore Singer Åslid o rehabilitaciji zavisnika od droge (2001). Singer Åslid opisuje holistički, na klijenta usredsređen pristup u tretmanu, ko-

ji obuhvata aktivno učestvovanje i klijenata i osoblja, kao i davanje prioriteta ciljevima i potrebama svakog klijenta. Najvažnija svrha ovakvog pristupa jeste jačanje klijentovog samopoštovanja i pružanje pomoći klijentu da uspostavi sa-držajne odnose sa drugima. Generalni efekat ovog pristupa, kao što je primetila Singer Åslid, jeste da se klijenti izdvajaju iz onoga što ona naziva „narkomanski svet“ i reintegrišu u matično društvo:

Prema tome, rehabilitacija postaje ceremonija prelaska, u smislu da omogućava individuama da prođu kroz važne promene kako bi našli „mesto“ za sebe u novom stanju. Ovo obuhvata napuštanje stavova, veza i životnih obrazaca koji pripadaju prethodnom stanju i usaglašavanje sa jasnim značenjem svog novog identiteta, socijalnih uloga i ličnih granica (Åslid 2001: 40).

Tranzicija opisana od strane Singer Åslid može biti primenjena i na razumeva-nje nekih od procesa uključenih u rehabilitaciju žrtava trafikinga. Ovi procesi bi trebalo da služe ne samo izlečenju povreda i trauma usled zlostavljanja, već, isto tako, „ceremoniji prelaska“ – ritualu prelaženja koji žrtve priprema za rein-tegraciju u društvo (Van Gennep 1909; Turner 1969). U antropološkoj litera-turi, ceremonije prelaska shvataju se kao „[...] obredi koji prate svaku promenu mesta, položaja, socijalne pozicije i uzrasta“ (Van Gennep 1960; Turner 1991: 94). Svrha ovih ceremonija jeste da se individui omogući povratak u društvo u svojstvu „nove“ osobe – osobe čiji su raniji status i karakteristike uklonjeni. Poslednji stadijum ceremonije prelaska sastoji se u reintegraciji u društvo – če-sto kao osobe koja je „preporođena“ i, u tom smislu, kao nekog kome je dat novi početak (Turner 1991). U nastavku ćemo ilustrovati ovaj oblik tranzicije koristeći primere koji se odnose na postepeno kretanje od života pod okriljem drugih prema samostalnosti, a posebno ćemo se osvrnuti na izazove sadržane u takvom kretanju individua sa stigmatizovanim identitetom.

Od skloništa ka samostalnosti

Rehabilitacija može da ima različite oblike, ali, tipičan scenario rehabilitacije žrtava trafikinga jeste da ona započinje u skloništu, bilo zatvorenog ili otvore-nog tipa, što zavisi od pravnog statusa i drugih uslova u kojima se korisnice nalaze, odnosno, stepena bezbednosti i nadzora koji je neophodan. Tokom ovog procesa, obično se obezbeđuju posebne usluge zaštite i pomoći, uključujući po mogućstvu, pravnu, zdravstvenu, socijalnu i psihološku pomoć. Kasnije tokom rehabilitacijskog procesa, korisnice skloništa mogu biti preseljene iz zatvorenog u otvoreno sklonište u zemlji porekla.

Prilike u pogledu skloništa za žrtve trafikinga razlikuje se od zemlje do zemlje. U vreme kada je započeto ovo istraživanje, decembra 2003. godine, u Srbiji je postojalo samo jedno sklonište za žrtve trgovine ženama.⁸ Tako su žrtve, kako domaće, tako i strane državljanke, odrasle, kao i maloletnice, boravile zajedno pod istim krovom i bile izložene istim unutrašnjim pravilima i procedurama. Ipak, važna razlika je proisticala iz pravnog statusa žrtava sa stranim državljanstvom, naročito imajući u vidu nepostojanje dozvola boravka, što im je onemogućavalo da napuštaju sklonište – odnosno, da učestvuju u aktivnostima na drugim mestima. Pored toga, dužina njihovog boravka u skloništu i u zemlji, veoma je zavisila od mere u kojoj su ih organi vlasti – prvenstveno policija – smatrali potencijalno korisnim u svojstvu svedoka. Nasuprot tome, žrtve-domaće državljanke bile su u prilici da same odluče kada će napustiti sklonište. Prema IOM-u i stručnjacima angažovanim na rehabilitaciji u skloništu, različiti uslovi u kojima su se nalazile domaće i strane korisnice skloništa predstavljali su prepreku za potencijalni razvoj skloništa u pravcu koji bi obezbedio ispunjenje zahteva programa reintegracije. Da bi se premostile ove teškoće, leta 2004. godine je otvoreno drugo sklonište – tzv. „Privremena kuća“ – za žrtve državljanke Srbije. Privremena kuća je deo nedavno implementiranog jednogodišnjeg programa reintegracije za domaće državljanke (žene iz Srbije), žrtve trafikinga. Opšta svrha ovog programa jeste da ponudi korisnicama postepenu tranziciju ka „normalnom“ i samostalnom životu, a pristup karakteriše veći stepen otvorenosti i uključenosti. Takav pristup se očitava kroz niži stepen nadzora i više zahteve u smislu individualne odgovornosti koja se od korisnica očekuje. Budući da program uključuje samo žene državljanke Srbije, korišćenje stručne pomoći i usluga spoljašnjih službi je olakšano.

U zemljama jugoistočne Evrope postoje različiti modeli tranzicionih skloništa; zajednička karakteristika svih modela jeste da se u njima teži tome da se korisnice koje u njima borave pripreme za postepenu tranziciju ka samostalnom životu. Za najveći broj žrtava, prelazak u tranziciono sklonište zapravo predstavlja premeštanje iz skloništa zatvorenog u sklonište otvorenog tipa, gde prvi tip ima sličnosti sa onim što Erving Goffman zove „totalnom ustanovom“:

Totalna ustanova se može definisati kao mesto stanovanja i rada, u kome veliki broj individua stavljenih u istu situaciju, odvojenih od šireg društva na duži vremenski period, zajedno žive u izolaciji, i čiji je život izričito i detaljno regulisan (Goffman 1961: xi i).

⁸ Videti takođe i ranije poglavlje Biljane Simeunović-Patić: „Zaštita, pomoć i podrška žrtvama trgovine ljudima: aktuelni odgovori“.

Prema Goffmanu, jedna od karakteristika totalne ustanove jeste njen „opkoljavajući ili totalni karakter [...] koji je simbolizovan preprekama za socijalne kontakte sa spoljnim svetom [...]” (Goffman 1961: 4). Koordinatorke Privremene kuće u Srbiji opisale su svoj specifičan pristup tranziciji žena iz zatvorenog skloništa u Privremenu kuću, na sledeći način:

Težimo da devojke uključimo u normalan život i rutinu. Od njih očekujemo da same izvade potrebna dokumenta za javni prevoz, zdravstvene knjižice, itd. U prethodnom (zatvorenom) skloništu, svim devojkama su, uključujući i devojke iz Srbije, bile obezbeđivane usluge na način na koji je to bilo neophodno za strankinje – na primer, zdravstvena nega u privatnim medicinskim ordinacijama, korišćenje taksi usluga, itd. Sada je situacija sasvim drugačija: od njih se očekuje da budu aktivne i same učine neophodne stvari za sebe – one koriste usluge opšteg sistema zdravstvene zaštite, javni prevoz itd. Drugim rečima, sve beneficije koje su ranije postojale usled potreba stranih državljanki, sada su isključene. Tako, devojke postepeno prelaze u „normalan” život, mada ipak postoji velika razlika između usluga i finansijskih mogućnosti koje uživaju sada, i onih koje će imati kada izađu iz programa. Dok su u programu, njima je obezbeđeno i više nego što je na raspolaganju prosečnoj porodici u Srbiji, i uvek je tu neko da se stara o njihovim potrebama.

Drugim rečima, tranzicija iz zatvorenog skloništa u Privremenu kuću podrazumeva da se korisnice ovog programa reintegracije lišavaju nekih pogodnosti, da bi u zamenu raslo poverenje u njih i omogućio im se širi prostor za individualnu akciju i procenu. Prema onome što su izjavile zaposlene u zatvorenom skloništu, korisnice su, pred transfer, imale kako očekivanja, tako i bojazni:

Devojke iz Srbije su rekle da osećaju malu zabrinutost i neizvesnost oko prelaska u novo sklonište. S jedne strane, bilo im je drago što će imati veću slobodu, ali, na drugoj strani, strepele su da neće uspeti da odgovore svim očekivanjima koja se pred njih stavljaju.

Nаша opažanja govore da, i pored toga što su žene u Privremenoj kući uživale u većoj slobodi, one su istovremeno pokazivale sklonost da se u velikoj meri oslanjaju na socijalne radnice koje su ih nadgledale, tražeći od njih savete i pomoć u vezi sa nizom različitih stvari. Povrh toga, tokom perioda u kome smo posmatrale Privremenu kuću, desile su se epizode koje su ukazale na problematičan odnos žena prema činjenici da je program reintegracije baziran na njihovom dobrovoljnom učešću. Primera radi, u vreme naše poslednje posete novembra 2004. godine, dve žene su okončale svoje učešće u programu reintegracije – ne-

koliko meseci pre planiranog završetka. Prema našim saznanjima, jedna od njih izgleda da je svesno prekršila pravila kuće kako bi bila isključena iz programa, dok se druga udala i preselila u svoju lokalnu sredinu. Ubrzo nakon udaje, ipak, ova druga žena je pozvala socijalne radnice u Privremenoj kući i rekla im da je spremna da se vrati u program ukoliko je obavezna da to učini.

Po našem mišljenju, ovo predstavlja primere nekih od izazova i zahteva sadržanih u programima reintegracije, iz perspektive kako korisnica, tako i stručnjaka. Očigledan problem jeste onaj u vezi sa dobrovoljnošću participacije u programima rehabilitacije. Dva gore opisana primera pokazuju da žene koje učestvuju u ovim programima ponekad imaju utisak da su oni obavezni. To, posledično, može negativno uticati na sposobnost žena da razviju istinski smisao „vlasništva“ i privrženosti u odnosu na program i njegove željene rezultate. Nadalje, sama priroda programa – gde se od korisnica očekuje da postepeno preuzimaju breme individualne odgovornosti, a od stručnjaka da olakšaju, ali da ne dominiraju ovom tranzicijom – implicira zadatke obeju strana. U svojoj nedavnoj prošlosti, korisnice rehabilitacije su iskusile negiranje svake sposobnosti da utiču na sopstvene živote; u zavisnosti od dužine i sadržaja tog perioda, njima može izgledati da je povratak u samostalnost više ili manje izazovan proces. S tim u vezi, jedna od socijalnih radnica u Privremenoj kući priznaje da se često suočava sa dilemom u pogledu toga da li da poučava žene o tome šta da rade, ili da im omogući slobodu da same donose svoje odluke. Prema njenom iskustvu, nema konačnih odgovora na to, i ona uviđa da će i njoj i njenim koleginicama, kao i samim ženama, biti potrebno vreme da utvrde šta funkcioniše, a šta ne.

Izbor zasnovan na informacijama?

Cilj rehabilitacije trebalo bi da bude osposobljavanje ili osnaživanje individua da upravljaju svojim sopstvenim životom. Termin „osnaživanje“, koji se često koristi u opisima uspešnih pristupa rehabilitaciji, upućuje na „proces putem kojeg oni kojima je bila oduzeta moć da čine izbore, stiču takvu moć“ (Kabeer 2003: 170). Suprotno od osnaživanja jeste lišavanje moći, koje podrazumeva negiranje mogućnosti izbora. Odsustvo izbora „izgleda da na različiti način pogađa žene i muškarce zbog toga što rodne nejednakosti često intenziviraju efekte siromaštva“ (Kabeer 2003: 170). Pristup osnaživanja u rehabilitaciji obuhvata „olakšavanje procesa u kome trafikovane osobe prestaju da budu žrtve i počinju da bivaju nosioci kontrole svojih sopstvenih života“ (Stiftelsen Kvinnoforum

2003: 24). Da bi ponovo verovala sebi, osoba treba da uživa poverenje drugih – na primer, poverenje da može napraviti izbor između alternativa.

Naša zapažanja ukazuju na to da su određene faze ili etape procesa rehabilitacije obeležene višim stepenom neizvesnosti nego druge. To naročito važi za faze koje uključuju fizičko premeštanje – na primer, iz policijske stanice ili bolnice u rehabilitacijsko sklonište ili prihvatilište; iz jednog u drugo sklonište; iz zemlje destinacije u zemlju porekla itd. Ovi oblici tranzicije ne obuhvataju samo promene u kontekstu i osoblju, već, uz to, mogu da uključuju i izbore od uticaja na prilike u daljem životu – na primer, izbor skloništa može imati uticaj na opseg usluga koje će osobi biti pristupačne, odnosno na to koje će treninge za profesionalno osposobljavanje i kurseve moći da pohađa. Deo ovog projekta činilo je i nastojanje da procenimo na koji su način doživlele, i kako su se sa ovim oblicima tranzicije nosile žrtve, ali i stručnjaci u rehabilitaciji. Naši nalazi govore da se uobičajena praksa u vezi sa tim na koji se način i kada žrtve pripremaju za fizičko premeštanje, razlikuje od zemlje do zemlje, i od jedne do druge organizacije.

Kaćuša je repatriirana u Moldaviju iz jedne susedne zemlje gde joj je pružena nega od strane lokalne NVO u saradnji sa IOM-om. Ta NVO joj je predočila listu raspoloživih usluga koje bi mogla da koristi dok čeka na repatrijaciju, a takođe je obaveštena i o tome koje bi joj usluge bile na raspolaganju po povratku u Moldaviju. Kaćuša kaže da joj je bilo važno da dobije takve informacije i da je to učinilo da se oseća sigurnijom. No, u to vreme, njena najveća briga je bila „da ode kući, bude bezbedna, i bude tretirana kao ljudsko biće“. Nije bila spremna da se bavi svojom budućnošću pre nego što je stigla u sklonište u Moldaviji. Tu je obaveštena o daljim mogućnostima vezanim za budućnost, npr. u vezi sa profesionalnim osposobljavanjem, zapošljavanjem itd. Kaćuša naglašava da joj je bilo veoma važno da zna da postoji nešto u vezi sa čim može da pravi planove. Štaviše, naglasila je da je u toj fazi, postala kadra da promišlja i planira na osnovu ove vrste informacija.

Osvrćući se unazad, Kaćuša zaključuje da joj je sve – sva pomoć i obaveštenja koja je primila – ponuđeno u pravo vreme. Naglašava da je pristup navedene NVO za nju bio posebno dragocen – naročito zato što na nju nije vršena nikakva presija i zato što je šefica NVO bila veoma brižna i puna razumevanja za nju.

Rehabilitacija i reintegracija Kaćuše bila je potpomognuta činjenicom da je ona na odgovarajući način savetovana i praćena u svakoj kritičnoj fazi procesa.

Kada smo srele Kaćušu, ona se već bila vratila da živi sa svojom porodicom i uspešno je vodila sopstveni posao.

Dok je Kaćuša u ranoj fazi svog rehabilitacionog procesa obaveštena o uslugama koje će joj biti dostupne po povratku u zemlju porekla, druge žene su uspevale da dobiju neke – oskudne – informacije na sopstvenu inicijativu, prateći web-stranu IOM-a u zemlji svog porekla. Ali, bilo je i onih, među kojima je i Tatjana, koje nisu primile nijedno obaveštenje u tom smislu. Gledajući unazad, Tatjana kaže da bi možda za nju bilo bolje da je znala šta da očekuje i koji izbori pred njom stoje. Potreba za obaveštenjima, ali na jeziku koji žrtva dobro razume, jasno je naglašena u nekim od Tatjaninih iskustava:

Tatjana je bolnički lečena u zemlji destinacije i očekivala je da će se vratiti u svoju rodnu zemlju čim bude otpuštena iz bolnice. No, umesto toga, odvedena je u sklonište koje vodi IOM. Do pogrešnog razumevanja je došlo ili zato što ona nije dobila odgovarajuće obaveštenje, ili stoga što je obaveštena na jeziku koji nije razumela. Tatjana kaže: „IOM mi je možda rekao da ću ići u sklonište, ali u tom trenutku prevodilac nije bio prisutan“.

U skloništu, Tatjani je rečeno da u glavnom gradu zemlje iz koje potiče postoji kancelarija IOM-a i da tamo može dobiti pomoć. Prve nedelje boravka u skloništu, ona nije znala kada će moći da se vrati kući, niti su to znali u IOM-u. Do ove neizvesnosti je došlo zato što je ona morala da dâ izjavu policiji, i tek kada se složila da to učini, pustili su je da napusti zemlju.

Pored ispitivanja od strane policije i svedočenja pred sudom, priprema novih dokumenata i putnih isprava je ono što obično odlaže repatrijaciju stranih državljanke žrtava trafikinga koje se nalaze u Srbiji. U vreme kada smo srele Nataliju, ona je očekivala da se završi procedura izdavanja putne isprave:

Natalija nije znala koliko će dugo ostati u skloništu. Rekla je da se nada da će joj dokumenta biti završena vrlo brzo. Radovala se povratku kući – i nadala da će do toga doći uskoro. Rečeno joj je da će je IOM pratiti tokom leta kući i da će je predstavnici IOM-a dočekati na aerodromu u njenoj zemlji. Pored toga, čula je da IOM sprovodi program reintegracije u njenom rodnom gradu, ali još uvek nije imala saznanja o sadržaju tog programa. Po dolasku, najpre će se informisati o tome šta taj program podrazumeva i kako je organizovan, a onda će odlučiti da li da se u njega uključi. Kao zaključak, Natalija iznosi: „Prema mom dosadašnjem iskustvu sa IOM-om, od njih očekujem samo najbolje“.

Naši intervjui upućuju na to da se obaveštenja o uslugama raspoloživim u zemljama porekla žena, najčešće daju neposredno pred polazak – ukoliko se uopšte i daju.

Janu smo srele dan pre nego što je otišla iz Srbije. Znala je da će je predstavnici IOM-a dočekati na aerodromu, ali još uvek nije odlučila da li će im prići. Kaže da joj je potrebno još informacija o uslugama koje može dobiti, kako bi odlučila. Očekivala je da će neko iz IOM-a doći te večeri u sklonište i dati joj više obaveštenja.

Deo razloga zbog kojih žene pre repatrijacije dobijaju oskudna obaveštenja o uslugama u zemljama porekla, ako ih uopšte i dobiju, jeste ograničena količina raspoloživih informacija koje su dostupne i samim stručnjacima uključenim u rehabilitaciju. Prema socijalnoj radnici iz Moldavije, postojali su planovi koji još uvek više u vazduhu, da se organizuje studijsko putovanje u druge zemlje u regionu kako bi se stekla i razmenila saznanja i iskustva sa kolegama. Prema aktuelnom stanju stvari, ona dobija tek oskudne i povremene informacije o rehabilitacijskim uslugama dostupnim u susednim zemljama. Naša zapažanja govore da, iako zaposleni u skloništu prepoznaju važnost saradnje i razmene informacija sa kolegama iz drugih zemalja, oni u praksi retko dobijaju priliku da to čine. Neki od razloga nesumnjivo leže u ograničenom budžetu za održavanje komunikacije. Bilo kako bilo, relativno ograničen protok informacija između skloništa na Balkanu redukuje sposobnost žrtava da donose odluke kao informisane i upućene osobe – odluke koje se tiču njihove neposredne, a samim tim i daleke budućnosti. Ono što bi moglo biti kontinuitet između različitih skloništa i programa, obično završava kao smenjivanje potpuno izdvojenih, nekada i ponovljenih faza u tranziciji žena kroz proces rehabilitacije. To znači da njihovi životi pod okriljem mogu biti izolovaniji i manje produktivni nego što bi to bili, da su saradnja i kontinuitet obezbeđeni u većoj meri.

Preobražaj identiteta

Doživljaj tranzicije i preobražaja tokom procesa rehabilitacije i reintegracije može da zavisi od različitih faktora, kao što su ličnost određene individue, detinjstvo i porodični odnosi, kao i trajanje, mesto i sadržaj individualnog iskustva u vezi sa trafikom. Konkretno, tranzicija kroz koju prolazi žrtva trafikovanja u cilju seksualne eksploatacije može da uključuje, na primer, promenu dnevnog ritma spavanja i aktivnosti, napuštanje strategija preživljavanja koje su usvojene tokom perioda u kome su bile trafikovane i učenje toga kako da grade odnose

sa drugima i poverenje u druge ljude. Ukratko, jedan aspekt rehabilitacije može biti shvaćen kao „preobražaj devijantnih identiteta“ (Åslid 2001: 39). Ovo poslednje nalazi odraz u onome što u Moldaviji nazivaju „korekcija ličnosti“, a što upućuje na vežbanje usmereno na podsticanje korisnica skloništa na razmišljanje o svojim sopstvenim vrednostima i prioritetima. Socijalne radnice u Moldaviji kažu da su ponekad svedokinje dramatičnih promena kod devojaka koje su bile redovno uključene u ovu vrstu vežbi u periodu dužem od dva-tri meseca, i naglašavaju da su promene bile naročito uočljive u načinu na koji su se devojke odnosile prema drugima. Rečeno nam je, na primer, da mnoge od mlađih devojaka nisu bile u stanju da daju kompliment bilo kome, pre nego što su naučene da to rade.

Ovaj preobražaj identiteta ponekad se podstiče i promenom spoljašnjeg izgleda i stila, na primer, načina odevanja i šminkanja. Neke od korisnica skloništa u Srbiji rekle su nam da su im savetodavke savetovala da prestanu da nose prekratke mini-suknje i tešku šminku. I u Moldaviji se korisnice skloništa opominju ukoliko usvoje ekstremni lični stil u šminkanju i odevanju. Promena u ličnom stilu delimično je povezana sa razvojem novog načina života i preobražajem „devijantnih identiteta“, ali, takođe, ima veze i sa bezbednosnim merama u skloništu, kao deo pravila privlačenja što je moguće manje pažnje na prostorije skloništa. Na osnovu saznanja iz ličnog iskustva, socijalne radnice su objasnile kako ova promena u stilu olakšava željeni unutrašnji preobražaj:

Promenom fizičkog izgleda žena u smislu načina šminkanja i odevanja, mi „uklanjamo“ identitet koji im je bio dat kada su trafikovane. Postepeno, ova spoljašnja promena izaziva unutrašnji preobražaj identiteta. Žene bukvalno počinju da gledaju sebe iz drugačije perspektive.

Za žene koje su živele sa lažnim identitetom i/ili bile uključene u prostituciju tokom dužeg vremenskog perioda, rehabilitacija može uključiti i njihovo privikavanje na svoja prava imena, identitete i ličnosti. U Moldaviji, stručnjaci u rehabilitaciji su nam rekli su da, kada prime žene vraćene u zemlju iz istog bordela, one obično nastavljaju da se oslovljavaju svojim lažnim imenima:

Njima je teško da ova imena ostave za sobom. Kada ih pitamo kako žele da ih oslovljavamo, one kažu: „Koristite naša prava imena“. Razlog za to može ležati u tome što su to imena koja one povezuju sa životom ovde (u Moldaviji), sa svojim porodicama itd.

Psihološkinja iz Moldavije izrazila je veliku zabrinutost zbog osobenih promena koje često primećuje kod žena sa kojima radi, naročito u pogledu njihovog, ponekad ekstremno promenljivog, raspoloženja i ponašanja. Ona je, takođe, istakla da su mnoge žene sa kojima je radila usvojile veoma manipulativno ponašanje.⁹ To ne samo da njen posao čini komplikovanim, već predstavlja i najveći izazov rehabilitaciji žena i njihovoj sposobnosti da se vrate običnom poslu:

Same devojke ne primećuju promene, ali ja ih vidim. Pokušavam da im to demonstriram pomažući im da shvate koliko su agresivne i manipulativne sada, u poređenju sa onim kakve su bile pre. Pitam ih: Da li si takva bila ranije? Onda one shvate promene – i često pokušavaju da mi objasne zašto je do promena došlo. Kažu: „Morale smo da lažemo i da se tučemo da bi preživeli – i da krijemo svoja prava osećanja“.

Druga izazovna oblast za žene koje su bile seksualno eksploatisane jesu njihovi seksualni odnosi sa partnerima. Jedna psihološkinja je u razgovoru o ovom problemu istakla: „Žrtve trafikinga u cilju seksualne eksploatacije uvek će imati probleme u svom seksualnom životu i u svojim vezama sa muškarcima – čak i da su u prostituciji bile samo jednu noć“. Eva Lundgren objašnjava neke od psiholoških procesa uključenih u ove oblike zlostavljanja:

Kada je žena zlostavljena, za nju je nemoguće da bude *potpuno* prisutna u svom bolnom, oskrnavljenom telu. Ona mora da se „otrgne“ od svog tela. Kao prostitutka ili seksualno zlostavljano dete, ona može da odvoji svoje telo od svog „ja“, da potisne svoje telo, da ga pretvori u *objekat*. Ona ne može da preživljava osećanja svojim „ja“; to bi bilo suviše bolno, tako da ona udaljava sebe iz tela i beži u *simbolični* svet, što je strategija preživljavanja; „ona“ nije više u svom telu (Lundgren 1998: 192).

Kod žena koje smo srele, usvojene strategije koje se tiču odnosa sa muškarcima, izgleda da su u izvesnoj meri zavisile od bračnog statusa i/ili uzrasta: dok su žene koje su bile udate u vreme trafikinga često imale teškoće u ponovnom uspostavljanju fizičkih odnosno seksualnih odnosa sa svojim muževima, neke od mlađih, neudatih žena usvajale su obrazac zavodljivog ponašanja prema muškarcima – ponekad su i jedne i druge teško uspevale da se posvete vezi sa jednim određenim partnerom, ili su težile da svrhu emocionalnih veza sa muškarcima vide samo kao pitanje „koristi“.

⁹ Videti takođe i odeljak pod naslovom: „Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji“.

Neke od žena koje su se vratile svojim muževima ili mladićima doživele su pogoršanje, ili čak prekid svojih veza. U slučajevima u kojima su brak ili veza bili deo onoga od čega je žena bežala napuštajući dom, to bi se, na kraju krajeva, moglo razumeti kao pozitivan ishod za nju. Za ostale, prekid može imati teške posledice i otežati breme nošenja stigmatizovanog identiteta. Ovo naročito važi za socijalne sredine sa malo ili nimalo tradicije tolerancije u pogledu uspostavljanja samostalnog života od strane žena. U brojnim zemljama poznatim kao „zemlje porekla“, tj. zemljama iz kojih potiče većina žena trafikovanih u cilju seksualne eksploatacije, toleriše se nekolicina samostalnih poteza žena, npr., u smislu formiranja samostalnog domaćinstva. Relativno viši troškovi samostalno vođenog domaćinstva, visoke stope nezaposlenosti i relativno niže plate žena, takođe, mogu dodatno opteretiti njihovu situaciju i učiniti je nepodnošljivom.

Uprošćena opažanja i njihove posledice

U zaključcima i preporukama *Globalne konferencije o preispitivanju staranja i nege*¹⁰ održanoj 2001. godine, o programima rehabilitacije rečeno je sledeće:

Primarni cilj svih programa rehabilitacije mora biti izjednačavanje mogućnosti za sve ljude koji se nalaze u nepovoljnom položaju. Stručnjaci u rehabilitaciji trebalo bi da budu umešni u identifikovanju i otklanjanju barijera, to jest, smetnji u okolini, kao i ekonomskih i društvenih smetnji, kako bi se razvila potpuno inkluzivna zajednica (Normann i dr. 2003: 73)

Ono što smatramo naročito interesantnim u ovoj preporuci jeste naglašavanje konteksta – u formi okolinskih, ekonomskih i socijalnih barijera – u kome bi korisnici rehabilitacije trebalo da budu omogućeni da deluju pod jednakim uslovima.

Prema našim saznanjima o preprekama sa kojima se žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije suočavaju tokom procesa rehabilitacije – i naročito – reintegracije, negativni stavovi i predrasude još uvek prednjače kao glavne smetnje tome da procesi rehabilitacije i reintegracije teku glatko i uz poštovanje digniteta uključenih osoba. To znači da se žene koje su bile žrtve ovog oblika kriminaliteta često suočavaju ne samo sa sopstvenim samookrivljavanjem i stidom, već i sa predrasudama drugih. Verujemo da su predrasude sa kojima

¹⁰ Ova konferencija [Global Conference on Rethinking Care] održana je u Norveškoj, uz podršku Svetske zdravstvene organizacije.

se sreću žrtve trafikinga često zasnovane na stereotipnim stavovima o ženama koje postaju žrtve ovog oblika eksploatacije. Dok je Liz Kelly istakla relativno slabu pažnju koja se u programima povratka i reintegracije obraća na implikacije bavljenja prostitucijom (Kelly 2001), Ann D. Jordan smatra da se žene koje su trafikovane i prisiljene na prostituciju tretiraju ili kao „[...] ‘madone’ (nedužne, ranjive) kojima je potrebna pomoć i podrška ili kao ‘bludnice’ (koje su i same to htele, iskvarene) kojima je potrebno spasenje i rehabilitacija” (Jordan 2002: 31). Donna M. Hughes (2002) je sličnu distinkciju primetila u Rusiji, gde postoji tendencija razlikovanja „nedužnih” i „dobrovoljnih” žrtava. Ova dihotomija se može ilustrovati sledećim dvema pričama:

Posetile smo Centar za socijalni rad u jednom malom gradu u Srbiji i socijalne radnice su nam govorile o Ljilji, ženi koju opisuju kao atraktivnu. Ona ima 21 godinu i majka je troje dece. Najpre su nam objasnile da je Ljilja ostavila decu kod svoje majke. Već na početku razgovora postalo je jasno da one veruju – ili pretpostavljaju – da je ona ranije radila kao prostitutka u tom gradu. Kasnije se saznaje da je ona nestala po drugi put, pod nedovoljno jasnim okolnostima. Nešto posle njenog prvog nestanka, kancelarija Centra je počela da prima telefonske pozive od nje. Zvučala je kao da je bila uplašena, ali nisu uspeali da utvrde odakle ih je zvala – ona to nije rekla. Nešto kasnije, Ljilja se pojavila u kancelariji Centra. Bila joj je potrebna pomoć za lečenje ozbiljne abdominalne infekcije. Pored toga, ona je ispričala socijalnim radnicama užasnu priču o tome šta joj se desilo u inostranstvu: nije mogla da se slobodno kreće, a pasoš i druga dokumenta su joj je bili oduzeti. Na kraju je uspela da pobegne i vrati se kući. Socijalne radnice kažu da nisu stekle utisak da je zaradila bilo kakav novac dok je bila u inostranstvu – barem se njena majka žalila da ništa nije donela kući za svoju decu.

Nama je sve odmah počelo da zvuči tako da je Ljilja bila trafikovana i seksualno eksploatisana. Kada smo pitale socijalne radnice da li se i njihova procena kretala u istom pravcu i da li je policiji bila podneta prijava, one su odgovorile, pomalo oklevajući: „Ne... izgledala je u redu“. Ubrzo nakon što je Ljilja zatražila pomoć Centra za socijalni rad, ponovo je nestala. U vreme našeg susreta sa socijalnim radnicama, niko još ništa nije čuo o njoj. Socijalne radnice su priznale da nije verovatno da je sama otputovala, bez neke vrste pomoći; one su uz to potvrdile da je ovoga puta, policija obaveštena.

Tatjani je bio obećan posao frizerke u Beogradu, ali je završila zatočena i zlostavljana u stanu na periferiji grada. Ubrzo je shvatila da je plan bio da je

prodaju u neki bordel na Kosovu. Nakon nekoliko nedelja teškog zlostavljanja, uspeła je da pobegne skočivši preko balkona na trećem spratu na hrpu snega. Neki prolaznici se je pronašli i, iako ona nije mogla da komunicira na srpskom, shvatili su da je bila u veoma teškom fizičkom i mentalnom stanju i o tome su obavestili jednu organizaciju koja pruža pomoć. Kada smo srele Tatjanu nekoliko meseci kasnije, ona je već bila prošla kroz inicijalnu fazu psihološke i fizičke rehabilitacije i pripremala se za povratak u zemlju porekla.

Kada smo pitali stručnjake u rehabilitaciji za primere „uspešne rehabilitacije“, Tatjanin slučaj su nekoliko puta naglasili kao primer „dobre prakse“. Nju su takođe hvalili zbog njene hrabrosti i preduzimljivosti. Ukratko, ona se uklopila u sliku „uspešne“ i „zaslužne“ žrtve: nedužna žena koja je obmanuta i koja se na kraju borila za svoju slobodu. Ljilja nikada nije opisivana na takav način. Naprotiv, pretpostavljeno je da je ona, pre svega, dobrovoljno ušla u prostituciju i da, pored toga, nije usvojila nešto što je uobičajeno „držanje žrtve“ nakon povratka iz inostranstva („... izgledala je u redu“).¹¹

Prema Ann D. Jordan, jedna od posledica „bludnica – madona“ dihotomije jeste to što „madone“ postaju omiljena ciljna grupa vlada, nevladinih organizacija i drugih koji nude rehabilitacijske aktivnosti, dok „bludnice“ bivaju ostavljene sa malo pomoći i (delimično) okrivljene za svoje postupke. Naši nalazi ukazuju na preovladavanje nekih uticajnih oblika kategorizacije koji stoje u vezi ne samo sa moralnim, već i socijalnim i etničkim pokazateljima. Ti oblici kategorizacije mogu imati uticaj ne samo na to da li će žene biti ocenjene kao žrtve prikladne za programe rehabilitacije, već i na same oblike pomoći koji se nude. Slučaj Andree, Romkinje iz malog mesta nedaleko od Beograda, ilustruje naš argument:

Kada je Andrea imala 14 godina, žena kod koje je radila kao kućna pomoćnica pokušala je da je proda. Sumnjalo se da je Andreina majka bila takođe umešana. Ljudi koji su je kupili bili su zaustavljeni kada su pokušali da je izvedu iz zemlje. Preko jedne ustanove za brigu o deci, Andrea je povezana sa kancelarijom Centra za socijalni rad u blizini svog doma.

Tokom našeg razgovora sa socijalnim radnicima u Andreinoj lokalnoj zajednici, saznale smo da oni ovaj događaj nisu smatrali veoma ozbiljnim. Razlog je u tome što je, kako su rekli, „[...] uobičajeno kod Roma da prodaju svoje ćerke – ili, makar, da dobiju novac udajom svojih kćeri.“ Rekli su nam

¹¹ Želimo da naglasimo da je ovo viđenje u potpunosti zasnovano na ličnim zapažanjima istraživačica i njihovim interpretacijama onoga što je rečeno, što podrazumeva rizik pogrešnih pretpostavki.

da su oni bili zaduženi za vraćanje Andree iz ustanove za brigu o deci natrag, njenoj majci.

Socijalni radnici su izjavili da nisu videli nijednu opciju za Andreu, u pogledu rehabilitacionih aktivnosti ili inicijativa. Njena porodica je zavisila od socijalne pomoći i svo desetero dece, uključujući i Andreu, bilo je nepismeno. Pored ostalog, rekli su i to da se „Andrea navikla na takav način života“. Kada smo ih ponovo upitale da li oni zaista ne vide nikakve potencijale u Andrei – nikakve sposobnosti, veštine ili interesovanja koji bi mogli biti stimulisani – socijalni radnici su odgovorili: „Ne, ona je lepa, ali nije pametna, niti obrazovana. Ona ne pokazuje nikakva interesovanja i ne dobija nimalo podsticaja iz okruženja“.

Tokom intervjuu u jednom drugom Centru za socijalni rad, socijalne radnice su počele da diskutuju sa nama o slučaju Drage. Draga je poticala iz te zajednice:

Draga je bila trafikovana u inostranstvo i u vreme sprovođenja ovog istraživanja bila je uključena u proces rehabilitacije u glavnom gradu. Pre izvesnog vremena, posetila je svoje rodno mesto kako bi rešila neka praktična pitanja sa Centrom za socijalni rad. Socijalnim radnicama koje su se srele sa njom tokom te posete, izgledalo je da ona ima visoka očekivanja u vezi sa svojom budućnošću, kao i konkretne planove u pogledu svojih životnih prioriteta. No, njihov opšti utisak bio je da su njena očekivanja nerealistična – npr., očekivala je da će se zaposliti i imati stan u glavnom gradu. Uz to, rekle su nam da njoj nedostaje inicijativa i to objasnile detaljima iz njene prošlosti. Draga je odrasla u domu za decu bez roditeljskog staranja i, kako su socijalne radnice to formulisale: „Čitavog njenog života tu je bio neko drugi da se brine o njoj“. Socijalne radnice su, izgleda, htele da ukažu na to da je u takvom zaleđu kod Drage izgrađen načelni stav da će „neko drugi brinuti o meni“, i da to objašnjava njenu slabu preduzimljivost: „Devojka je bez inicijative. Kao dete, takođe nije pokazivala inicijativu – uvek su se drugi starali o njoj“.

Po našem mišljenju, navedene priče pokazuju da pojednostavljena opažanja, izgrađena na stereotipima bilo koje vrste, mogu da nametnu ograničenja na sposobnost individua da izvuku dobit iz procesa rehabilitacije i reintegracije. Normann i dr. (2003) sugerišu da stručnjaci u rehabilitaciji ponekad ne uspevaju da vide da nedostatak nade i motivacije kod korisnika može biti povezan sa načinom na koji su rehabilitacijske usluge organizovane: sa konkretnim doživljajima toga kako službe ustvari rade i neslaganjem sa predlozima rešenja

i inicijativama koje zastupaju stručnjaci u rehabilitaciji. Štaviše, oni podvlače negativni uticaj koji ostvaruju stručnjaci u rehabilitaciji koji teže da želje i snove koje korisnici iznose automatski označe kao nerealistične, i to, kako na motivaciju, tako i na samopoštovanje. Pružanje, pak, prilike ženama koje su bile trafikovane i seksualno eksploatisane da iskorače iz stereotipnih predstava kojima su omeđene, može doneti dobrobit ne samo njihovim kapacitetima da izraze svoje individualne potrebe i ambicije, već i izgledima za njihov oporavak i rehabilitaciju.

Nošenje sa stigmatizacijom identiteta

Sociolog Erving Goffman definisao je stigmatu kao „atribut koji je duboko diskreditujući [...]” (Goffman 1963: 3):

Termin stigma i njeni sinonimi skrivaju dvostruku perspektivu: da li stigmatizovana individua drži da je njena različitost već poznata ili smesta uočljiva, ili uzima da ona nije ni poznata niti odmah uočljiva prisutnima? U prvom slučaju, osoba se nosi sa neprijatnošću *diskreditovane* [eng. discredited], a u drugom one koja bi mogla biti *diskreditovana* [eng. discreditable]. Ovo je važna razlika, premda određena stigmatizovana individua može imati izglede da iskusi obe situacije (Goffman 1963: 4).

Žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije često u sebi nose doživljaj različitosti koja nije odmah primetna i očigledna drugima – dakle, one bi spadale u kategoriju osoba koje bi mogle biti *diskreditovane*, a dilema koja ih neprestano zaokuplja jeste: da li da to podele sa drugima, ili ne. Pored toga, one se često uzdaju u obećanja u pogledu poverljivosti koja dobijaju od značajnih aktera, kao što su policija, socijalni radnici i drugi koji mogu biti uključeni u njihovu identifikaciju, rehabilitaciju i/ili reintegraciju. Socijalne radnice sa kojima smo razgovarale, kako u Srbiji, tako i u Moldaviji, naglasile su destruktivne efekte stigme i istakle da obično prođe izvesno vreme pre nego što se nje postane svestan: „U početku, porodica je srećna da vidi svoju ćerku, ali kasnije, počinju problemi – isto je i sa lokalnom sredinom“.

Većina žena žrtava trgovine u cilju seksualne eksploatacije potiče iz tradicionalnih sredina koje karakteriše muška dominacija, i u kojima se retko ili uopšte ne uviđa da je trafficking krivično delo, a da su žene (ili „prostitutke“) žrtve organizovanog kriminala. Jedna od socijalnih radnica uključenih u rehabilitaciju i repatrijaciju žrtava u Moldaviji kaže: „U lokalnim sredinama

žrtava, problem trafikinga je obično nepoznat ili nerazumljiv. Stoga, ljudi vide žene kao prostitutke, ne kao žrtve“.

Tokom naše posete Moldaviji, obišle smo region koji je poznat po tradicionalnim shvatanjima u pogledu rodni uloga i očekivanja. Jedna od socijalnih radnica sa kojom smo razgovarale u glavnom gradu, prisetila se svojih sopstvenih reakcija na ono što je videla posetivši neke korisnice programa iz ovog regiona:

Trebalo mi je nekoliko dana da se oporavim nakon tog iskustva. Sve korisnice skloništa potiču iz siromašnih porodica, ali taj region je ekstremno siromašan. Stigma je drugi ozbiljni problem tamo. Priređivali smo u tom regionu seminare o trafikingu za lokalnu policiju, lekare, itd. U tim prilikama, jasno sam mogla da osetim njihov negativni stav u odnosu na problem. Iako shvataju da ovaj problem postoji, svi oni misle da su same žene to želele. To je vrlo tradicionalni region – gde žene čute i pokoravaju se svojim muškarcima. U nekim selima žene ne mogu ni da obeduju za istim stolom sa muškarcima. Postoji takođe i mnogo radne eksploatacije ljudi iz ovog regiona – na primer, prošnja, koja je često kombinovana sa seksualnom eksploatacijom.

Direktor lokalne NVO nam je rekao da žene koje su se vratile kući nakon što su bile trafikovane, bivaju odbačene ne od strane roditelja, već od strane svojih muževa: „Roditelji generalno imaju više razumevanja, dok muševi žele razvod“. To znači da udate žene često izmišljaju priče za svoje mušev koje služe kao pokriće i ostaju sa tom pričom do kraja svog bračnog života. Kada smo upitale kako se udate žene nose sa čuvanjem ove tajne od svojih muževa, direktor NVO je odgovorio: „Žene su kao tvrđava – sve mogu da izdrže. Ovde se porodica tradicionalno smatra važnijom od pojedinca, a muškarci važnijim od žena“. Povrh toga, u vezi sa dilemom da li u lokalnoj sredini reći istinu ili izmišljenu priču, on je istakao: „Ukoliko sredina sazna istinu, za ženu praktično neće biti moguće da se u nju vrati. Kakve god da su okolnosti njene prostitucije bile, ona će biti okrivljena za svoje postupke“. To dalje znači da će žena svakako biti okrivljena za ono što joj se dogodilo, čak i ako je bila prisiljena na prostituciju.

Mediji igraju važnu ulogu u predstavljanju trafikinga. Iz tog razloga, novinari u Srbiji su uključeni u treninge kako bi saznali više o ovom problemu, kao i o posledicama koje mogu proizaći iz načina na koji oni predstavljaju priče o trafikingu. Otuda je, u poslednje vreme, primećen blagi napredak u načinu na koji novinari u Srbiji prikazuju takve slučajeve. Ipak, Anita je iskusila neke od negativnih posledica koje novinari mogu da prouzrokuju:

U krivičnom postupku protiv svojih trafikera, Anita se pridružila krivičnom gonjenju i svedočila je pred sudom. Slučaj je bio pokriven od strane lokalnih medija i, zbog načina na koji je to činjeno, danas čitava lokalna sredina zna detalje njene priče. Jedna od posledica sa kojima se Anita suočila jeste to što su druga deca u njenoj školi počela da je izbegavaju i da je uznemiravaju postavljanjem neumesnih pitanja i podsmevanjem. Prema Anitinom uverenju, oni sada na nju gledaju kao na „prljavu“, „silovanu“, „zaraženu“ i sl. Jedno vreme, ona je uspevala da izdrži takvu situaciju. Kaže: „Trudila sam se da se u školi smejem i izgledam, normalno' što je moguće više, ali sve je postalo nepodnošljivo“. Nekoliko puta, imala je napad u školi zbog ponašanja i odbacivanja od strane drugih, na šta su njeni školski drugovi i drugarice reagovali smehom. Čitav događaj učinio ju je nemoćnom da se skoncentriše, dobila je nekoliko loših ocena i generalno se nije osećala dobro u školi. Osvrćući se unatrag, Anita kaže da su od svih ljudi koji su joj naneli zlo, novinari bili najuporniji u nastojanju da iskoriste njenu nesreću po svaku cenu: „Dolazili su iz svih novina, čak i sa televizije, i stalno su tražili da im ispričam sve kroz šta sam prošla... Možete li da zamislite koliko su me uznemiravali? Niko me nije pitao kako se osećam. Mislim da su čak i policajci – kada su zvali moju majku da je pitaju 'ima li ikakvih novosti' – samo tražili 'dokaze' kako bi zadovoljili svoje šefove. Svi oni traže informacije samo zbog svoje lične koristi. Njih nije briga za mene“.

U Moldaviji, novinari su objavljivali članke o aktivnostima IOM-a u toj zemlji. U tim člancima su, očevidno, žene koje su se vratile u Moldaviju uz podršku IOM-a, bile izložene osudi kao prostitutke. Takvi članci su verovatno dodatno doprineli već dobro ukorenjenoj stigmi koja prati osobe koje, u svrhu identifikacije, nose specifične torbe namenjene osobama koje se kući vraćaju kroz IOM-ov program repatrijacije.¹² Taj identifikacijski sistem zahteva da repatrirane

¹² U IOM-u su svesni stigme koja se vezuje za IOM torbe u određenim zemljama, i u toku je proces razvijanja drugih procedura identifikovanja. Drugi problem koji postoji kod ovog načina identifikacije jeste taj da, neke osobe, mogu da zaborave da pokažu svoje torbe po dolasku i tako ostanu bez pomoći, uprkos tome što bi želele da je prime. U Moldaviji, La Strada i IOM ostvaruju formalnu saradnju u identifikaciji, repatrijaciji i reintegraciji žrtava. Kada predstavnici La Strade odu na aerodrom da dočekaju žrtve, oni, za razliku od IOM-a, koriste neke druge načine identifikovanja. Nekada im se kaže šta će devojkica obući, ili se dogovore da ona drži u rukama neki predmet. Treća mogućnost je da se žrtva obavesti o tome kako će osobe koje predstavljaju La Stradu biti odevene/ili izgledati. Predstavnici La Strade mogu, takođe, imati i fotografiju žrtve koju dobiju od njenih roditelja, rođaka ili prijatelja. U La Stradi vode računa da u ovim prilikama ne koriste svoje oznake, budući da aerodrom ne smatraju bezbednim okruženjem.

osobe vidljivo nose IOM torbu kada stignu u zemlje tranzita ili destinacije, ukoliko žele da budu identifikovane i dobiju pomoć IOM-a. Žrtve trafikinga često najave svoj dolazak roditeljima i/ili muževima i deci, i očekuju da će biti dočekanе na aerodromu od strane kako svoje porodice, tako i predstavnika IOM-a. Očigledno, to može izazvati dilemu da li da se obrate IOM-u u prisustvu svoje porodice, ili ne.

Kada smo srele Sonju na aerodromu u Beogradu upravo pred njen let u zemlju porekla, ona još uvek nije bila odlučila da li će se ili neće identifikovati predstavnicima IOM-a po dolasku. Rekla je da se raduje što ide kući, iako još uvek nije odlučila o kojim će događajima pričati svom mužu. Obavestila ga je kojim će letom stići i zato je očekivala da će je možda dočekati na aerodromu. Takođe je znala da će je čekati i osoblje IOM-a. No, rekli su joj da je neće moći identifikovati ukoliko ne bude jasno pokazala plastičnu torbu IOM-a. Dakle, od nje će u potpunosti zavisiti da li će stupiti u kontakt sa njima ili ne.

Tokom intervju sa drugim ženama, torbe IOM-a su često pominjane u razgovorima o povratku i identifikovanju:

Draga je bila uplašena kada su je ispratili u avion kojim se vratila kući. Nikada ranije nije putovala avionom. Seća se da je sedela do prozora i gledala van. Predstavnice IOM-a su je čekale na aerodromu. Krila je svoju IOM plastičnu torbu, iako su joj rekli da treba da je drži tako da bude vidljiva, kako bi bila identifikovana. Ipak, bilo ju je sramota da nosi praznu plastičnu torbu.

Nataša je otpraćena od strane IOM-a do Beča, a odatle je letela sama za Moldaviju. Bila je obaveštena da će je neko iz IOM-a u Moldaviji dočekati na aerodromu i da bi trebalo da se identifikuje nošenjem IOM torbe. Nataši se nije dopalo da se identifikuje noseći torbu: „Mislila sam da bi svi videli da sam žrtva. Želela sam samo da stignem i da se sakrijem“.

Kao što je prethodno ukazano,¹³ faze rehabilitacije i reintegracije koje podrazumevaju najviši nivo neizvesnosti i stresa za žrtve, jesu one koje uključuju fizičku tranziciju. Otuda, što se ova tranzicija izvede na dostojanstveniji i laganiji način, to je verovatnije da će same žrtve moći da odluče da li će i pod kojim uslovima podeliti svoju različitost sa drugima.

¹³ Videti odeljak pod nazivom: „Izbor zasnovan na informacijama?“.

Žrtve ćutanja

Poznato je da većina žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije odlučuje da ne podeli svoja iskustva ni sa kim – čak ni sa svojim najbližim članovima porodice. U Moldaviji nam je rečeno da devet od deset žena ne govori čak ni najbližim srođnicima o svojim doživljajima: „Mogu se izbrojiti prstima jedne ruke devojke koje su sve ispričale svojim porodicama“. Ponekad devojke članovima svoje porodice kažu da je nad njima pokušao trafikring, ali da su oslobođene ili su uspele da pobegnu. Međutim, jedna od stručnjaka u rehabilitaciji je izjavila: „Ukoliko devojke odu u Rusiju ili Tursku, stigma je ista čak i kada uopšte nisu bile uključene u prostituciju. Ljudi će svakako sumnjati na prostituciju“.

Ovo pokazuje da se mnoge od žena same bore sa sećanjima na ono što su pretrpele. Strah od stigme i predrasuda prisiljava ih da izmišljaju priče i stvore laži i izmišljotine sa kojima će često morati da žive do kraja svojih života. Ove laži, odnosno, izmišljene priče, mogu se posmatrati kao strategija preživljavanja u sredini koja nije spremna da prihvati ženina prava iskustva, ali posledice svega toga mogu se razumeti i kao još jedan oblik reviktimizacije, time što sopstvena laž ženu gura u položaj žrtve tajne i ćutanja.¹⁴ Ovo možda nije zdrava strategija na duži rok, ali, iz perspektive žena, njihovi budući socijalni i kulturalni konteksti možda i neće ponuditi nijednu istinsku alternativu. Negodujući zbog problema stigme i predrasuda koje se „lepe“ za žrtve trafikringa, jedna psihološkinja je bila izričita:

Društvo treba da promeni svoj odnos prema ovom problemu. Ukoliko deset odsto žrtava ne bi reklo istinu, a devedeset odsto bi to učinilo, bilo bi daleko lakše kako raditi, tako i živeti sa ovim problemom.

Dileme sa kojima se suočavaju žene u pogledu samocenzure, najintenzivnije su u vreme njihovog povratka u zemlju porekla:

Kada je Tatjana stigla u zemlju porekla, na aerodromu je bila dočekan od strane svoje porodice i predstavnika IOM-a. Tatjana je potpuno zavisila od IOM-a u pogledu medicinske pomoći, te je stoga odlučila da se identifikuje koristeći svoju IOM torbu, uprkos prisustvu njene porodice na aerodromu. Ipak, ona svojoj porodici nije dala precizne informacije o mandatu IOM-a, već je rekla da ova organizacija pomaže ženama nad kojima je pokušao trafikring.

¹⁴ Videti takođe i ranije poglavlje Vesne Nikolić-Ristanović: „Kroz šta su žrtve prošle i kako su preživele“.

Tatjana kaže da nije bila sigurna da li bi je porodica odbacila ukoliko bi saznala istinu, ali se svakako plašila da bi im to saznanje nanelo mnogo bola. Uopšte, ona primećuje da je „reintegracija teška kada napustiš zemlju da bi zaradila novac, a vratiš se bez ičega“.

Kao i Tatjana, Nataša je obavestila svoju porodicu o svom povratku, ali nije bila precizna u pogledu datuma i vremena dolaska, kako bi izbegla to da dođu i dočekaju je na aerodromu:

Prvu noć po povratku, Nataša je provela u IOM-ovom skloništu, ali je narednog dana otišla da vidi svoju porodicu. Nakon dve nedelje provedene kod kuće, vratila se u sklonište. Bilo je veoma neprijatno iskustvo vratiti se kući i porodici bez novca. Tokom godina u kojima je bila trafikovana, redovno se javljala svojoj porodici i uvek im govorila da ima posao i da dobro zarađuje. Morala je da laže svoju porodicu kako bi objasnila zašto se vratila bez novca: „Ponekad je bolje slagati, kako bi se zaštitila porodica“.

Na osnovu rezultata istraživanja sprovedenog u Rusiji, Donna M. Hughes tvrdi da, zbog ćutanja i tajne koja obavlja iskustvo žrtava trafikinga, one „ostaju jednodimenzionalne figure čije se užasne priče sažimaju i pojednostavljaju za medijsko izveštavanje“ (Hughes 2002: 33). U narednom odeljku, ilustrovaćemo kakve posledice to može proizvesti na žrtvinu sposobnost da organizuje identitet i očuva dignitet unutar različitih konteksta.

Potražnja za patnjom

Kao što upućuje prethodno navedena rečenica Donne M. Hughes, pokazuje se veoma teškim privući pažnju političara, donatora, NVO, medija, čak i samih istraživača, na mnoštvo iskustava viktimizacije koje može podrazumevati – ili podrazumeva – biti žrtva trafikinga. Na primer, u nekim zemljama, švedski film „Lilja zauvek“¹⁵ postao je legendaran i često naznačavan kao prikaz obrasca za razumevanje trgovine ženama u cilju seksualne eksploatacije. Udarana tačka diskursa koji se nadovezuje na ovaj način poimanja stvari, jeste ono što smo izabrali da nazovemo „potražnja za patnjom“ – određenije, potražnja za onom

¹⁵ Film „Lilja 4-ever“ (iz 2003. godine, u režiji Lukasa Moodyssona), prikazuje priču 16-ogodišnje devojčice iz Litvanije koja je trafikovana u Švedsku, gde postaje robinja organizovane prostitucije i prisiljena da se povinuje zahtevima svojih „gazda“. Film, prema našem mišljenju, pruža realističan prikaz jednog trafficking scenarija. Ipak, važno je imati na umu da je to samo jedan od mnogih mogućih scenarija.

patnjom, odnosno, priznavanje [prevashodno] one patnje i stradanja do kojeg dolazi usled fizičkog nasilja i prisile. Ovo, nažalost, znači da manje konkretni, suptilniji oblici nasilja, zlostavljanja i prinude, privlače manje pažnje u diskusijama o tome kako identifikovati žrtve trafikinga. Izgleda, čak, da je potenciranje patnje žrtve usled fizičkog nasilja/brutalne sile postalo idealni, ili normativni opis priča o trafikingu u cilju seksualne eksploatacije.

U svom istraživanju samoorganizacije ljudi sa posebnim potrebama i marginalnih grupa, Rune Halvorsen ispituje efekte usvajanja identiteta „žrtve“ na pojedinca (Halvorsen 2002). Njegovi nalazi pokazuju da, iako to redukuje alternative u pogledu predstavljanja samog sebe (na primer, kao pozitivnije i osobe sa više kapaciteta), ono isto tako može da služi kao izvor moralne, praktične i finansijske podrške. Dakle, Halvorsen sugeriše da se prezentovanje samog sebe kao „žrtve“ može smatrati simboličkim resursom ili oblikom kapitala – *kapitala žrtve* – koji može biti konvertovan u konkretnije oblike dobiti. Prema Halvorsenu, pristup „kapitalu žrtve“ i njena vrednost, zavise od toga koliko se teškim nečije stradanje i marginalizovanost ocenjuju od strane drugih – pre nego od samoocene u tom smislu – kao i od toga da li je stradanje izazvano prilikama koje su bile izvan kontrole stradaloga. U nastavku, razmotrićemo neke od implikacija očekivanja glede idealizovane, nedužne žrtve – konkretnije, implikacije koje smo opazile kod žrtava trafikinga koje se nalaze u procesu rehabilitacije u Srbiji.

Neke od žena koje smo pratile tokom perioda istraživanja, pojavile su se u dokumentarnom filmu o trgovini ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Dokumentarni film je prikazan na nacionalnoj televiziji Srbije u vreme jednog od naših boravaka u Srbiji, a mi smo ga odgledale zajedno sa grupom žena žrtava trafikinga. Među njima bile su i dve žene koje su intervjuisane u navedenom filmu. Kada smo kasnije diskutovale o onome što je prikazano, Anka, jedna od žena koje su iznele svoju priču na filmu, žalila se na način na koji je intervju sa njom prikazan: „Napravili su to tako da izgleda kao da i nisam baš propatila!“ Prema našem mišljenju, Ankina reakcija ukazuje na postojanje „idealnog“ trafficking scenarija zasnovanog na priznatom nivou patnje. Štaviše, ona potvrđuje da taj ideal ne utiče samo na predstavnike vlasti, donatore, stručnjake i druge aktere u anti-trafficking domenu, već, u krajnjoj liniji, utiče i na same žrtve.

Tokom jednog od naših kasnijih razgovora sa istom grupom žena, one su nam predočile svoju zabrinutost za jednu od svojih drugarica, Dragu. Brinule se zbog toga što je ona prestala da odgovara na telefonske pozive i što je, najverovatnije, napustila svoj stan.

Kada smo ove žene ponovo srele nekoliko meseci kasnije, rekle su nam da im se Draga javila telefonom iz Grčke. Strahovale su da je tamo uključena u uličnu prostituciju, iako ona to nije priznala u telefonskom razgovoru. Tokom ove konverzacije, primetile smo da Anka, koja je i sama bila trafikovana u Grčku, postaje sve ćutljivija. Nakon nekog vremena, izjavila je:

Možda sam ja kriva što je otišla u Grčku... Ona nikada ranije nije bila tamo, a ja sam joj mnogo pričala o svom boravku u toj zemlji. Međutim, nikada joj nisam pričala o ružnim stvarima koje su se desile.... Samo sam joj pričala o lepim stvarima: šoping, izletima...

Anka je priznala da se boji da je doprinela formiranju nerealističnih ideja kod Drage govoreći joj o tome kako je izgledao njen život u Grčkoj, i sada je muči osećanje krivice. Ankino predstavljanje svojih iskustava u dokumentarnom filmu, veoma se razlikuje od opisa koje je dala Dragoj. Pred Dragom, za razliku od televizijskih kamera, Anka nije želela da bude žrtva – i nije bilo razloga za to. Naprotiv, Draga je pružila Anki priliku da predstavi sebe kao spretniju i snalažljiviju osobu.

Zaključne napomene

U ovom poglavlju, opisale smo neke od sadržaja procesa rehabilitacije i reintegracije žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Nadalje, u poglavlju su predstavljena iskustva pojedinih osoba koje igraju neku od uloga u tim procesima – bilo kao korisnice, ili oni koji pružaju pomoć.

Procesi rehabilitacije i reintegracije uključuju tranziciju – prelaženje iz onoga što je, na samom početku, najčešće sklonište zatvorenog tipa, u samostalni život bez stručne pomoći. Zatvorena rehabilitacijska skloništa onog tipa koji smo ranije opisale kao „totalne ustanove“, nameću striktna ograničenja na repertoar uloga koje svaka osoba može da uzme.¹⁶ Goffman (1961) opisuje razlike u igranju uloga u totalnim ustanovama nasuprot onima u civilnom životu, na sledeći način:

U civilnom životu, raspored smenjivanja individualnih uloga, kako tokom života, tako i tokom dnevnog ciklusa, obezbeđuje da nijedna uloga koju individua igra, ne blokira njen učinak i spone u nekoj drugoj [ulozi]. U totalnim ustanovama,

¹⁶ Videti takođe i odeljak pod nazivom: „Od skloništa ka samostalnosti“.

nasuprot tome, članstvo automatski remeti vremensko planiranje uloga, budući da izolacija stanara¹⁷ od šireg društva traje neprestano tokom dana, i može potrajati godinama. Stoga dolazi do lišavanja uloga (Goffman 1961: 14).

Ovo upućuje na to da se određene uloge gube tokom perioda boravka u zatvorenim rehabilitacijskim skloništima, ili drugim „totalnim ustanovama“. U kombinaciji sa očekivanjima u pogledu toga šta podrazumeva biti žrtva trafikinga, verovatno je da se ženama ostavljanim u skloništu ovog tipa pruža malo prostora da igraju druge uloge osim uloge žrtve.¹⁸ Kao što je prethodno rečeno,¹⁹ posledice ovoga mogu voditi u diskurs koji obeshrabruje da na površinu izbiju pozitivna iskustva žena koje su doživele trafiking i, umesto toga, pothranjuje predstavu o žrtvama trafikinga kao jednodimenzionalnim figurama sa užasnim pričama (Hughes 2002). Ovo ima implikacije ne samo na razvoj politike i inicijativa u domenu anti-trafikinga, već i na, u krajnjoj liniji, rehabilitaciju, oporavak i reintegraciju samih žrtava.

Jedna od psihološkinja koja je citirana u ranijem odeljku,²⁰ upozorila je na pojednostavljivanje odnosa između izrabljivača/trafikera i njihovih žrtava: ovi odnosi nisu crno-beli, rekla je. Naši nalazi govore da ova tvrdnja vredi i za razmišljanja i odnos žrtava prema, primera radi, destinacijama u koje su bile trafikovane, a ponekad i nekim od bivših klijenata. Primera radi, mnoge žene koje smo upoznale postepeno su otkrivale priče o nežnim prijateljstvima i prijatnim putovanjima sa nekim od svojih klijenata tokom perioda u kome su bile trafikovane. Bilja, tako, opisuje svoj odnos sa nekim od svojih klijenata sledećim rečima:

Provodili smo vreme zajedno i oni su me plaćali. Nije mi bilo dozvoljeno da kažem da imam makroa, ali su oni to već znali. Kupovali bi mi sladoled, odeću i druge poklone. Mom makrou je jedino bilo važno da donesem novac. Takođe, putovala sam sa tim prijateljima i videla lepe delove Italije. To je nešto čega se sećam sa radošću.

¹⁷ Goffman koristi termin *inmate* [ovde preveden kao „stanar“] u širem smislu, upućujući na, npr., pacijente u bolnicama, vojnike u kasarnama, iskušeničke u manastirima i zatvoreničke.

¹⁸ Želimo da naglasimo da nismo identifikovale ovakav stav kod stručnjaka u rehabilitaciji koje smo intervjuisale tokom ovog istraživanja. Zapravo, naše dileme s tim u vezi odnose se na ograničenost i prepreke sadržane u samoj strukturi rehabilitacije, kao i opšti diskurs koji je prethodno bio predmet razmatranja.

¹⁹ Videti odeljak pod nazivom: „Potražnja za patnjom“.

²⁰ Videti odeljak pod nazivom: „Izgradnja poverenja“.

Nekoliko žena je istaklo da im je ta vrsta pozitivnih iskustava važan izvor podrške i utehe tokom procesa oporavka i rehabilitacije. Neke od njih još uvek održavaju kontakt sa bivšim klijentima putem elektronske pošte, a povremeno, takođe, primaju poklone i posete. Rezultati našeg istraživanja potvrđuju neophodnost otklanjanja „ideala“ i „normi“ koje se obično vezuju uz percepcije o tome šta podrazumeva biti žrtva trafikinga. U cilju unapređivanja programa rehabilitacije i reintegracije, važno je da se ženama koje prolaze kroz ove programe pruži prilika da nastupe i u drugim ulogama osim u ulozi „nedužne žrtve“, bez bojazni da će im kapital žrtve devalvirati.

Pripovesti i predstavljanja sebe na koja smo upućivale i koje smo interpretirale u ovom poglavlju, trebalo bi razumeti kao deo procesa koji uključuje ponovno osvajanje kontrole i uspostavu osećaja kontinuiteta u sopstvenom životu. Ove priče ne bi trebalo smatrati finalizovanim storijama koje govore „istinu“ o razaranju, njegovim uzrocima i posledicama, već ih pre treba posmatrati kao deo tekućeg procesa predstavljanja sebe, “[...] legitimizacija poteza, kontrapoteza i planova za budućnost” (Knudsen 1990: 122). Štaviše, ove priče mogu takođe biti posmatrane kao ilustracije toga, „kako se određeni identiteti i mesta konstantno konstruišu od strane ljudi u njihovim naporima da dostignu kontrolu nad svojim sopstvenim životima“ (Refslund Sørensen 1997: 161). Koristeći još jednu aluziju, moglo bi se reći da su ove pripovesti način „ponovnog crtanja mapa i nalaženje novih odredišta“ (Frank 1995: 53).

Negde na početku poglavlja, istakle smo tri fundamentalne komponente koje bi trebalo da budu inkorporirane kao cilj svih programa rehabilitacije: otklanjanje neizvesnosti, ponovno uspostavljanje osećaja kontrole i ublažavanje nivoa straha i agresivnosti.²¹ Međutim, naši rezultati ukazuju na relativno visok nivo neizvesnosti ugrađene u faze rehabilitacije koje uključuju fizičku tranziciju. Ovo se naročito odnosi na prelaženje koje podrazumeva odlazak kući i mogućnost da se, u neposrednoj budućnosti, osoba ponovo sjedini sa svojom porodicom, lokalnom sredinom, itd. – to jest, na tranziciju iz skloništa u zemlji destinacije u zemlju porekla. Dok žrtve često pokazuju želju da dobiju više obaveštenja pre tranzicionih faza, stručnjaci u rehabilitaciji osećaju se osujećenim zato što ne poseduju dovoljno informacija kojima bi olakšali tenzije žrtava pred tranziciju.

Kao način približavanja idealu otklanjanja neizvesnosti, ponovnog uspostavljanja osećaja kontrole i ublažavanja nivoa straha i agresivnosti kod žrtava trafikinga uključenih u programe rehabilitacije, smatramo besкраjno važnim dati prioritet oblicima i sadržaju protoka informacija preko granica država – kako

²¹ Videti odeljak pod nazivom: „Izgradnja poverenja“.

između zaposlenih u skloništima, tako i prema žrtvama. Navedeno stoji u vezi sa diskusijom iz jednog od ranijih odeljaka²² o važnosti pristupa osnaživanja u programima rehabilitacije – naime, pristupa koji olakšava procese putem kojih se žrtve trafikinga preobraćaju od (pasivnih) žrtava u aktivne nosioce kontrole nad svojim sopstvenim životima.

Na osnovu izloženih postavki, smatramo da je vreme preusmeriti neke od uslova i premisa u koncepciji programa rehabilitacije koji se dizajniraju za trafikovane osobe. Ovo se naročito tiče fokusiranosti na stradanje, na račun resursa, energije i inicijativa. Proširivanjem opsega u kome se korisnice programa rehabilitacije smatraju i tretiraju kao subjekti sa individualnim kvalitetima i željama – povrh toga što su žrtve trafikinga – tranzicija od skloništa prema samostalnom životu mogla bi postati manje uznemirujuća. No, ono sa čime se mora izaći na kraj, jesu smetnje reintegraciji proistekle iz negativnih stavova i predrasuda drugih prema žrtvama trafikinga u cilju seksualne eksploatacije. Ove smetnje podrazumevaju da žene koje su bile žrtve ovog oblika kriminala, često moraju da se nose ne samo sa svojim sopstvenim samo-okrivljavanjem i stidom, već i sa predrasudama drugih.

Potreba za preusmeravanjem takođe se tiče i situacije u kojoj se nalaze zaposleni u skloništu, tj. socijalne radnice, psihološkinje i drugi uključeni u svakodnevno i direktno praćenje i interakcije sa žrtvama u skloništima. Po našem uverenju, vreme je da oni koji donose strateške odluke i donatori prepoznaju i počnu da vrednuju postignuća i napore koje čine ovi akteri – i, sledstveno tome, stave *njihove* potrebe na dnevni red diskusija o inicijativama u domenu anti-trafikinga. Naši intervjui sa korisnicama rehabilitacijskih programa, naglašavaju vrednost individualnih doprinosa, kao što su oni u smislu bliskosti i pažnje pruženih od strane socijalnih radnica i drugih uključenih u njihov oporavak. No, kao što je ranije rečeno,²³ i samim stručnjacima u rehabilitaciji potrebno je savetovanje i pomoć, kako bi uspeali da svoje lično ulaganje u žene sa kojima rade, održe na profesionalnom nivou. U konkretnom smislu, ovo bi se moglo implementirati kroz češće regionalne treninge, redovnu superviziju na lokalnom nivou i jačanje kapaciteta skloništa povećanjem broja zaposlenih u svakoj smeni i/ili broja smena.

²² Videti odeljak pod nazivom: „Izbor zasnovan na informacijama?“.

²³ Videti odeljak pod nazivom: „Izazovi i ograničenja u rehabilitaciji“.

Sadašnji i budući izazovi

Svrha ovog izveštaja bila je četverostruka:

- ♦ Pružanje pregleda modela i mehanizama u Srbiji putem kojih se pruža zaštita, pomoć i podrška trafikovanim osobama;
- ♦ Razmatranje socio-demografskih karakteristika žrtava koje su intervjuisane u ovom istraživanju, odnosno njihove ranjivosti i napora usmerenih na prevladavanje teškoća, u svetlu druge relevantne literature;
- ♦ Ukazivanje na različita iskustva žrtava tokom procesa trafikinga i nakon njega;
- ♦ Opisivanje potreba i iskustava žrtava trafikinga i stručnjaka, tokom procesa rehabilitacije i reintegracije.

Na osnovu prethodnih opisa i diskusije, u narednom odeljku ćemo ukazati na ono što vidimo kao tekuće i buduće izazove u domenu rehabilitacije žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije, a koje smo opazile tokom ove studije.

Procedure, dijalog i saradnja

Izgledi za pravilnu identifikaciju trafikovanih žena i dece nedavno su u Srbiji značajno unapređeni, naročito nakon uspostavljanja nove strukture upućivanja. Ipak, neophodno je i nadalje ulagati napore u pravcu osiguravanja prepoznavanja trafikovanih osoba od strane različitih relevantnih aktera, kao i njihovog što bržeg upućivanja na Službu za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima, a potom i druge službe koje pružaju usluge pomoći i podrške. Pored jačanja saradnje između Službe i drugih aktera u oblasti anti-trafikinga, aktuelni izazovi u pogledu osiguravanja identifikacije mogli bi biti prevaziđeni putem: dalje edukacije predstavnika relevantnih državnih organa i aktera iz nevladinog sektora o problematici identifikacije trafikovanih žena i dece; razvoja smernica za

identifikaciju i tretman žrtava trafikinga za relevantne državne organe i aktere iz nevladinog sektora; daljih napora u pravcu razvoja proaktivnog pristupa državnih organa i kroz (terenski) rad nevladinih organizacija i uspostavljanja savetovališta („drop-in“ centara) širom zemlje. Memorandum o sporazumevanju između ključnih aktera trebalo bi da bude potpisan u najkraćem vremenu, čime bi se dovršio proces standardizovanja procedura i jasnog definisanja obaveza, odgovornosti i pravila saradnje.

Povrh toga, razvijanje standarda kvaliteta usluga, službi i organizacija koje usluge pružaju, kao i prakse detaljnog razmatranja predloženih programa reintegracije unutar Republičkog tima za borbu protiv trgovine ljudima, takođe bi se mogli naznačiti kao važni zadaci u budućnosti. Isto važi i za procedure monitoringa i evaluacije različitih aktivnosti unutar sistema zaštite i pomoći žrtvama, koje bi trebalo da budu razvijene i standardizovane.

Zaštita

Potrebno je razviti i standardizovati jasne procedure za procenu rizika vezanih za bezbednost žena i dece koje se vraćaju u mesto porekla. Republički tim za borbu protiv trgovine ljudima i Služba za koordinaciju zaštite žrtava trgovine ljudima trebalo bi da razviju i implementiraju konkretne mere i procedure za osiguranje zaštite poverljivosti podataka o trafikovanim osobama.

Zaštita žrtava/svedoka u Srbiji još je uvek nedovoljna. S obzirom na to, dalja zalaganja za zakonske izmene i poboljšanje položaja žrtava i svedoka u sudskim postupcima i njihova zaštita od osвете, retraumatizacije i sekundarne viktimizacije su neophodna. Konkretne mere koje bi s tim u vezi trebalo razmotriti, uključuju: obezbeđivanje zaštite podataka o identitetu žrtava/svedoka; korišćenje iskaza žrtava/svedoka datih u istrazi ili audio/video zapisa o saslušanju umesto njihovog ličnog pojavljivanja u sudnici; korišćenje vizuelne/zvučne zaštite i video-konferencijske veze; ograničavanje ispitivanja o seksualnom životu i omogućavanje prisustva u sudnici osobi koja pruža podršku žrtvi.

Obaveštavanje

Procesi rehabilitacije i reintegracije su, u prethodnom poglavlju,¹ opisani kao prolaženje kroz različite emocionalne, psihološke faze, kao i faze u odnosima prema drugima, sa željenim ishodom uključenja u društvo i uspostavljanja samostalnog i samodovoljnog života bez stručne pomoći. Za neke, to podrazumeva povratak u dobro poznati kontekst i socijalno okruženje; za druge, to zahteva sasvim novi početak u novom socijalnom i/ili fizičkom okruženju.

Stručnjaci uključeni u rehabilitaciju naglasili su tri kritične komponente u rehabilitaciji žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije: otklanjanje neizvesnosti, ponovno uspostavljanje osećaja kontrole i ublažavanje nivoa straha i agresivnosti. Pored toga, primetile smo da faze rehabilitacije i reintegracije koje uključuju fizičku tranziciju žrtve, karakteriše viši stepen neizvesnosti nego što je to slučaj sa drugim fazama. Naši nalazi pokazuju da i dalje postoje izazovi vezani za otklanjanje ove neizvesnosti: čini se da jedno od očitih rešenja leži u unapređenju protoka informacija između organizacija u regionu koje su uključene u povratak/repatrijaciju i rehabilitaciju. Naši intervjui ukazuju da su, u onim slučajevima u kojima su relevantna obaveštenja ženama pružena blagovremeno, njihov strah i neizvesnost bivali ublaženi, a osećaj žena o posedovanju kontrole nad promenama u sopstvenom životu postajao je intenzivniji. Konačno, dovoljne i relevantne informacije trebalo bi da omoguće ženama da donesu kompetentne odluke u pogledu svoje bliže i dalje budućnosti.

Drugim rečima, saradnja između relevantnih državnih organa i aktera iz nevladinog sektora u Srbiji i zemljama porekla/destinacije, trebalo bi da bude unapređena, kako bi žrtve mogle biti podrobno obavestene o mogućim opcijama u pogledu zaštite, pomoći i programa (re)integracije, i kako bi se obezbedio kontinuum mera zaštite, pomoći i podrške.

Predvidljivost i kontinuitet

Programe rehabilitacije i reintegracije često karakteriše kratkoročno, nepredvidljivo i ograničeno finansiranje. Jedan od psihijatar sa kojim smo razgovarale razočarano je primetio upućujući na ograničeni budžet i vremenski okvir sa kojim je prinuđen da izlazi na kraj u svom radu sa žrtvama trafikinga: „Ja samo otklanjam simptome!“ Takva kratkoročna perspektiva predstavlja paradoks s

¹ Videti poglavlje pod nazivom: „Život pod okriljem“.

obzirom na željene rezultate koraka koji se preduzimaju, a koji bi, idealno, trebalo da osiguraju dobrobit žena održivim i trajnim rešenjima. Finansiranje aktera koji obezbeđuju usluge zaštite, pomoći i podrške trafikovanim ženama i deci, presudno utiče na osiguravanje predvidljivosti i kontinuiteta u pristupačnosti i kvalitetu tih usluga. Optimalno, sigurno i dugoročno finansiranje ovih projekata, trebalo bi da bude obezbeđeno od strane države.

Naša studija ukazuje na potrebu fleksibilnijih, trajnijih i održivih rešenja, modelovanih tako da odgovore na individualne potrebe žena. Građa koju smo sakupile tokom istraživanja ilustruje povezanost između prethodnih viktimizacija (npr. rat, smrt bliskih srodnika, zanemarivanje) i trafikinga. Stoga, da bi se došlo do očekivanih rezultata, ključno je da se, u okviru programa rehabilitacije za žrtve trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije, iskustvima koje žene u sebi nose pristupa na holistički (celovit) način. Štaviše, unutar tog pristupa treba imati u vidu i izazove na koje nailazi većina žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije prilikom suočavanja sa dilemama, tajnama i lažima sa kojima je prinuđena da se nosi po povratku u svoju zemlju. Imajući u vidu činjenicu da mnoge žene koje su postale žrtve trafikinga nikada ne otkrivaju svoja iskustva rođacima ili prijateljima, jasno je da se one nalaze u velikoj neugodnosti kada se, konačno, vrate iz inostranstva bez ikakvog novca. Pokazalo se da, u tom pogledu, donacija za reintegraciju koja se od strane IOM-a obezbeđuje ženama koje se vrate u zemlje porekla, ostvaruje izvesni ublažavajući efekat. Međutim, visina te donacije varira od zemlje do zemlje. U većini zemalja iznos donacije je 150 U.S. dolara ili evra (u zavisnosti od donatora).

Italija je izuzetak: italijanska vlada obezbeđuje finansijsku podršku u iznosu od 1500 evra za svaku ženu koja odluči da se dobrovoljno vrati u zemlju porekla posredstvom IOM-a. Ovaj iznos se isplaćuje u tri rate, tokom perioda od minimum šest meseci rehabilitacijske pomoći. Pre polaska, korisnica programa dobija savetodavnu pomoć, unutar koje joj se pomaže da napravi sopstveni plan reintegracije koji će joj omogućiti da finansijsku podršku iskoristi na najbolji mogući način, u smislu ispunjenja svojih individualnih potreba i očekivanja. Ovaj novčani iznos može da omogućiti ženama sasvim novi početak u zemljama porekla. Solidan novčani iznos, takođe, može da otkloni sumnjičavost osoba iz njenog okruženja, do koje inače dolazi u slučaju kada se žene vrate kući bez novca. Ukratko rečeno, finansijska podrška, kombinovana sa savetima o tome kako se novac može investirati, može povećati izgleda uspešne reintegracije i redukovati rizik re-trafikinga.

Maloletnice

Nepostojanje podsistema upućivanja, pomoći, zaštite i podrške deci žrtvama trafikinga, jedan je od najozbiljnijih nedostataka postojećeg sistema zaštite i pomoći žrtvama trgovine ljudima u Srbiji. Razvoj i implementacija posebnih mera zaštite i pomoći, kao i posebnih programa (re)integracije za decu, čija neophodnost proističe iz principa i standarda sadržanih u nizu međunarodnih dokumenata i preporuka,² trebalo bi da bude razmotrena unutar Republičkog tima što je moguće ranije. Ove mere bi trebalo da, pored ostalog, osiguraju i to da se deca ne vraćaju kući pre nego što se donese kompetentna procena bezbednosnih rizika, kao i detetovog najboljeg interesa. Uloga i zaduženja centara za socijalni rad, kao i drugih ustanova socijalnog staranja i zaštite, trebalo bi da bude jasno određena i podržana od strane Ministarstva za rad, zapošljavanje i socijalnu politiku.

Pomoć za stručnjake

Na kraju, ova studija je ukazala na potrebu preusmeravanja koje se tiče ne samo strukture programa rehabilitacije, već i stručnjaka koji rade unutar tih programa, tj. socijalnih radnika, psihologa i drugih uključenih u svakodnevno i direktno praćenje i interakcije sa žrtvama trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije.

Tokom naših intervju sa stručnjacima uključenim u rad na rehabilitaciji, oni su se uglavnom fokusirali na svoja sopstvena ograničenja i pomanjkanja u obavljanju svog posla. Korisnice skloništa su, naprotiv, odavale priznanje i izražavale poštovanje za napore koje čine stručnjaci koji im pružaju pomoć. Posebno, one su naglašavale značaj koji bliskost i brižnost osoba koje neposredno rade sa njima ima za njihov oporavak. Postizanje toga da osoblje angažovano u rehabilitaciji uspešno održava emocionalnu i ličnu bliskost prema ženama sa kojima rade na profesionalnom nivou, zahteva sistematičniji pristup u ovom domenu.

Po prirodi stvari, trafiking je devastirajući ne samo za same žrtve, već, indirektno, i za stručnjake koji sa njima neposredno rade. Da bi se izbegla „pregorevanja“ stručnjaka, veći akcenat bi trebalo da bude stavljen na njihove potrebe u smislu usmeravanja, pomoći, podrške i razmene iskustava.

² Kao što su, na primer, Konvencija UN o pravima deteta, Preporuka načela i smernica o ljudskim pravima i trgovini ljudima Visokog komesara UN za ljudska prava i UNICEF-ove Smernice za zaštitu prava dece žrtava trgovine ljudima u jugoistočnoj Evropi.

Literatura

- Albert, I., Santos, I. (2004) „5 Day Workshop at the Shelter for Survivors of Human Trafficking” u G. Schinina (ur.), *Psychosocial Support to Groups of Victims of Human Trafficking in Transit Situations*, Geneva: IOM.
- Amnesty International (2004) „So does it mean that we have rights?” Protecting the human rights of women and girls trafficked for forced prostitution in Kosovo.
- Anti-Slavery International (2002) *Human traffic, human rights: re-defining victim protection*, Horsham: Anti-Slavery International.
- Bales, K. (1999) *Disposable people: new slavery in the global economy*, Berkeley, California: University of California Press.
- Bindman, J. (1997) „Redefining Prostitution as Sex Work on the International Agenda”, Anti-Slavery International.
- Brunovskis, A., Tyldum, G. (2004) *Crossing Borders. An Empirical Study of Transnational Prostitution and Trafficking in Human Beings*, Fafo-report 426. Oslo: Fafo.
- Chassagne, F., Gjelošhaj, K. (2004) “Nasilje i eksploatacija mladih žena: mobilnost i jačanje albanske mreže prostitucije”, *Temida*, 1: 31-37.
- Counter-trafficking Regional Clearing Point (2003) *First Annual Report on Victims of Trafficking in South Eastern Europe*, Belgrade: IOM, Stability Pact for South Eastern Europe – Task Force on Trafficking in Human Beings i ICMC.
- Ekberg, G. S. (2002) „The Palermo Protocol”, *NIKK magasin*, br. 1, 2002: 40-41.
- Farley, M., Baral, I., Kiremiro, M., Sezgin, U. (1998) “Prostitution in five Countries: Violence and Post-Traumatic Stress Disorder”, *Feminism and Psychology*, 8 (4): 405-426.

- Frank, A. W. (1995) *The Wounded Storyteller*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Goddard, V. A. (2000) *Gender, Agency and Change*, London and New York: Routledge.
- Goffman, E. (1961) *Asylums. Essays on the social situation of mental patients and other inmates*, New York: Anchor Books.
- Goffman, E. (1963) *Stigma; Notes on the Management of Spoiled Identity*, USA: A Spectrum Book.
- Goody, J. (2004) „Sex Trafficking in Women from Central and East European Countries: Promoting a ‘Victim-centred’ and ‘Women-centred’ Approach to Criminal Justice Intervention”, *Feminist Review*, 76: 26-45.
- Goudolf, E., Fisher, E. (1988) *Battered Women as Survivors*, Toronto: Lexington Books.
- Halvorsen, R. (2001) *The Paradox of Self-Organisation among Disadvantaged Groups. A study of marginal citizenship*, Doctoral dissertation, Institute for sociology and political science, Norwegian University of Science and Technology.
- Herman, J. (1992) *Trauma and Recovery*, New York: Basic Books.
- Hughes, D. M. (2002) *Trafficking for Sexual Exploitation: The Case of the Russian Federation*, IOM Migration Research Series, No. 7. Geneva: IOM.
- ICMPD (2004) *Regional Best Practice Guidelines for the Development and Implementation of a Comprehensive National Anti-Trafficking Response*, Vienna: ICMPD.
- Ilfeld, W. R. (1980) „Coping styles of Chicago adults effectiveness”, *Archives of General Psychiatry*, 37: 1239-1243.
- IOM (2001) *Counter Trafficking Strategy for the Balkans and Neighbouring Countries* (Januar 2001).
- IOM (2003) Izveštaj od 31.3.2003. godine [neobjavljeno].
- IOM (2003a) „Who is the next victim?’ Vulnerability of Young Romanian Women to Trafficking in Human Beings” [neobjavljeno].

- Jordan, A. D. (2002) „Human rights or wrongs?“, *Gender and Development*, 10 (1): 28-37.
- Kabeer, Naila (2003), *Gender Mainstreaming in Poverty Eradication and the Millennium Development Goals*. London: The Commonwealth Secretariat
- Kelly, L. (1987) *Surviving Sexual Violence*, Cambridge: Polity Press.
- Kelly, E. (2001) „From rhetoric to curiosity: urgent questions from the UK about responses to trafficking in women“, *Asian Women*, 13.
- Kelly, E. (2002) *Journeys of Jeopardy: A Review of Research on Trafficking in Women and Children in Europe*, IOM Migration Research Series, No. 11. Geneva: IOM.
- Kelly, L. (2003) „The wrong debate: reflections on why force is not the key issue with respect to trafficking in women for sexual exploitation“, *Feminist Review*, 73: 139-144.
- Kelly, L., Radford, J. (1996) „Nothing really happened: The invalidation of women's experiences of sexual violence“, u M. Hestner, E. Kelly i J. Radford (ur.) *Women, Violence and Male Power*, Buckingham, Philadelphia: Open University Press: 19-34.
- Kleij, A. Van Der (2003) *Provisions for Victims of Trafficking in Bonded Sexual Labour, i.e. Prostitution in 6 European Countries: Belgium, Germany, Italy, the Netherlands, Spain and the United Kingdom – Final Report*, Bonded Labour in the Netherlands (BLinN) – Novib/Humanitas.
- Knudsen, J.Ch. (1990) „Cognitive Models in Life Histories“, *Anthropology Quarterly*, 63: 122-133.
- Kröger, T., Malkoc, J., Uhl, H.B. (2004) *National Referral Mechanisms: Joining Efforts to Protect the Rights of Trafficked Persons. A Practical Handbook*, Warsaw: OSCE/ODIHR.
- Kvale, S. (1996) *Interviews: an introduction to qualitative research interviewing*, Thousand Oaks, California: Sage.
- Lamb, S. (1999) „Introduction“ u S. Lamb (ur.) *New Versions of Victims: Feminist Struggles with the Concept*, New York: New York University Press: 1-11.

Limanowska, B. (2002) *Trafficking in Human Beings in Southeastern Europe*, UNICEF/UNOHCHR/OSCE – ODIHR.

Lisa br. 19. (od 6. maja 2004. godine).

Lundgren, E. (1998) „The Hand That Strikes and Comforts: Gender Construction and the Tension Between Body and Symbol”, u R. E. Dobash i R. P. Dobash (ur.) *Rethinking Violence Against Women*, California, London, and New Delhi: Sage: 169-199.

Nacionalni coordinator za borbu protiv trgovine ljudima (2002) *Program rada Republikog tima za borbu protiv trgovine ljudima*, Republika Srbija, Ministarstvo unutrašnjih poslova (26-1515-6/02).

Nacionalni tim za borbu protiv trgovine ljudima (2001) *Aktivnosti jugoslovenskog tima u borbi protiv trgovine ljudima u 2001/2002*, Beograd.

Nikolić-Ristanović, V. (2002) *Social Change, Gender and Violence: Post-Communist and War-Affected Societies*, Dordrecht, Boston, and London: Kluwer.

Nikolić-Ristanović, V. (2003) „Sex trafficking: the Impact of War, Militarism and Globalization in Eastern Europe”, *Michigan Feminist Studies*, 17: 1-26.

Nikolić-Ristanović, V., Mrvić-Petrović, N., Škulić, M., Čopić, S. (2002) *Novi model zakonskih rešenja o trgovini ljudskim bićima*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije [neobjavljeno].

Nikolić-Ristanović, V., Čopić, S., Milivojević, S., Simeunović-Patić, B., Mihić, B. (2004) *Trgovina ljudima u Srbiji*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije (VDS) i Organizacija za evropsku bezbednost i saradnju (OEBS).

Normann, T., Sandvin, J. T., Thommesen, H. (2003) *Om rehabilitering. Mot en helhetlig forståelse?*, Oslo: Kommuneforlaget.

Refslund Sørensen, B. (1997) „The experience of displacement. Reconstructing places and identities in Sri Lanka”, u K. Hastrup i K. F. Olwig (ur.) *Siting Culture*, London and New York: Routledge: 142-164.

Savet Evrope (2005) *Evropska konvencija o borbi protiv trgovine ljudima*, CETS br. 197, 16. 05. 2005, (<http://conventions.coe.int/Treaty/EN/Treaties/Word/197.doc>).

- Simonov, O. (2004) „Položaj oštećenih i zastupanje u postupcima vođenim zbog krivičnog dela trgovine ljudima i srodnih ili povezanih krivičnih dela“, *Temida*, 1: 41-45.
- Stiftelsen Kvinnoforum i Kvinna till Kvinna (2003) *IOM Regional Counter Trafficking Programme in the Western Balkans*, evaluation of IOM Co-ontertrafficking Programme Western Balkans. Stockholm: SIDA.
- Stiftelsen Kvinnoforum (2003) *European Good Practice on Recovery, Return and Integration of Trafficked Persons - A study commissioned by the Swedish Ministry for Foreign Affairs*, Stockholm: Stiftelsen Kvinnoforum.
- Stiftelsen Kvinnoforum/Foundation of Women's Forum (1999) *Crossing Borders Against Trafficking in Women and Girls in the Baltic Sea Region*.
- Stop Violence Against Women, (<http://www.stopvaw.org>).
- Surtees, R. (2000) *Cambodian Women and Violence*, Master thesis. Macquarie University, Canada: Anthropology Department, Division of Society, Culture, Media and Philosophy.
- Surtees, R. (2005) *Regional Clearing Point's Second Annual Report on Victims of Trafficking in Southeastern Europe, Serbia & Montenegro*: Regional Clearing Point & IOM.
- Sørhaug, H. Chr. (1982) *ANSATTE OG INNSATTE på et psykiatrisk sykehus. Makt, gjensidighet og ansvar*, Occasional Papers in Social Anthropology. University of Oslo: Department of Social Anthropology.
- Turner, V. (1991) (1969) *The Ritual Process*, Ithaca, New York: Cornell University Press.
- Tyldum, G. i dr. (u pripremi) *Taking Stock. A Review of the Current Research on Trafficking in Women for Sexual Exploitation*, Oslo: Fafo.
- United Nations (2000) *Protocol to Prevent, Suppress and Punish Trafficking in Persons, Especially Women and Children, supplementing the United Nations Convention on Transnational Organized Crime*.
- United Nations High Commissioner for Human Rights (2002) *Recommended Principles and Guidelines on Human Rights and Human Trafficking*, report to the Economic and Social Council, E/2002/68/Add.1.

- Vandekerckhove, W. (2003) „Ethical problems of and for NGOs in the fight against Trafficking in Human Beings”, prevod poglavlja „Ethical problems van en voor NGO's in de strijd tegen mensenhandel”, pp. 76-97. u W. Vandekerckhove (ur.) *NGO's in de strijd tegen mensenhandel. Humanitaire motieven, repressieve middelen?* Antwerpen: EPO/UNESCO Centrum Vlaanderen.
- Van Gennep, A. (1909) (1960) *The Rites of Passage*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Viktimološko društvo Srbije (2003) *VDS Info i podrška žrtvama – osnivanje i početak rada*, Beograd: Viktimološko društvo Srbije.
- Vlajković, J. (1992) *Životne krize i njihovo prevazilaženje*, Beograd: Nolit.
- Walker, L. (1989) *Terrifying Love*, New York: Harper Perennial.
- Wijers, M., Lap-Chew, L. (1997) *Trafficking in women: forced labour and slavery-like practices in marriage, domestic labour, and prostitution*, Utrecht: Foundation Against Trafficking in Women.
- Åslid, F. S. (2001) *Dirty Needles and Magic Medicine*, Master thesis, Norwegian University of Science and Technology, Trondheim.
- Zimmerman, C., Watts, C. (2003) *World Health Organization Ethical and Safety Guidelines for Interviewing Trafficked Women*, London/Geneva: London School of Hygiene and Tropical Medicine/World Health Organization. (<http://www.who.int/gender/documents/en/final%2orecommendations%2023%20oct.pdf>).

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Narodna biblioteka Srbije, Beograd

343.431 (497.11)

316.624:176.5

364.4::343.541-058.64

316.61:343.541-058.64

343.85:343.544/.545

SAMO moj život : rehabilitacija žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije / autorke Lise Bjerkan ... [et al.] ; Lise Bjerkan (ur.) ; prevod sa engleskog jezika Biljana Simeunović-Patić. - Beograd : Viktimološko društvo Srbije : Prometej, 2005 (Beograd : Prometej). - 182 str. ; 22 cm

Prevod dela: A Life of One's Own. - Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija : str. 177-182.

ISBN 86-82363-51-8

1. Bjerkan, Liz
 - a) Trgovina ljudima - Interdisciplinarni pristup
 - b) Trgovina ljudima - Istraživanje - Srbija
 - c) Seksualno nasilje - Istraživanje
 - d) Trgovina ljudima - Suzbijanje
 - e) Žrtve trgovine ljudima - Rehabilitacija
 - f) Socijalna interakcija - Žrtve nasilja

COBISS.SR-ID 124029196

Samo moj život

Ovaj izveštaj predstavlja nalaze studije o identifikaciji, rehabilitaciji i reintegraciji žrtava trgovine ljudima u cilju seksualne eksploatacije. Cilj je, posebno, bio dolaženje do saznanja o tome da li se i na koji način tokom ovih procesa zadovoljavaju očekivanja i potrebe žrtava. Izveštaj je baziran na višestapnom radu na terenu i seriji obavljenih intervjua, prevashodno u Srbiji, ali takođe i u Moldaviji i Italiji. Moldavija i Italija su poznate kao zemlja porekla, odnosno destinacije za žene trafikovane u ili iz Srbije.

ISBN 86-82363-51-8